

Besmette Ismee Tames

jeugd Kinderen van NSB'ers na de oorlog



Besmette jeugd

ISMEE TAMES

Besmette jeugd

*De kinderen van NSB'ers
na de oorlog*

UITGEVERIJ BALANS

Copyright © 2009 Ismee Tames / Uitgeverij Balans, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagfoto NIOD

Foto auteur Allard de Witte

Boekverzorging Jos Bruystens, Maastricht

Druk Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 600 301 78

NUR 680

www.uitgeverijbalans.nl

www.niod.nl

www.erfennissenvancollaboratie.nl



Uitgeverij Balans stelt alles in het werk om op milieuvriendelijke en duurzame wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

PROLOOG – 9

INLEIDING – 12

Geschonden vertrouwen – 13
‘Goed’ en ‘fout’ als geesteshouding – 16
Het verhaal van de ‘kinderen van “foute” ouders’ – 17
Lijden en onschuld – 20

I

‘WE HANGEN JULLIE AAN DE HOOGSTE BOOM’ – 25
Op de vlucht voor Bijltjesdag

Dolle Dinsdag – 26
Vluchteling in Duitsland – 29
Opvang in Noord-Nederland – 39
Einde van de oorlog – 41
Verwachtingen en ervaringen – 48

2

‘HET VADERLAND ZAL TROUW ZIJN AAN DE KINDEREN DER ONTROUWEN’ – 51
De onverzorgd achtergebleven kinderen van NSB’ers

Het bevrijde gebied – 52
Capitulatie – 56
Hoofdrolspelers van het eerste uur – 59
Aandacht in Den Haag – 66
Aandacht in de media – 74
Zonder ouders – 78
‘Vóór de winter moet de ergste nood gelenigd zijn’ – 85

3

‘ONTSPORDE JEUGD, VERKEERD BEÏNVLOED, FOUT GELEID’ – 90
Jeugdverwilderling en heropvoeding vlak na de bevrijding

Jeugdverwilderling en jeugdzorg – 91
Heropvoeding door het Bureau Bijzondere Jeugdzorg – 98
Te midden van de verzuiide jeugd – 108
Eigen initiatief – 112
Onzichtbaar – 118

4

‘TOT GOED BURGER EN VADERLANDER’ – 120
Het herstel van de gezinnen

Problemen in de interneringskampen – 121
Schuld, boete en wederzijds onbegrip – 124
‘Dit is meer dan een politiek probleem’ – 138
Wat is ‘goed vaderlanderschap’ eigenlijk? – 141
Het doorbreken van het isolement: de jpd-weekends – 145
Materiële steun voor het ex-NSB-gezin – 152
De kloof blijft – 160

5

VEELZEGGEND ZWIJGEN – 162
Gezinsgeheimen, schaamte en stigmatisering in de jaren vijftig

Angst voor ontdekking en uitsluiting: buurt en school – 165
Reactie van de ouders op problemen met de buitenwereld – 172
‘In de beste roomboter gebakken’: problemen in de gezinnen – 177
Stigmatisering en probleemcumulatie – 185

6

STILTE EN SCHANDALEN – 190
De gezinnen in de samenleving

De Koude Oorlog en de erfenis van de collaboratie – 192
Zwijgen en schandalen – 195
Formele en informele hulp – 210
Onbespreekbaar of schandaal – 221

CONCLUSIE – 223

Tegengestelde oorlogservaringen – 224
Afstand nemen van de ‘foute’ identiteit – 226
Tussen ouders en samenleving – 229
Een nieuwe identiteit – 231
Moeizame verzoening – 232

DANKWOORD – 234

NOTEN – 235

BRONNEN EN LITERATUUR – 257

Archieven – 257
Literatuur – 258
Dagbladen – 268

AFKORTINGEN – 269

LIJST VAN PSEUDONIEMEN – 270

PERSONENREGISTER – 271

Proloog

Op een warme dag in mei 2006 in een statig pand aan de Vecht kwam ik voor het eerst in contact met 'kinderen van "foute" ouders'. De Werkgroep Herkenning, een zelfhulpgroep voor mensen wier ouders tijdens de Tweede Wereldoorlog aan Duitse kant hadden gestaan, organiseerde dit samenzijn om te praten over het komende onderzoek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). En natuurlijk om de aanstaande onderzoeker te kunnen ontmoeten.

Dat het NIOD onderzoek zou gaan doen naar het wel en wee van deze groep riep veel emoties op. Uit het hele land waren mensen gekomen. Sommigen bekeken me alleen van een afstandje, anderen kwamen meteen op me af om te vertellen over hun ouders. Weer anderen waren boos, omdat dit onderzoek volgens hen te laat kwam. Hun leed, zeiden zij, viel niet meer ongedaan te maken; bovendien waren veel van hun lotgenoten al overleden. Een vrouw had zware kritiek op koningin Wilhelmina, die voor de Londense radio had gezegd dat er in het naoorlogse Nederland 'voor landverraders geen plaats zou zijn'. De vorstin zou daarmee de Nederlanders een vrijbrief hebben gegeven om zich te misdragen jegens NSB'ers en hun kinderen. Ook werd de onpartijdigheid van het NIOD in twijfel getrokken, als 'het instituut van Lou de Jong met zijn ongenueanceerde denken in goed en fout'. Een man kreeg tranen in zijn ogen toen hij vertelde hoe hij in zijn jeugd was gepest. Een vrouw vond het een wonder dat deze kinderen, ondanks alles wat ze hadden meegemaakt, nog nette burgers waren geworden. Ik werd gewezen op misstanden in de interneringskampen voor gearresteerde NSB'ers en kreeg er tips voor op te sporen archieven bijgeleverd. Mocht dit onderzoek leiden tot financiële compensatie, merkte een van

de vrouwen op, dan zou zij daar geen nee tegen zeggen. Verschillende mensen benadrukten dat hun ouders niet 'echt fout' waren geweest, maar vooral door politieke naïviteit bij de NSB terecht waren gekomen. Dat riep weer tranen op van een vrouw die zei dat haar ouders 'wél echt fout waren geweest'; zij vroeg zich teleurgesteld af waarom zelfs lotgenoten hun best deden om bij de 'goeden' te horen.

Aan het eind van de dag vroegen verschillende mensen me bezorgd of dit onderzoek wel iets was voor 'zo'n meisje' als ik. Ik zou veel nare verhalen te horen krijgen. Maar ze wensten me alle succes.

Ik heb inderdaad schrijnende verhalen te horen gekregen. Maar ook verhalen vol zelfspot en humor. Verhalen waar het NSB-verleden van de ouders slechts zijdelings aan de orde kwam en verhalen die duidelijk maakten dat de gevolgen van 'de oorlog' de vertellers nog dagelijks achtervolgden. Die bonte verzameling geschiedenissen riep bij mij de vraag op of al deze mensen wel onder één gemeenschappelijke noemer gebracht konden worden. Wat bond hen, behalve het feit dat hun ouders of één van hun ouders 'fout' was geweest?

Naspeuringen in het archief lieten me zien dat de overheid een groot aantal van hen in de jaren kort na de bevrijding wél als duidelijk afgeperkte groep had gezien: de achtergebleven kinderen van de NSB'ers die waren opgepakt vormden een duidelijk omschreven 'aandachtsgroep'. Zo kwam ik terecht bij toenmalige ideeën over 'jeugdverwilderings', de positie van man en vrouw in het gezin en over de betekenis van het gezin voor de samenleving. Ambtenaren en uitvoerders van de jeugdzorg zochten in de vroege naoorlogse jaren naarstig naar wetten en categorieën om deze kinderen in onder te brengen. 'Politiek besmette jeugd' werden zij genoemd - besmet door het nationaalsocialisme waarmee zij waren opgevoed. En daarvan moesten zij 'genezen' worden. Niet alleen omdat het nationaalsocialisme en fascisme in Nederland geen kans meer mochten krijgen, maar ook uit vrees dat zij anders in het geval van een Derde Wereldoorlog opnieuw aan de kant van de vijand terecht zouden komen. Niet alleen de Tweede Wereldoorlog, maar ook de Koude Oorlog drukte zijn stempel op de jeugdzorg.

Bij het in kaart brengen van de maatschappelijke context liep ik tegen diverse thema's aan die me urgent leken maar die binnen het bestek van mijn opdracht niet verder uitgezocht konden worden. Hoe zat het bijvoorbeeld precies met de interneringskampen waarin politieke delinquenten werden opgesloten? Wat deden de ouders in de 'stille' jaren vijftig? Hoe begonnen de 'kinderen van "foute" ouders' zich te

organiseren en wanneer begonnen ze aandacht te vragen voor hun problemen? Ik kon hier in de twee jaar die ik voor het onderzoek had niet zo diep op ingaan als ik zou willen. Het is dan ook een groot geluk dat de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (nwo) deze vragen van dusdanig wetenschappelijk en maatschappelijk belang heeft geacht dat we inmiddels met een heel team aan de antwoorden erop kunnen werken.¹

De telefoontjes, brieven en e-mails blijven dan ook binnenstromen. Een man benadrukt dat hij in prima tehuizen heeft gezeten. Een ander zoekt eerherstel voor zijn ouders. Een joodse vrouw vertelt over een vroegere collega die bezweek onder de last van het 'foute' oorlogsverleden van haar ouders. De dochter van een vrouw die als leidster in een tehuis voor NSB-kinderen had gewerkt, legt me de consequenties daarvan uit voor haar eigen gezin. Al deze mensen willen erover spreken.

Dat is een grote verandering. Ik was er op die dag in mei voor gewaarschuwd dat kinderen van mensen die 'fout' waren geweest het niet zouden aandurven om te spreken over hun verleden. Op het 'foute' verleden zou een maatschappelijk taboe rusten. Wellicht zou ik zelfs worden tegengewerkt. Al die angst bleek ongegrond. Hoewel er nog altijd mensen zijn die het privé liever niet over 'vroeger' hebben, is van een maatschappelijk taboe op ouders met een 'fout' oorlogsverleden inmiddels geen sprake meer. De omgang met de Tweede Wereldoorlog is de laatste dertig jaar ingrijpend veranderd. De scheidslijnen uit de bezettingstijd zijn vrijwel verdwenen. Nu er nog maar nauwelijks mensen leven die de oorlog als volwassene hebben meegemaakt, zijn het 'de kinderen' die hun verhaal doen en aandacht vragen voor hun perspectief. Het gaat daardoor minder over schuld en verantwoordelijkheid en veel meer over erkenning van leed en slachtofferschap. Wie als kind de ellende van oorlog en geweld heeft moeten meemaken, of de gevolgen daarvan heeft ondervonden, kan doorgaans op sympathie rekenen. Inmiddels geldt dat ook voor de kinderen van collaborateurs. Dit bleek duidelijk uit de reacties op mijn onderzoek. Wie ik ook sprak, de eerste reactie was altijd: 'Wat zullen die kinderen het moeilijk hebben gehad!'

Inleiding

‘Wat kunnen we doen voor de NSB-kinderen?’ vroeg kinderpsychiater Olga van Andel-Ripke zich eind 1945 af in de voormalige verzetskrant *Je maintiendrai*. Ze hield de lezers voor dat dit ‘kinderen van ons volk’ waren en dat deze kinderen, wanneer zij met hun ouders opgesloten zouden worden in de interneringskampen, nooit zouden leren dat de ‘mensheid inderdaad gestreden heeft om het Goede te behouden en het Kwaad te weren’. Van Andel-Ripke vreesde dat zij juist het tegendeel zouden afleiden uit hun ervaringen.¹

Van Andel-Ripke was zeker niet de enige die er in die tijd op wees dat, te midden van de problemen waarvoor de Nederlandse samenleving zich gesteld zag, speciaal deze groep kinderen van gearresteerde collaborateurs in een kwetsbare positie verkeerde. Kinderbescherming en jeugdzorg stonden vlak na de bevrijding voor enorme opgaven. Ge-havend als zij waren door vijf jaar oorlog en bezetting, konden zij deze stroom, waarop zij sowieso nooit berekend waren geweest, niet aan. Eén jaar na de oorlog was voor 50.000 kinderen zonder ouders, provisorische opvang geregeld in tehuizen en pleeggezinnen. Een aanzienlijk deel van deze 50.000 was zijn ouders kwijtgeraakt door de oorlog zelf; onder hen de 4.000 kinderen van omgekomen of vermiste joden. Veel groter was de groep van kinderen van NSB’ers en andere collaborateurs: kinderen wier ouders na de bevrijding waren opgepakt. Zo’n 20.000 van hen waren eind 1945 nog niet bij hun ouders. En dan werden er ook nog kinderen verwacht uit Nederlands-Indië en zag men met zorg de toename van nog weer een andere categorie: kleintjes die door hun ongehuwde moeders onverzorgd werden achtergelaten.² Want ongehuwd moederschap was anno 1945 een schande en een

vangnet als de bijstand bestond er voor deze vrouwen nog niet.

De opvang in tehuizen en pleeggezinnen illustreert hoe groot de opgave was die dit aspect van de nasleep van de collaboratie aan bevrijd Nederland stelde. Het is echter nog maar een deel van de problematiek. Verreweg de meeste kinderen van 'foute' Nederlanders hadden namelijk geen opvang nodig, aangezien hun moeder niet was gearresteerd. Niettemin merkten zij wel degelijk de gevolgen van de keuze van hun ouders voor het nationaalsocialisme.

Natuurlijk stonden ook de voormalige collaborateurs en hun families zelf voor de opgave zich in de veranderde situatie en de omgekeerde machtsverhoudingen te bezinnen op hun verhouding tot hun landgenoten. Hoeveel Nederlanders precies hebben gecollaboreerd, is niet vast te stellen. De NSB had op haar hoogtepunt honderdduizend leden, meer dan 22.000 Nederlanders hadden zich gemeld bij de SS. In totaal zijn tussen de 120.000 en 150.000 mensen geïnterneerd geweest. Bij het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in Den Haag liggen meer dan een half miljoen dossiers van mensen naar wie een onderzoek is ingesteld.³ Al deze mensen en hun eventuele gezinnen leefden na de bevrijding met de erfenis van de collaboratie. Wat hun kinderen betreft gold die erfenis niet alleen voor de tienduizenden die al voor of tijdens de oorlog waren geboren, maar ook voor de kleintjes van erna.

Geschonden vertrouwen

De nationale afhandeling van de collaboratie en de sociale en individuele omgang met de voormalige collaborateurs behoorde tot de zwaarste taken waarvoor Nederland en zijn inwoners zich na de bevrijding zagen gesteld. Het nationaalsocialistische regime van de Duitse bezetter had in ons land een ramp veroorzaakt. Bijna honderdduizend joden waren gedeporteerd en vermoord, waardoor deze bevolkingsgroep vrijwel was verdwenen. Het westen van ons land had in de laatste winter hongersnood gekend. Tienduizenden waren omgekomen door oorlogsgeweld en terreurdaden of hadden de bruutheid van het naziregime moeten ondergaan in de concentratiekampen. Te midden van schaarste en gebrek liet Nederland de verliezen aan mensenlevens en de doorstane ellende tot zich doordringen.

Wat moest er gebeuren met degenen die hier op de een of andere manier aan hadden bijgedragen of die het Duitse regime door lidmaat-

schap van een nationaalsocialistische organisatie hadden gesteund? Deze vraag was onontkoombaar en urgent. Nu de oorlog voorbij was en de Duitse vijand was geweken, restte het probleem van de 'binnenlandse vijand'. Het was een vraag die de gemoederen hevig beroerde. Hoe moest men zich als natie, in sociaal verband of als persoon, jegens hen opstellen?

Voor de meesten was het antwoord eenvoudig: collaborateurs moesten vervolgd worden en gestraft. Minder eenvoudig te beantwoorden was de vraag die erop volgde: wat moest er met hun kinderen gebeuren, oftewel, met minderjarigen die niet zelf gecollaboreerd hadden, maar die wel uit een nationaalsocialistisch gezin kwamen? Vormden zij een gevaar voor de toekomst? Zouden de gezinnen niet opnieuw 'ontsporen'? Hoe konden zij weer onderdeel van de Nederlandse samenleving worden?

Vervolging en bestraffing zijn de gebruikelijke stappen om na een (burger-)oorlog of bezetting de overgang naar een vreedzame samenleving mogelijk te maken. Ook in Nederland werd daarvoor gekozen.⁴ Tijdgenoten waren vaak kritisch over de Bijzondere Rechtspleging, de speciale berechting die was ontworpen voor de vervolging van collaborateurs. Men vond het een schimmige gang van zaken, waarin sommigen zwaar en anderen licht werden bestraft, zonder dat het publiek begreep waarom.⁵ Dat na enkele jaren vrijwel alle ex-nsb'ers alweer op vrije voeten waren, gaf menig Nederlander de indruk dat de overheid er een potje van gemaakt had. De juridische vervolging was dus geen oplossing voor het hele probleem. Behalve strafprocessen moesten er sociale processen op gang worden gebracht. Gewone burgers moesten weer willen en kunnen samenleven met hun voormalige tegenstanders.

Want dat de gezinnen van voormalige collaborateurs in de samenleving geïsoleerd stonden, werd destijds algemeen aangenomen: door te kiezen voor het nationaalsocialisme, zo was de gangbare opinie, hadden zij zich aan de zijde van de vijand geschaard en daarmee tegenover de eigen samenleving. Anders dan de grote meerderheid hadden zij in de Duitsers en het nationaalsocialisme niet de vijand gezien. Deze inschatting werd door de andere Nederlanders gezien als een bewijs van gebrek aan integratie in de Nederlandse samenleving: alleen iemand die niet doordrongen was van de Nederlandse waarden en idealen kon zo'n keuze maken. Vandaar dat nsb'ers en andere collaborateurs als 'landverraders' werden beschouwd. Er liep in de beleving van de mensen

dus een kloof door de bevolking: ‘goed’ aan de ene kant en ‘fout’ aan de andere.

In samenlevingen die zijn getroffen door burgeroorlog of interetnisch geweld wordt, vooral sinds de jaren negentig, geëxperimenteerd met waarheids- en verzoeningscommissies als een manier om een nieuwe harmonie te vinden.⁶ De gedachte achter die initiatieven is dat door naast of in plaats van bijzondere gerechtshoven met zulke commissies te werken een proces van verzoening (*reconciliation*) op gang gebracht kan worden. Voormalige tegenstanders leren zo met elkaar te spreken over het verleden en vergiffenis te vragen dan wel te geven. De resultaten zijn niet altijd als gehoopt, maar dat de verschillende partijen – de daders en de slachtoffers – de discussie over het recente verleden moeten leren aangaan waarin ruimte is voor erkennen van schuld en het doen van boete, wordt gezien als belangrijke voorwaarde voor toekomstig harmonieus samenleven.⁷ Door misdaden en leed, motieven en verwijten hardop tegenover elkaar uit te spreken kan opnieuw een gemeenschappelijke basis worden gecreëerd. Reconciliation is dus ook een proces van ‘*nation building*’: door het gesprek groeit het wederzijds vertrouwen en leren de voormalige antagonisten de toekomst en hun land als een gezamenlijk project te zien en voelen zij zich weer één natie.

Op welke manier werd in Nederland geprobeerd om, na en naast de juridische vervolging, collaborateurs en hun gezinnen te herintegreren in de samenleving en de wederopbouw van de natie ook in die zin te bevorderen? De lotgevallen en de bejegening van de kinderen van ‘foute’ Nederlanders gedurende de jaren 1945-1960 – de voor hen veelal essentiële periode van opgroeien – kunnen ons iets laten zien over de manier waarop er in Nederland werd gezocht, of juist niet, naar manieren om weer met elkaar om te gaan. Hoe ging de Nederlandse samenleving om met het collaboratieverleden en hoe werd er gedacht over ‘goed’ en ‘fout’?

Werden deze kinderen opgenomen in de buurt en op school? Of werden zij juist buitengesloten en gepest wegens het oorlogsverleden van ouders? Hoe werd er met hen over de oorlog gesproken, bijvoorbeeld wanneer zij in een tehuis terecht waren gekomen? Werden zij ook zelf als ‘fout’ gezien? Wat vertelden hun ouders over het verleden en hoe stelden zij zich maatschappelijk op?

'Goed' en 'fout' als geesteshouding

De termen 'goed' en 'fout' werden niet alleen tijdens de bezetting gebruikt. Nog steeds weet iedereen in Nederland waarnaar zij verwijzen. 'Goed' was iedereen die tegen de Duitsers en het nationaalsocialisme was, 'fout' degenen die aan de nationaalsocialistische kant stonden. NSB-kringen koesterden hun eigen 'goed' en 'fout': Nederlanders die het nationaalsocialisme en de Duitse bezetting afwezen, werden 'anti's' genoemd. Dit verwees nog naar vooroorlogse discussies toen er gesproken was van 'pro' en 'anti-Duitse' Nederlanders.

'Pro-Duitse' Nederlanders werden al lang voor de bezetting door hun landgenoten met wantrouwen gadeslagen. Zij werden ervan verdacht bereid te zijn buitenlandse belangen te laten voorgaan boven Nederlandse. Al tijdens de Eerste Wereldoorlog constateerde menig 'oprecht neutrale' Nederlander bezorgd dat de bevolking verdeeld leek in sympathisanten van Duitsland dan wel van Engeland in plaats van dat het eigen nationaal belang in de gaten werd gehouden.⁸ In de jaren dertig, toen de dreiging van het nationaalsocialisme toenam, won de vraag of zich onder de Nederlandse bevolking wellicht handlangers van 'vreemde belangen' bevonden, opnieuw aan urgentie. De NSB werd toen als 'onvaderlands' gekenmerkt omdat zij met het nationaalsocialisme een 'vreemde ideologie' had geïmporteerd. De Duitse inval en bezetting bevestigden dit wantrouwen: NSB'ers en anderen die de kant van de Duitsers kozen waren, kortom, 'landverraders'.

Een 'landverrader' verruult in tijd van oorlog de loyaliteit aan zijn land voor loyaliteit aan de vijand. De landverrader is daarmee een binnenlandse vijand. Eenmaal ontmaskerd komt zo'n binnenlandse vijand buiten de nationale gemeenschap te staan. Door te definiëren wie de vijand is, motiveert en mobiliseert een bevolking zich bovendien tot het volhouden van de strijd. In de omschrijving van de binnenlandse vijand en datgene waarvoor hij – in tegenstelling tot de 'goede vaderlanders' – staat, wordt onder woorden gebracht waar deze oorlog voor gevochten wordt en welke waarden op het spel staan. De *warculture* die zo groeit, is na het officiële einde van de oorlog niet zomaar verdwenen, want juist dan moeten de idealen waarvoor gestreden is in realiteit worden omgezet om zo de offers die tijdens de oorlog gebracht zijn niet tevergeefs te maken. Deze *warcultures* zijn typerend voor samenlevingen die in een totale oorlog zijn verwikkeld of dat net zijn geweest. Het afbreken ervan is een langdurig en veelal moeizaam proces.⁹

De begrippen ‘goed’ en ‘fout’ verwezen in de jaren veertig niet alleen naar wat iemand deed of had gedaan, maar onthulden vooral wat iemand *was*: je *was* NSB’er en ook al leidde dat niet tot activiteiten, voor anderen had je daarmee je loyaliteit aan de Duitsers bewezen, was je een potentieel gevaar geworden en dus ‘fout’.

Deze nadruk op ‘zijn’ in plaats van ‘doen’ is de pendant van de voorstelling dat het Nederlandse volkskarakter – en dus in principe het hele Nederlandse volk – zich van nature verzette tegen de Duitse knechting.¹⁰ De ‘Nederlandse vrijheidsgeest’ was wezenlijk tegengesteld aan de ‘Duitse mentaliteit’. Zo beschouwd was verzet een ‘geestelijke houding’, iets dat in principe iedere Nederlander aangeboren was en dus een mentaliteit die werd gedeeld door veel meer mensen dan er feitelijk verzet hadden gepleegd.

Mutatis mutandis werd collaboratie eveneens gezien als een geesteshouding. Niet zozeer wat iemand werkelijk had misdaan, maar zijn of haar *houding* werd maatgevend. Als fout-zijn niet alleen berustte op daden maar op een geesteshouding, hoefde de benoeming van wie ‘fout’ was en wie niet, niet tot de eventuele individuele dader beperkt te blijven. Het lag voor de hand een ‘foute’ geesteshouding ook te veronderstellen bij mensen uit ‘hetzelfde nest’. Zodoende dijde de groep ‘fouten’ uit: kinderen of familieleden van collaborateurs konden erbij worden inbegrepen. Je bent niet ‘fout’ om wat je doet of deed, maar om wie je ‘bent’ (‘was’ en ‘zult zijn’).

Het onderscheid tussen ‘goed’ en ‘fout’ werd een van de pijlers van de wederopbouw. Tegelijkertijd was het een potentiële bron van instabiliteit: het verdeelde de samenleving en herinnerde er zo dus telkens aan dat er onbetrouwbare landgenoten waren geweest en misschien nog wel waren. Wat dit alles nog compliceerde was dat er tegelijkertijd een nieuwe oorlog was met een nieuwe binnenlandse vijand: de communisten in de Koude Oorlog.

Het verhaal van de ‘kinderen van “foute” ouders’

Met de term ‘kind van “foute” ouders’ wordt een zeer uiteenlopende groep mensen aangeduid, van wie velen zichzelf helemaal niet als zodanig zullen omschrijven. ‘Kind van “foute” ouders’ zijn mensen die zijn geboren in gezinnen van een of twee collaborerende ouders. Zij kunnen voor, tijdens of na de oorlog geboren zijn, en hebben de jaren veertig en

vijftig vooral als minderjarige meegemaakt. Ze kunnen levendige herinneringen hebben aan de bezettingstijd of alleen aan de jaren vijftig. De een kampt met psychische problemen, de ander niet of niet meer. Sommigen waren zelf lid van bijvoorbeeld de Nationale Jeugdstorm of de *Hitler Jugend*, anderen kwamen pas na vele jaren achter het ‘foute’ oorlogsverleden van hun ouders. Eenmaal volwassen, vonden de nakomelingen van collaborateurs uiteenlopende beroepen zoals ieder andere Nederlander: in de journalistiek, de advocatuur, de krijgsmacht, de diplomatie, het onderwijs of de zorg. Sommigen werden huisvrouw; velen zijn inmiddels gepensioneerd.

De benaming ‘kind van “foute” ouders’ ontstond eind jaren zeventig toen nakomelingen van nsb’ers en ss’ers zich gingen organiseren. Sinds begin jaren tachtig treffen zij elkaar in de lotgenotengroep Werkgroep Herkenning. Het was de tijd dat werd ontdekt dat nog veel oorlogsslachtoffers leden onder de psychische gevolgen van de bezettingstijd. Ook onder kinderen van collaborateurs kampten velen met psychische klachten en ook zij vroegen daarvoor aandacht en zorg.

Deze nadruk op psychisch leed is lange tijd blijven bestaan en is nog steeds actueel. In de jaren tachtig en negentig is er onderzoek gedaan naar de vraag of zij kampten met een specifieke problematiek en hoe daar dan in de hulpverlening mee omgegaan diende te worden.¹¹ Hun ‘emancipatie als slachtoffergroep’ maakte in die tijd ook een belangrijke ontwikkeling door: na aanvankelijke controverses werden zij langzaam aan erkend als slachtoffers en opgenomen in bestaande regelingen voor hulpverlening en het zorgcircuit.

Op sociaal-maatschappelijk terrein werden mensen uit voormalige ‘foute’ milieus eveneens meer zichtbaar: zij deden steeds vaker hun verhaal in de media of publiceerden hun herinneringen. Nadat koningin Beatrix in haar kersttoespraak in 1994 had verwezen naar de littekens die de oorlog bij deze groep had achtergelaten, waren zij tijdens de jubileumherdenking van mei 1995 ook officieel aanwezig bij de kranslegging op de Dam. Enkele jaren later, in 2004, werd in het op een enquête gebaseerde boek *Fout geboren* van Bas Kromhout opgeroepen nu ook historisch wetenschappelijk onderzoek naar deze nakomelingen te gaan doen.

De geschiedenis van de nakomelingen van collaborateurs kan een onbekend en onverwacht licht werpen op de Nederlandse verwerking van het oorlogsverleden. Dat is het uitgangspunt van dit onderzoek geweest. Vanuit die gedachte zijn niet alleen de nakomelingen die aan

hun afkomst psychische schade hebben overgehouden van belang, maar al die wellicht honderdduizenden mensen wier ouders als ‘fout’ werden gezien. Al deze mensen zijn natuurlijk niet op te sporen en te ondervragen over hun jeugd. In deze studie zijn daarom slechts die verhalen gebruikt die door betrokkenen zelf zijn opgetekend of in interviews verteld.¹² Dat levert dus geen representatief beeld op van al die duizenden ‘kinderen’ – inmiddels mensen die zelf vaak al kleinkinderen hebben – die weliswaar qua afkomst tot deze categorie behoren maar zich helemaal niet als ‘kind van “foute” ouders’ definiëren of voor wie die afkomst in hun leven betekenisloos is geworden, maar werpt wel een licht op de veranderende naoorlogse betekenissen van ‘goed’ en ‘fout’.

De gebruikte autobiografische verhalen betreffen herinneringen van mensen die in de jaren veertig en vijftig opgroeiden, over hun leven van toen, en een oordeel over de rol van de oorlog en de invloed van hun jeugd op hun latere leven. In veel van deze verhalen worden de schijnwerpers gericht op maatschappelijke uitsluiting en wraak: de samenleving zou zonder aanzien des persoons wraak hebben genomen op iedereen die in de ‘foute hoek’ zat of zelfs de kinderen hebben laten boeten voor de misdaden van hun ouders.¹³ In dit vertelperspectief verdwijnt soms de vraag naar de rol en betekenis van de ouders in deze kinderlevens. Wel vormt de loyaliteit ten opzichte van hun ouders een belangrijke achtergrond. Ouders worden bijvoorbeeld gepresenteerd als naïef of goedbedoelend. Of soms als goede ouders met foute politieke ideeën. Sommige kinderen geven aan dat hun ouders ‘hele erge nsb’-ers’ waren, maar treden daarover liever niet in detail of kennen zelfs geen details.

Voor dit onderzoek is dat geen bezwaar: het gaat hier niet over de ouders, maar over de kinderen en hún verhaal over hun leven. Het was nadrukkelijk niet de bedoeling de daden van de ouders (opnieuw) te beoordelen (‘Hoe “foute” waren ze?’) en het eventuele leed van de kinderen daartegen af te zetten. Wat er over de ouders verteld werd, is daarom niet gecontroleerd. Dit onderzoek gaat over de herinneringen van de kinderen en hun beeld van hun jeugd.

Daarnaast zijn archiefbronnen van maatschappelijke en overheidsorganisaties gebruikt die zich in de jaren 1944-1960 met kinderen van nsb’ers en andere collaborateurs bezighielden; deze bronnen bieden inzicht in de manier waarop de kinderen werden behandeld en wat daarbij de leidraad was.¹⁴ Ook zijn nog enkele betrokkenen uit de hulpverlening uit die tijd zelf geïnterviewd over hun rol.¹⁵

Lijden en onschuld

Sinds de jaren zeventig hebben zich verschillende 'groepen' gepresenteerd die hun verhaal over de oorlog wilden vertellen en aandacht vroegen voor hun specifieke leed. Zij presenteerden dit naar buiten treden als het 'doorbreken van het zwijgen'. Dit geldt voor kinderen van joodse overlevenden en verzetslieden of kinderen uit voormalig Nederlands-Indië. Ook autobiografische schetsen van kinderen van collaborateurs staan vaak in deze recente traditie van de 'vergeten groep' die eindelijk aan het woord zou moeten komen. 'Wij ook', noemde sociologe Jolande Withuis die tendens in haar boek *Erkenning*.

Aanvankelijk stond in het officiële herdenken van de Tweede Wereldoorlog het lijden van de Nederlandse *natie* centraal; voor het verhaal van afzonderlijke door de oorlog getroffen groepen was in de eerste decennia weinig ruimte. 'Lijden' werd vanaf het begin gezien als een integraal onderdeel van de Nederlandse oorlogservaring: het kleine, neutrale land was bruut overheerst door het grote, agressieve buurland en vijf jaar lang onderworpen aan diens terreurregime. Bij dit 'lijden' hoorde 'onschuld': het vreedzame neutrale land was kwetsbaar en kon zich niet verdedigen tegen dit grove geweld. Lijden en onschuld vormen belangrijke onderdelen van de op de oorlogservaring gebaseerde Nederlandse identiteit.¹⁶ Zij staan voor het afwijzen van het kwaad en daardoor het 'goed' zijn van het Nederlandse volk.¹⁷

In de loop van de jaren zestig werd dit idee van nationaal lijden overvleugeld door het lijden van verschillende groepen binnen de samenleving: de Nederlandse joden kregen meer aandacht en werden snel gevolgd door andere groepen die door de oorlog waren getroffen, zoals verzetslieden en mensen die de oorlog in Indië hadden meegemaakt, maar ook de 'tweede generatie', waaronder de kinderen van 'foute' ouders zichzelf schaalden. Behalve naar leed dat direct veroorzaakt was door de Duitse bezetter of het nationaalsocialisme, werd nu bovendien met een beschuldigende vinger gewezen naar de naoorlogse samenleving, die door het negeren of verwaarlozen van de oorlogsgevolgen leed zou hebben berokkend. In die accentverschuiving speelden de 'kinderen' een grote rol. De in de openbaarheid tredende 'tweede generaties' werden zo de nieuwe vertegenwoordigers van de onschuld.

Sinds eind jaren zeventig en in toenemende mate sinds de vroege jaren tachtig verschenen de verhalen van kinderen van collaborateurs in de publiciteit. In autobiografieën van kinderen van nsb'ers en ande-

re collaborateurs worden de scheidslijnen tussen begrippen als ‘slachtoffer’, ‘dader’ en ‘toeschouwer’, en derhalve ook de scheidslijn tussen ‘goed’ en ‘fout’ diffuus. Dat proces stond niet op zichzelf. Hun verhalen vonden een welkom onthaal omdat in de jaren tachtig het oude beeld van nationaal verzet op velerlei fronten bloot stond aan kritiek.¹⁸ Bovendien vond er in het denken over de oorlog een paradigmawisseling plaats, waarin de aandacht kwam te liggen op slachtofferschap, een slachtofferschap dat zich allereerst liet zien in psychische klachten.¹⁹ En ten slotte verloor de generatie die de oorlog als volwassene had meegeemaakt, mede doordat die steeds kleiner werd in aantal, zijn dominante positie als herinneraar. In de plaats van verantwoordelijkheid en schuld van hen die op een of andere wijze hadden gecollaboreerd, kwam het verhaal van het onschuldige, lijdende kind.

Doordat de auteurs hun verhaal vaak vertelden vanuit het perspectief van het ‘onschuldige kind’, sloten hun hartenkreten aan bij het idee van ‘onschuldig lijden’ en kon het publiek ook de kinderen van de voormalige binnenlandse vijand gaan beschouwen als slachtoffers. Net als hun generatiegenoten die te lijden hadden onder het níet-foute oorlogsverleden van hun ouders, werden zij in de eerste plaats *kinderen*. Aan die associatie werd ook nadrukkelijk geappelleerd. ‘Wij zijn allemaal kinderen van de oorlog’, kon men sinds de jaren tachtig en negentig steeds vaker horen.²⁰ Deze integrerende slogan bood een gevoel van bevrijding. Eindelijk konden ook de kinderen van ‘foute’ ouders hun verhaal vertellen als onderdeel van de oorlogsgeschiedenis. Bovendien bleken er nogal wat overeenkomsten te zijn met de klachten van nakomelingen uit andere groepen: het taboe bijvoorbeeld dat thuis bestond op spreken over de oorlog.

Door alle verhalen van de tweede generatie onder de koepel ‘kinderen van de oorlog’ te brengen en zodoende alle ervaringen te begrijpen binnen dezelfde context van het ‘onschuldige kind’, raken de feitelijke ervaringen van diverse categorieën kinderen ondergesneeuwd. Met als nadelig gevolg dat juist de individuele ervaring en de specificiteit daarvan in het gedrang komt: ervaringen die niet in de algemene mal van het onschuldige kind passen, kunnen niet verteld worden of worden niet gehoord. Dit doet niet alleen onrecht aan diegenen wier verhaal niet in die ene ideaaltypische mal past, maar belemmert ook het zicht op de precieze naoorlogse positie van bijvoorbeeld de kinderen van Nederlandse nationaalsocialisten.

De keuze voor het ‘onschuldige kind’ als vertelperspectief heeft nog

andere belangrijke consequenties. In de twintigste-eeuwse westerse cultuur wordt de kindertijd gezien als een specifieke levensfase, die bovendien vaak in een utopisch licht wordt geplaatst: de kindertijd behoort zorgeloos en gelukkig te zijn. Het verlies van zo'n 'onschuldige' kindertijd wordt gezien als onrechtvaardig of zelfs tragisch.²¹ Erger nog dan wanneer dit verlies werd veroorzaakt door een natuurlijke tegenslag (ouders gestorven), is het wanneer de onschuldige kindertijd hem is *onthouden* door menselijk ingrijpen.

Deze culturele noties beïnvloeden de interpretatie door de lezer van verhalen over kinderen. Met een kind als hoofdpersoon in een verhaal over oorlog en slachtofferschap, kan de verteller kwesties aan de orde stellen die vanuit het perspectief van een volwassene veel lastiger te behandelen zouden zijn geweest. Zo worden kinderen 'van nature' als kwetsbaar gezien, waardoor hun kwetsbaarheid gemakkelijker aan de orde te stellen is dan die van volwassenen. Door de hoofdpersoon zijn verhaal te laten vertellen door de ogen van een kind, wordt het probleem van het poneren van de kwetsbaarheid van volwassenen omzeild.

Kwetsbaarheid wordt geassocieerd met onschuld. De veronderstelde kwetsbaarheid van het kind nodigt de lezer uit om hem of haar niet te beschouwen als iemand die kan worden beoordeeld op politieke of morele keuzes. Zijn 'onschuld' maakt elk kwaad dat een kind overkomt automatisch 'onrechtvaardig'.²² Wanneer de kinderen van collaborateurs hun verhalen vooral *als kinderen* vertellen, wordt de impuls van de lezer om kanttekeningen te zetten bij de daden en ideeën van de ouders afgewend. Hetzelfde geldt voor hun verantwoordelijkheid voor het lot van hun kind. Door zich te presenteren als het kind van toen, kan de auteur de grotere politieke en historische context van zijn verhaal op de achtergrond laten en zo ontsnappen aan de last zelf ondervraagd te worden als 'fout'.

Bij het lezen van deze autobiografische publicaties moeten we ons realiseren in welk kader het levensverhaal is opgetekend: Welke boodschap wilde iemand op de lezers overbrengen? Welke herinneringen of ervaringen pasten daar niet in en zijn dus uit het verhaal verdwenen?

Maar ook wat bronnen uit de tijd vlak na de oorlog onvermeld laten, kan veel zeggen. Wat betekent het bijvoorbeeld wanneer de 'nsb-kinderen' enkele jaren na de bevrijding door overheid en jeugdzorg niet langer worden genoemd als een van de probleemgroepen in de samenleving? Zijn de problemen voorbij of werden ze genegeerd?

Dit boek gaat dus ook over de mensen die zich met de kinderen uit 'foute' milieus hebben beziggehouden in de jaren tot 1960. Wie trokken zich net als Van Andel-Ripke het lot van deze kinderen aan? Hoe probeerden zij voor opvang te zorgen en wat waren hun doelstellingen? Overheidsbeleid en dagelijkse praktijk moeten worden vergeleken, evenals veranderingen in de tijd. Hoe zichtbaar was de groep kinderen van NSB'ers te midden van alle andere groepen die vlak na de oorlog met problemen kampten, en wat betekende dat? Leverde zichtbaarheid vooral uitsluiting en stigmatisering op of ook extra aandacht, geld en middelen? Wat waren de doelstellingen van de verschillende personen en instanties waar kinderen van collaborateurs mee te maken kregen?

'Goed' en 'fout', uitsluiting en integratie, zwijgen en schandalen: de positie van de kinderen van NSB'ers en SS'ers in de wederopbouwperiode laat zien dat de erfenis van de collaboratie de Nederlandse samenleving voor complexe problemen stelde.

‘We hangen jullie aan de hoogste boom’

Op de vlucht voor Bijltjesdag

Toen na de zomer van 1944 de Duitse legers steeds meer op de terugtocht werden gedwongen, ontstond bij veel Nederlandse nationaalsocialisten vrees voor de afloop van de oorlog. Harry van Beetem was op dat moment een jongen van een jaar of twaalf die met zijn moeder en zus in Den Haag woonde. Zijn vader was bij de ss en later bij de *Organisation Todt* (ot) en hij was zelden thuis. Harry begon te vrezen voor Bijltjesdag: de dag dat de Nederlandse bevolking wraak zou nemen op de collaborateurs. Als Duitsland de oorlog zou verliezen, dan werden de rollen omgedraaid, verwachtte hij: overal zouden bordjes hangen met VERBODEN VOOR NSB'ers en zij zouden verplicht worden een hakenkruis op hun kleding te dragen.¹

Harry van Beetem was niet de enige die zich na de succesvolle geallieerde landing in Normandië in juni 1944 voorstellingen ging maken van de gevolgen van een Duitse nederlaag. Veel kinderen van NSB'ers hadden van hun klasgenoten al te horen gekregen dat ze bij de bevrijding te pakken genomen zouden worden: ‘We hangen jullie aan de hoogste boom’ was de standaarduitdrukking.

Begin september 1944 waren niet alleen de kinderen bang voor Bijltjesdag, maar sloeg ook bij de ouders de paniek toe. De geallieerde troepen naderden de Nederlandse grens. De vlucht die toen onder Duitsers en collaborateurs op gang kwam, betekende voor veel NSB-gezinnen het begin van een zeer specifieke oorlogservaring. Als we willen onderzoeken hoe de kinderen van NSB'ers de naoorlogse periode hebben ervaren en hun herinneringen hebben vormgegeven, dan ligt het voor de hand om met Dolle Dinsdag te beginnen: op dat moment werd de vaak al langer gevoelde afstand tot de rest van de Nederlandse bevolking daad-

werkelijk tastbaar. Zij voelden zich onveilig voor de eigen landgenoten en de legers die Europa van het nationaalsocialisme kwamen bevrijden. Hun lot was nu geheel verbonden met het Duitse.

Tienduizenden, vooral vrouwen en kinderen van *NSB*'ers en *ss*'ers, sloegen op 5 september op de vlucht. Lou de Jong schat dat uiteindelijk ongeveer de helft van de Nederlandse gezinnen die verbonden waren aan de *NSB*, *ss* of om een andere reden gezien werden als 'fout' in die septemberdagen gevlucht is.² Ongeveer vijftien duizend van hen kwamen in Duitsland terecht, ruim de helft op de Lüneburgerheide. Een deel bleef in Noord- of Oost-Nederland. Sommigen keerden na enige tijd terug naar huis. Anderen pas in de zomer van 1945. Sommige kinderen konden bij hun ouders blijven, of ten minste bij hun moeder. Anderen raakten op allerlei manieren van hun ouders gescheiden en beleefden de laatste fasen van de oorlog als arbeidsters in Duitse wapenfabrieken of als jongste rekruten van de *Waffen-ss*. De Duitse capitulatie in mei 1945 betekende dat Bijltjesdag onafwendbaar was geworden. Dit hoofdstuk gaat over de periode van september 1944 tot de Duitse capitulatie in mei 1945: negen maanden oorlog die door de kinderen van Nederlandse collaborateurs volstrekt anders werd ervaren dan door de rest van Nederland.

Dolle Dinsdag

Toen begin september de geallieerde opmars de Nederlandse grens bereikte, kondigden de Duitsers de *Ausnahmestand* af. De bevolking werd verboden te vluchten voor het front, wie verzet bood tegen Duitse maatregelen, zich met de vijand inliet of op welke wijze dan ook de Duitse strijd belemmerde, zou worden 'gestraft met de dood of zware lijfstraffen'.³

De Nederlandse burgers zagen Duitse troepen uit Frankrijk en België terugtrekken richting Duitsland. Bij allerlei Duitse instanties werden in allerlei documenten verbrand. Duitse gezinnen reisden terug naar Duitsland. In Limburg probeerden *NSB*-gezinnen op eigen houtje over de Duitse grens te komen. Mussert schreef in zijn dagboek dat op 2 september bekend werd dat de Duitse vrouwen en kinderen geëvacueerd zouden worden. Toen deed zich ook plotseling de vraag voor 'waarom de *NSB*-vrouwen en kinderen niet tegelijkertijd mee [gingen], wegens de lotsverbondenheid enz., waarover vier jaar lang zoveel gepraat is'.⁴

Mussert kreeg van *Reichskommissar* Arthur Seyss Inquart toestemming voor de evacuatie en besprak vervolgens met de NSB-districtleiders hoe de operatie georganiseerd moest worden. Op deze vergadering werd besloten dat alle vrouwen en kinderen van NSB'ers en SS'ers mee mochten 'ter voorkoming van moord en het zich in de steek gelaten voelen door het plotselinge vertrek van Duitse vrouwen en kinderen (...)'.⁵ De evacuatie was nadrukkelijk niet bedoeld voor de mannen en voor hen die om andere redenen dan NSB of SS-lidmaatschap voor Bijltesdag bevreesd waren.

Vervolgens kwam de vraag ter tafel hoe deze evacuatie praktisch uitgevoerd moest worden. Mussert wilde iedereen op eigen houtje laten vertrekken, maar anderen zagen in dat dit op chaos en paniek zou uitlopen. Uiteindelijk wist Henk Feldmeijer, de Nederlandse voorman van de Germaanse SS, van *Höbere SS- und Polizei-Führer* Hanns Rauter 25 treinen ter beschikking te krijgen. Hiermee zouden de vrouwen en kinderen uit West- en Zuid-Nederland naar het joodse doorgangskamp Westerbork gebracht worden. Het was de bedoeling dat het kamp ondertussen zou worden ontruimd. Rauter eiste als wederdienst wel dat de mannen zouden blijven én verplicht werden toe te treden tot de Landstorm, een onderdeel van de Waffen-SS. Mussert aanvaardde dit.⁶ In de praktijk sloegen echter ook veel NSB-mannen op de vlucht. De Nederlandse nationaalsocialistische organisaties werden min of meer ontbonden en de medewerkers kregen bij vertrek drie maanden salaris mee. De Nieuwe Orde waar de afgelopen jaren aan gebouwd was, begon ineen te storten.

Talloze NSB-gezinnen spoedden zich op dinsdag 5 september naar de stations. Sommigen moesten daarvoor al een flinke reis ondernemen, anderen gingen simpelweg te voet. Op de stations van de grote steden was het een chaotische drukte, maar er reden vooralsnog geen treinen. Vanuit Amsterdam lukte het zo'n zeshonderd NSB'ers per schip naar Friesland te komen.⁷ Pas een dag later vertrokken de eerste treinen vanuit Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht naar Westerbork.

Duke Blaauwendraad-Doorduijn beschrijft in haar autobiografische *Niemandslaan* de tocht naar Westerbork. Duke is dan twaalf, sinds enkele weken op de hbs en het enige kind in een Rotterdams gezin. Ze heeft haar kamer en speelgoed achter moeten laten en ook haar vader neemt afscheid op het station. Zij beschrijft een veel voorkomende herinnering onder kinderen van NSB-ouders, namelijk hoe de trein door

geallieerde vliegtuigen beschoten werd. In slaap gesukkeld in de trein vol passagiers en bagage, werd ze plotseling wakker van geschreeuw: ze moesten eruit, ze werden beschoten. Ze struikelde de trein uit en verstopte zich met haar moeder in het struikgewas. Boven hen de schietende vliegtuigen en even verderop zag ze mensen in gestreepte kleding gillend rondrennen. Ze had het gevoel alsof ze in een nachtmerrie terecht was gekomen.⁸ Pas veel later kwam zij erachter dat ze patiënten van het nabijgelegen psychiatrisch ziekenhuis had gezien die in de buurt hout hadden moeten sprokkelen. Toen het weer stil was, ging iedereen terug naar de trein. Deze reed langzaam verder.

Sommige kinderen herinneren zich doden en gewonden die gevallen zijn bij dergelijke beschietingen, maar vooral ook de angst. De stilstaande trein in het open landschap en de talloze moeders en kinderen die een veilig heenkomen zoeken in greppels en bosjes zijn in de herinnering een symbool geworden voor de kwetsbaarheid die zij zo pregnant waren gaan voelen. Wat minder herinnerd wordt, is dat op deze treinen ook wel Duitse soldaten meereisden, die soms het vuur van de vliegtuigen beantwoordden.

Uiteindelijk kwamen circa vijfduizend mensen terecht in Westerbork. Toen Duke met haar moeder arriveerde, waren er nog enkele joodse kampbewoners aanwezig; het laatste jodentransport vanuit Westerbork zou nog op 13 september 1944 plaatsvinden. De joden zaten in een met prikkeldraad afgescheiden deel van het kamp en Duke herinnert zich hun kleding met Davidssterren. Duke had in de aankomsthal van Westerbork een broer en zus ontdekt die bij haar op school zaten. De twee gezinnen regelden samen een 'huisje' op het terrein. De vrouwen probeerden het er gezellig te maken. Die avond deden zij spelletjes en zongen liedjes rond de tafel. De sfeer bleef echter wat krampachtig. Duke schijnt zich niet gerealiseerd te hebben waar ze was: 'Toen ik, na de oorlog, hoorde wat voor kamp het was, vond ik het erg dat we daar waren geweest, juist daar. Veel later is het pas goed tot me doorgedrongen hoe afschuwelijk dit voor de joodse bewoners (*sic!*) moet zijn geweest. Dat zij in het voorportaal van de hel zaten, geen toekomst hadden. Hoe ondraaglijk moet de angst van die ouders om hun kinderen geweest zijn.'⁹ Ze heeft deze herinnering aan Westerbork heel lang weggestopt en er ook met haar moeder nooit meer over gesproken. Duke herinnert zich wel de geruchten over wat hun volgende bestemming zou zijn en weet nog dat Cornelis van Geelkerken, de hoge NSB-functionaris die onder meer bevel voerde over de Landwacht, in Westerbork kwam spreken.

Hij haalde zich de woede van zijn partijgenoten op de hals toen hij weigerde de bagage van de weggevoerde joden onder hen te verdelen.¹⁰ Zoveel was dus in ieder geval bekend over het lot van de joden onder de NSB-gezinnen in Westerbork.

Al na enkele dagen reisden zij verder naar Gau Osthannover, oftewel de Lüneburgerheide. Tot en met zaterdag 9 september waren nog 31 extra treinen direct vanuit Nederland daarheen vertrokken. Soms werden de mannen die probeerden mee te vluchten er onderweg alsnog uitgepikt om opgenomen te worden in de Landstorm, of, voor wat oudere mannen, de Landwacht. Dit kon ruzie en vechtpartijen opleveren. Veel verlaten huizen van NSB'ers en Duitse kantoren werden ondertussen geplunderd. De geruchtenmachine draaide op volle toeren. Op verschillende plaatsen vierde men de bevrijding al zonder dat er ook maar een geallieerde soldaat te zien was geweest. In enkele steden werden NSB'ers gevangen genomen. Aartsbisschop Jan de Jong liet op Dinsdag al een circulaire uitgaan waarin hij de geestelijken waarschuwde voor een Bijltjesdag in hun parochies: ook jegens verraders moest de door Christus bevolen naastenliefde in acht genomen worden. De Duitse autoriteiten herstelden echter al snel de orde.¹¹ De rollen werden weer omgedraaid en de Nederlandse bevolking zat weer voor acht uur 's avonds binnen. Bijltjesdag bleef voorlopig achterwege.

Vluchteling in Duitsland

Uit het citaat van Duke Blaauwendraad-Doorduijn over hoe zij zich later de angst had voorgesteld die de joden in Westerbork moesten hebben gehad, werd duidelijk dat zij een parallel trok met de eigen situatie toen: de vrees voor het onbekende, de bezorgdheid van de moeders om hun kinderen. Toen de treinen verder gingen naar Duitsland begon de nieuwe identiteit van vluchteling en verstotene zich steeds sterker op te dringen. Catherina Gosewins, die met haar vijfjarige zoontje André was gevlucht, was zich er plotseling heel erg van bewust dat ook anderen nu als zodanig zagen toen een Duitse vrouw haar op een station een stuk brood gaf. Terwijl ze de gift aanneemt, herinnert ze zich plotse-ling dat ze niet lang daarvoor had gezien hoe op het Amsterdamse centraal station de bijeengebrachte joden met hun bagage zaten te wachten op de treinen. Ze had een van hen te midden van alle chaos een opge-rolde pannenkoek zien eten en zich verbaasd afgevraagd hoe iemand in

zo'n toestand aan eten kon denken.¹² Dat zij deze herinnering koppelt aan haar eigen ervaring als vluchteling in Duitsland laat zien hoe deze situatie begrepen werd: het besef dat nu zij werden uitgesloten, gedegradeerd en afhankelijk werden van de goede wil van anderen kwam als een schok. De beschrijving van Gosewins toont dat ze zich plotse-ling uitgestoten en kwetsbaar voelt zoals andere 'buitengesloten.' Ze trekt zo een parallel met het lot van de joden zonder stil te staan bij de vraag of de vergelijking tussen vluchtende NSB'ers en gedeporteerde joden eigenlijk wel fair is. Haar associatie past binnen de veel vaker voorkomende verwachting dat 'de rollen omgedraaid' zullen zijn: de bordjes met VERBODEN VOOR NSB'ers die Harry van Beetem verwachtte waren er misschien (nog) niet, maar het gevoel nu zelf de vogelvrije minderheid te zijn bestond wel degelijk.

Het besef van deze nieuwe identiteit als vluchteling werd nog sterker toen de NSB-gezinnen op hun voorlopige plaats van bestemming kwamen. Duke herinnert zich hoe een arrogante NSB-leider hen op een stationnetje opwachtte en in een lange rij door het dorp liet marcheren. De dorpsbewoners bleven staan kijken.¹³ De lokale bevolking was inmiddels wel gewend aan grote groepen vreemdelingen in hun contreien. In de laatste fasen van de oorlog waren miljoenen mensen uit het buitenland als vluchteling, krijgsgevangene, verplichte, gedwongen of zelfs slavenarbeider in Duitsland aanwezig. Bovendien waren er de evacués uit de gebombardeerde Duitse steden. De plattelandsbevolking wist vaak niet of ze met vrienden of vijanden te maken had. Herinneringen van kinderen van Nederlandse nationaalsocialisten geven ook wel aan dat het niet per se in hun voordeel uitpakte wanneer de Duitsers wisten dat zij sympathisanten waren. Ook sommige Duitsers zagen hen als verraders van hun eigen land. Anderen waren vooral geïrriteerd over de aanwezigheid van zoveel extra monden die moesten worden gevoed en zoveel extra gebouwruimte die werd gevorderd. Desalniettemin was de positie van NSB-gezinnen in Duitsland fundamenteel anders dan in Nederland. Ze werden niet meer geconfronteerd met een grote meerderheid die hun standpunt afwees. Hun nieuw gevoelde identiteit als vluchteling kon hierdoor worden versterkt. Kinderen van NSB'ers schrijven over hun verblijf in Duitsland bijvoorbeeld niet over angst voor maatschappelijke uitsluiting of pesterij. Zij richten zich op de alledaagse moeilijkheden voor (kind-)vluchtelingen in tijden van oorlog: slechte huisvesting, gebrek aan voedsel en de vrees voor bombardementen.

Hoe was de opvang voor de NSB-gezinnen eigenlijk geregeld? In Duitsland nam de *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* (NSV) de organisatie op zich: deze vooral uit vrouwen bestaande organisatie voor sociale hulpverlening regelde de eerste opvang in scholen en herbergen, zorgde voor voedsel en verdeelde de vluchtelingen over de regio. Een deel kwam in barakkenkampen terecht, een deel werd ondergebracht bij particulieren. Wie daartoe enigszins in staat was, werd aan het werk gezet en kreeg daar ook voor betaald. Wie niet kon werken kreeg van de NSV een uitkering van 7,20 *Reichsmark* per dag en een zakgeld van 33 *Reichsmark* per maand.

De NSV werd vanaf het begin bijgestaan door vrouwen van de Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie van de NSB (NSVO) die de transporten begeleidden of die de evacués vooruit gereisd waren om de opvang in goede banen te leiden. Na de eerste opvang in scholen, kazernes, herbergen en sporthallen, werden de evacués van Gau Osthanover verspreid over veertien *Kreisen* die soms een handvol maar soms ook ruim tachtig permanente kampen konden bevatten. De situatie in deze kampen liep enorm uiteen: van relatief vriendelijke *Gasthöfe* tot afgelegen en naargeestige barakkenkampen. In sommige was het redelijk goed gesteld met voedsel en sanitair, in andere ontbrak vrijwel alles en braken ziekten uit. NSVO-vrouwen reisden heen en weer om de grootste tekorten in kaart te brengen: meubilair en sanitair, schoenen en winterkleding, medicijnen en voedsel. Louise Couzy, de landelijk leidster van de NSVO, probeerde per Kreis een vertegenwoordigster aan te stellen om bij problemen te helpen. Ook wilde ze dat er kampverzorgsters kwamen die aan haar over de toestand rapporteerden. Naast deze kampverzorgster stond dan een Duitse *Lagerführerin*. Couzy meende dat het werk in de kampen een vuurproef was voor de NSB in het algemeen en de NSVO in het bijzonder: hier moesten de nationaalsocialistische idealen bewezen worden.¹⁴

Mussert stuurde in de tweede week van september al een vertegenwoordiger naar Duitsland, de WA-opperheerbanleider A.H. Damhof, om daar namens de NSB de leiding over de evacués te nemen. Damhof stuitte echter op de activiteiten van een andere Nederlander, de Waffen-ss'er A. Pieters die als vertegenwoordiger van het *ss Hauptamt* uit Berlijn gestuurd was. Pieters was vooral druk doende om Nederlandse jongens te werven voor de Waffen-ss, iets waar de NSB-top het niet mee eens was. Om Damhof in zijn strijd tegen Pieters bij te staan, stuurde Mussert daarom nog een vertegenwoordiger: een Waffen-ss'er die

loyaal aan de NSB was, G. Stroink. De conflicten die hierop volgden, leidden er uiteindelijk toe dat Damhof de leiding kreeg over de honderden kampen, maar dat er geen propaganda voor de NSB gemaakt mocht worden.¹⁵

In de dagelijkse praktijk zullen veel vrouwen en kinderen weinig van deze twisten gemerkt hebben, maar van de uitwerking ervan des te meer. De eerste weken wist Damhof nog goederen en medicijnen (er waren bijvoorbeeld circa tweehonderd tbc-patiënten in de verschillende kampen) uit Nederland te laten komen, maar al snel stokte deze toevoer en werd de medische zorg nogal gebrekkig. Vooral zuigelingen en kleine kinderen hadden hieronder te lijden. Lou de Jong schat dat er enkele honderden baby's en kleine kinderen de tijd in Duitsland niet hebben overleefd.¹⁶ Uit de brieven die De Jong bestudeerde blijkt ook dat de spanningen en irritaties in de kampen al snel hoog opliepen. Er werd veel geklaagd over andere kampbewoners, over 'asociale elementen' die de stemming bedierven en over de Duitsers die hen beledigden, bijvoorbeeld door de Nederlanders met Russische krijgsgevangenen aan het puinruimen te zetten of 'kameraadskes' in een kroeg met 'twee Poolse meiden' te laten werken.¹⁷ De ergernis die onder de gevluchte NSB'ers ontstond, kon zich ook op de Duitsers richten. Behalve vluchteling, voelden sommigen zich dus ook slachtoffer van de Duitsers.¹⁸

Binnen de opvangkampen konden zo de spanningen hoog oplopen, bijvoorbeeld wanneer de komst van de Nederlandse vrouwen en kinderen betekende dat de hiërarchie plotseling veranderde. Zo beschrijft Duke Blaauwendraad-Doorduijn de kwaadheid van de Russische dwangarbeidsters toen zij merkten dat de Nederlanders privileges hadden en beter voedsel kregen: 'Holländer raus', schreeuwden ze.¹⁹ Ook informele hiërarchieën ontwikkelden zich binnen de kampen, compleet met alle spanningen die dat met zich meebracht. Zo herinnert de toen twaalfjarige Lia zich dat haar moeder dankzij haar eerdere functies binnen de NSVO in staat was bepaalde privileges te verwerven in het opvangkamp.²⁰ Al snel werd door velen geklaagd over het eten. Niet alleen de kwaliteit en hoeveelheid stonden ter discussie, maar ook waren veel Nederlanders niet gewend aan het Duitse dieet van soep en kool. Vooral kinderen en ouderen kregen maagproblemen. De hygiënische toestand verslechterde snel en in veel kampen zaten de mensen onder de luizen. Hoewel sommigen vurig bleven geloven in de nationaalsocialistische idealen, zakten anderen weg in verbittering en teleurstelling. Zelfs Couzy's opmonterende teksten in het door het *Reichspropaganda*

Amt uitgegeven *Mitteilungsblatt für die im Gau Ostbannover befindlichen Niederländer und Flamen* konden dat niet verhinderen.²¹ Mussert kreeg te horen dat steeds meer mensen neigden naar het communisme en dat in het kantoor van Damhof na verloop van tijd vooral drankgelagen gehouden werden.²²

De kinderen stonden vaak ver af van al deze verwickelingen. Ook de jongeren herinneren zich weinig van de grotere context. Zij namen waar wat er in hun directe omgeving gebeurde, of er vriendjes en vriendinnetjes waren om mee te spelen, of hun moeder aanwezig bleef of overdag buiten het kamp werkte, of het eten voldoende was en of ‘de grote mensen’ hen vriendelijk dan wel onvriendelijk bejegenden. Marijke Ijs-seldonk was toen zes jaar en herinnert zich tot in detail de dagelijkse gang van zaken in de school waar zij met haar moeder, tante, grootmoeder en kleine zusje verbleef. In de kelder waren de keukens, op de begane grond de administratie en de ziekenafdeling waar ze wekenlang met geelzucht lag. In de klaslokalen boven werd geslapen. ‘s Morgens moesten de kinderen aantreden en kregen zij van de Lagerführerin een lepel levertraan. De sfeer was slecht, herinnert ze zich, met al die vrouwen bij elkaar. Haar moeder had het voor elkaar gekregen dat ze een baantje in de keuken kreeg. Maar dit leverde behalve voordelen ook jaloezie op.²³

Duke Blaauwendraad-Doorduijn kwam terecht in een afgelegen kamp met ruim drieduizend bewoners. Zij en haar moeder deelden een kamertje in de barak met twee oudere dames. Duke verveelde zich overdag en hing maar wat rond met de andere kinderen. Later kwam ze nog in andere kampen terecht, die soms knus waren maar soms stond ze er doodsangsten uit als ‘s nachts de ratten rondrenden. Ze begon zich steeds zelfstandiger en minder kind te voelen. De tijd in Duitsland viel samen met het begin van haar puberteit. Zij schrijft haar herinneringen decennia later echter niet vanuit dit ontwikkelingsperspectief, maar houdt vast aan het kader van het ‘onschuldige kind’ dat geen vragen stelt en zich van een grotere context niet bewust is.

Blaauwendraad-Doorduijn ging niet naar school en werd ook niet naar een fabriek gestuurd. Ze deed klusjes in het dorp, bijvoorbeeld als kindermisje. Iet was wat ouder dan Duke en heeft haar herinneringen enkele jaren geleden op papier gezet, aangevuld met de briefwisseling die zij en haar zus met hun in Rotterdam achtergebleven vader onderhielden. Ook Iet had een beschieting van de trein meegemaakt voordat zij in Duitsland aankwam, een ervaring die regelmatig terug bleef komen in de brieven aan haar vader. In het kamp waar Iet zat, werkten de

kinderen van twaalf jaar en ouder mee op het land. Tot op een dag bekend werd dat sommigen met de *Kinderlandverschickung* naar Sudetenland mochten. Iet wilde wel, maar werd uiteindelijk niet geselecteerd. Haar zusje Els wel. Hun moeder had hen beiden aangemeld in de veronderstelling dat haar dochters daar een goede opleiding zouden krijgen op een soort kostschool. Els verwachtte een eigen kamer en zag er niet tegenop om zonder moeder en zus te zijn. Dit veranderde snel toen ze eenmaal weg was. Het *Heim* bleek koud, ze kregen geen extra kleren en maar weinig te eten, laat staan een eigen kamer. Ze kreeg wel les, maar vond het niet veel voorstellen. De meisjes van veertien jaar en ouder werden slechts ingezet voor het huishouden. Els vroeg in haar brieven of haar moeder haar Jeugdstormuniform wilde opsturen: niet vanwege de kou, maar omdat veel kinderen in uniform liepen en ze zich zo zelfverzekerder hoopte te voelen. In december werd Els naar een ander kinderkamp gestuurd. Daar was het vies, schreef ze, en ze leerden ondertussen ook niets meer. Maar ook verzekerde ze haar moeder dat ze niet ongerust hoefde te zijn: haar dochter zou zich er wel doorheen slaan en als ze het even niet zag zitten, las ze al hun brieven nog eens door en keek naar hun foto. Ook dacht ze dan aan de soldaten aan het front die zoveel meer moesten offeren.²⁴

Iet hielp ondertussen in het kamp en schreef haar vader gedetailleerd waarmee zij zich bezighield. Tussen zeven uur en half acht stonden zij op. Ze hielp dan bij het brood snijden: drie boterhammen per persoon, meestal twee met jam en één met boter. De kinderen kregen een beker melk. Iedereen van veertien jaar en ouder kreeg een kop koffie. Dan ging ze afwassen en opruimen, deed allerlei huishoudelijke klusjes en hielp bij het koken van het middagmaal. Daarna hielp ze weer met opruimen en terwijl anderen dan vaak even sliepen, ging zij schrijven of spelletjes doen. Soms ging ze hout halen. Om vier uur kregen de kinderen een extra boterham. Om zes uur was er brood met worst en voor de kinderen nog wat pap. Als dan alles opnieuw was opgeruimd restte er nog een uurtje tot ze ging slapen. Net als Duke voelde ze zich steeds meer volwassen.

Els en Iet kregen in de brieven van hun vader veel opbeurende teksten te lezen, soms citaten van de Führer zelf die hun een hart onder de riem moesten steken. Iet kon wel wat steun gebruiken, want in haar kamp was ruzie uitgebroken tussen wat Iet 'de elite' noemde – daar hoorden zij bij – en 'de arbeiders'. Ze wilde van haar vader horen wanneer de oorlog nu eindelijk voorbij zou zijn: ze geloofde alleen nog wat haar va-

der hierover te zeggen had of Hitler zelf. Echt bang voor een Duitse nederlaag lijkt ze niet te zijn geweest, hoewel ze thuis in Rotterdam al eens aan haar moeder had gevraagd wat er dan zou gebeuren: 'Ze antwoordde dat dan alles ophield, dan was er geen verder leven mogelijk. Ik heb toen geconcludeerd dat dat een soort collectieve zelfmoord zou inhouden, misschien wel doordat Hitlers laatste geheime wapen aan al het leven een eind zou maken.'²⁵

Brieven zoals van Iet en haar familie zijn slechts zelden bewaard gebleven, vaak liep in die tijd zelf de correspondentie al spaak. Mannen verloren hun echtgenotes en kinderen uit het oog, of andersom wanneer de vaders werden overgeplaatst. Steeds meer gezinnen raakten ontwricht doordat ook vaak de oudere kinderen door de nsv in fabrieken te werk gesteld werden: zo werkte een onbekend aantal Nederlandse meisjes in de Duitse oorlogsindustrie in het oosten van het Rijk en werden jongens via de eerder genoemde Pieters al dan niet onder valse voorwendselen voor de ss geronseld. Die jongens gingen naar *Webrsportlager*, meestal in Oostenrijk. Blaauwendraad-Doorduijn herinnert zich de paniek van een vrouw die haar zoon kwijt was en toen tot de ontdekking kwam dat hij voor het front werd opgeleid. Zij bewoog hemel en aarde om hem uit dat opleidingskamp te krijgen. Andere ouders stonden er daarentegen vierkant achter dat hun zoon zijn plicht voor het *Reich* ging vervullen. Sommige jongens waren al veel eerder naar een Duitse school gestuurd en met de hele klas geëvacueerd. Zij hoorden of zagen soms jaren niets van hun ouders. Volgens schattingen werden vier- tot vijfhonderd Nederlandse jongens in Duitsland geworven voor de ss.²⁶ Ook moesten enige honderden Nederlandse jongens en meisjes in de Duitse steden als *Flakhelfer* assisteren bij het luchtafweergeschut. Het is onbekend hoeveel er omkwamen. Zo raakten de gevluchte nsv-gezinnen steeds meer verstrikt in de daadwerkelijke oorlogvoering: hun treinen werden beschoten, jongens en mannen werden zo veel mogelijk militair ingezet en ook de vrouwen en meisjes dienden de Duitse oorlogspanning te ondersteunen.

Deze gang van zaken zinde Mussert al vanaf het begin niet: hij zag de richtingenstrijd binnen de nsv steeds meer in het voordeel van de radicale ss-aanhangers uitpakken. Al eind 1944 probeerde hij de evacués van de Lüneburgerheide terug naar Nederland te krijgen. Als gevolg van het Ardennenoffensief waren er toen echter geen treinen te krijgen. Pas in januari 1945 kreeg hij toestemming voor de repatriëring. Toen hij in januari 1945 verschillende kampen op de Lüneburgerhei-

de bezocht en daar mededeelde dat wie wilde binnenkort terug zou kunnen naar Nederland, steeg gejuich op. Begin 1945 keerden ruim 20.000 van de vluchtelingen terug. Zij werden voor het grootste deel opgevangen in de provincie Groningen waar de burgemeesters de opdracht hadden gekregen deze gezinnen in te kwartieren. Lang niet iedereen keerde echter terug. Vooral de jongeren die van hun moeder gescheiden waren, hadden niet de keus om terug te gaan: wie eenmaal onderdeel uitmaakte van de Duitse oorlogsinspanning kon niet zomaar wegllopen.

Officieel konden alleen jongens van 16,5 jaar en ouder zich melden voor de Waffen-ss, in de praktijk werd daar in de laatste fase van de oorlog allang niet meer opgelet. Rinnes Rijke werd geboren in 1933 en werd in het najaar van 1944 elf jaar. Hij was met zijn vader en jongere broertjes en zusjes naar Duitsland gevlucht. Daar bracht zijn vader de jongere kinderen onder in gezinnen en tehuizen. Rinnes kwam terecht in een Heim van de Hitler Jugend (HJ), hoewel de minimumleeftijd voor de HJ twaalf jaar was. Zijn vader keerde terug naar Nederland, waar hij had gewerkt voor de Landwacht.²⁷ Rijkjes moeder was in augustus 1944 overleden en zijn vader hertrouwde vlak voor de bevrijding. Rinnes kreeg ondertussen in verschillende HJ-Heime een ideologische en militaire stoomcursus. Nadat zijn vader hem één keer had opgezocht, verdween het contact. Rijke leerde zich staande te houden in de tehuizen. In zijn herinneringen schrijft hij over de strenge discipline en de vernederende fysieke straffen.²⁸

Rinnes Rijke was een van de eerste kinderen van NSB-ouders die begin jaren tachtig zijn herinneringen publiceerde, hetgeen tot aanzienlijke aandacht in de pers leidde.²⁹ Rijke koos uitdrukkelijk voor het interpretatiekader van het onschuldige kind dat gestraft werd door de samenleving. De titel van zijn boek is tegelijk de aanklacht: *Niet de schuld, wel de straf*. Hij is niet op zoek naar inzicht in en begrip van het verleden, de relatie met zijn familie of met de maatschappij, maar wil de lezers zijn verhaal vertellen en zo laten zien hoe onrechtvaardig hij door de Nederlandse samenleving is behandeld. Zijn ervaringen in Duitsland presenteert hij daarentegen niet als onderdeel van de onrechtvaardige straf voor een onschuldige kind. De levensomstandigheden in de HJ-Heime waren bar, hij miste zijn overleden moeder, zijn vader en broertjes en zusjes verdwenen geheel uit beeld, maar hij lijkt dit te hebben geaccepteerd als iets dat nu eenmaal bij oorlog hoorde. Bovendien beschrijft hij hoe er telkens iemand opdook die hem hielp. Ook hoopte hij toen

nog dat na de oorlog alles goed zou komen en hij een gelukkig en veilig thuis zou vinden.

Rijke beschrijft hoe ze bij de HJ, naast de lessen Duits en nationaalsozialistische ideologie, lange marstochten maakten door de bossen, hoe ze oefenden als verkenningstroepen, leerden schieten met verschillende wapens en *Panzerfausten* (antitankwapens) leerden lanceren. Toen het front in het voorjaar van 1945 naderde, kregen zij aanvankelijk te horen dat zij, de Nederlandse jongens, naar huis zouden gaan. In plaats daarvan reed hun trein richting het voormalige TsjechoSlowakije waar ze vastliepen op het Duits-Russische front. De jongens kregen Panzerfausten uitgereikt en Rinnes Rijke wist er vijf af te schieten. Het werd echter al snel duidelijk dat hun kleine troepje beknelde dreigde te raken tussen de Russen en Amerikanen, waarop de HJ-leider hun beval alle compromitterende tekens en kleding af te doen zodat zij niet meer herkenbaar zouden zijn als HJ-soldaten. Tussen de gevechten doorslingend, kwam de groep uiteindelijk terecht in een TsjechoSlowaaks dorpje waar de jongens gastvrij onderdak kregen. Rinnes werd bij een vriendelijke familie in bad gestopt, kreeg te eten en werd 's avonds in het zachte bed overmand door emoties: hier zou hij wel willen blijven. Desalniettemin trok hij met zijn groepje verder in westelijke richting, op zoek naar transport richting Nederland. Tot Rijkjes verbazing leken de Amerikaanse soldaten die zij tegenkwamen in niets op de gevaarlijke wezens waarover hij bij de HJ had geleerd. Uiteindelijk zorgde een Nederlander in Amerikaans uniform ervoor dat zij transport naar het westen kregen.

De oorlogservaring die Rijke beschrijft lijkt op de verhalen van andere, meestal wat oudere jongens die via de HJ of de Wehrsportlager aan het eind van de oorlog ingezet werden. Sommigen hadden een militaire training van een paar weken gehad, maar anderen waren al jaren eerder door hun ouders bestemd voor een carrière in de Nieuwe Orde.³⁰ P. Berserk, pseudoniem van de auteur van *De tweede generatie: herinneringen van een N.S.B.-kind*, was een van de weinige jongens uit een lager sociaaleconomisch milieu die op een Duitse kadettenschool zat.³¹ Zijn vader, een politiemann die al voor de bezetting sympathieën had gekoesterd voor het nationaalsozialisme, en zijn oudere broers vochten allemaal aan het oostfront. Omdat Berserk op school gepest werd vanwege de collaboratie van zijn familie, was hij door zijn ouders naar de Duitse school gestuurd. Dit betekende echter niet dat hij nu voor pesterijen gevrijwaard was, aangezien hij in uniform naar school moest en dus

een gemakkelijk mikpunt was op straat. Op deze Duitse school waren de leerlingen bovendien onderzocht en geclassificeerd op raskenmerken. Berserk was slechts een ariër van ‘tweede garnituur’, maar nog wel ‘goed genoeg’ om de officiersopleidingen te mogen volgen. Zijn kameraden en hij werden vanuit de school naar Duitsland gestuurd om loopgraven aan te leggen aan het westelijk front, in de Eifel en de Ardennen. Het land was ontvolkt, ze kregen weinig te eten en de Duitse jongens gaven bij alles wat misging de schuld aan de Nederlanders. Toen het front dichterbij kwam, was Berserks lichaam al ten prooi gevallen aan de honger en de luizen. De oorlog raasde over hen heen: boven hen de Amerikaanse luchtmacht, achter hen het Duitse afweergeschut. Berserk schrijft in de jaren tachtig dat hij op dat moment in de oorlog tot het besef kwam dat het hele übermensenverhaal één groot bedrog was. Wat hij toen beleefde leek in niets op wat hen op school was voorgelouden en de leiders vielen definitief van hun voetstuk toen een groep Rode Kruiszusters opdook die hun blote lijven inpoederden tegen de schurft. Als ‘witte Negers’, schrijft Berserk, dansten en schreeuwden we in de nacht.³² Vervolgens werden zij verder Duitsland in gestuurd. Berserk belandde in de buurt van de Poolse grens en besloot op zoek te gaan naar zijn vader die zich ergens in Posen zou bevinden. Hij probeerde korte tijd tegen de vluchtelingenstroom in naar het oosten te trekken, maar liet zich uiteindelijk weer naar het westen meevoeren, op de vlucht voor de Russische troepen. Berserk schrijft hoe vanaf dat moment werkelijk de hel losbarstte. In zijn herinnering bestaat deze periode vooral uit met zijn handen tegen zijn oren in de modder liggen in de brandende steden: Dresden, Berlijn, Hamburg.³³ Hij wist uiteindelijk in Sleeswijk terecht te komen, waar hij bij verschillende boeren werkte totdat Nederlandse functionarissen hem aan het eind van de zomer van 1945 ontdekten en naar Nederland brachten om te worden berecht voor dienen in een vijandelijke krijgsmacht.

Het kader van het onschuldige kind en de straf van de samenleving is in het boek van Berserk overduidelijk aanwezig. Zijn herinneringen zijn gefragmenteerd en doorspekt met passages waarin hij uitroept gek en agressief te worden door het herbeleven van die tijd en vooral ook door de jarenlange onmogelijkheid erover te spreken. Hij richt zijn woede op de samenleving die dit menselijk wrak van hem maakte en dat dit zijn jeugd was: bommen, oorlog, vernedering en het stigma van oorlogsmisdadiger. Zijn boosheid leidt ertoe dat Berserk zijn verleden niet onderzoekt om er zo mee in het reine te kunnen komen, maar vooral

een aanklacht jegens de Nederlandse samenleving opschrijft.

Jongere kinderen dan Berserk of Rijke werden niet zelf opgenomen in de Duitse oorlogsmachinerie en ervoeren het toenemende oorlogsgeweld dus op een andere manier, bijvoorbeeld als getuige van bombardementen. Nico van Gein was met zijn moeder en drie broers en zussen vanuit Noord-Duitsland, via Berlijn naar Wenen gereisd, waar zijn moeder familie had wonen bij wie zij liever wilde verblijven dan in de opvangkampen. Hij herinnert zich hoe de stad regelmatig werd gebombardeerd en telkens opnieuw de schuilkelders opgezocht moesten worden. Eén herinnering is bijzonder pregnant: op een zondag lag hij ziek in bed en wilde hij eigenlijk niet opstaan om te schuilen. Bijna had zijn moeder hem laten liggen, maar zijn tante drong erop aan dat hij mee moest. Toen zij uit de schuilkelder kwamen, bleek dat het huis ernaast een voltreffer had gekregen en dat een muur was ingestort. Precies op zijn bed. Door de schade konden zij niet langer blijven en keerden eind oktober toch terug naar Bremervörde.³⁴

Veel van de vluchtelingen in Noord-Duitsland konden vanuit hun kampen de bombardementen op bijvoorbeeld Bremen en Hamburg gadeslaan. De lucht was rood van het vuur. Soms kwamen de bombardementen dichterbij en moesten zij schuilen. Als een kamp geen echte schuilkelders had, moest men zich behelpen met afgedekte gaten in de grond. Dat de daadwerkelijke oorlogvoering steeds duidelijker voelbaar werd, betekende dat in de winter van 1945 de terugkeer naar Nederland voor velen een opluchting was. Sommige ouderen, moeders en kinderen reisden in georganiseerd verband naar Groningen, anderen kregen een reisvergunning en regelden hun eigen tocht.

Opvang in Noord-Nederland

Eenmaal in Nederland vond vaak ook de hereniging met de vaders en echtgenoten plaats. Net als de vluchtelingen die nooit naar Duitsland waren doorgereisd, werden deze gezinnen ingekwartierd bij boeren in de noordelijke dorpen. Velen woonden eerst enige tijd in een hotel. Ook werden woningen gebruikt die leegstonden, bijvoorbeeld omdat de bewoners waren ondergedoken. Zo was Nico van Gein met zijn beide ouders in de woning van een ondergedoken spoorwegman komen te wonen. Hij ging ook naar school. Nico heeft het daar niet kwaad gehad: ze stonden niet bekend als NSB'ers, maar als evacués.³⁵

Wie geen zelfstandig huis kreeg toegewezen, werd bijvoorbeeld bij boeren ingekwartierd. Ernst, die toen een jaar of zeven was, genoot op de boerderij. Marijke IJsseldonk, die enkele kilometers verderop zat met haar familie, vond het er vreselijk. Ze herinnert zich de steenrijke boer die hen niet bij de boerenfamilie aan tafel wilde hebben en maar karig bedeelde van het vele voedsel dat hij had.³⁶ Ook Harry van Beetem, de Haagse jongen die voor Bijltjesdag gevreesd had, kwam op een boerderij terecht. Op Dolle Dinsdag was hij met zijn moeder en zus naar Amsterdam gegaan, maar na enkele dagen logeren bij een tante besloten ze dat ze het beste konden terugkeren naar Den Haag. Hun echte vertrek kwam pas in maart toen grote delen van het Haagse Be-zuidenhout werden gebombardeerd. Ook hun woning was in vlammen opgegaan en gewapend met bewijs dat zij bombardementsvluchtelingen waren, gingen zijn moeder, zus en hijzelf op reis. Harry ervoer dit vertrek ook als een vlucht in de anonimiteit: aan Bijltjesdag zouden zij nu tenminste kunnen ontsnappen. Zijn moeder drukte hem op het hart voortaan haar meisjesnaam als achternaam te gebruiken om er zeker van te zijn dat niemand hen zou herkennen. Harry genoot van de tocht en ervoer het als een groot avontuur. Vooral toen ze te voet door Drenthe trokken vond hij het maar wat spannend: 's Ochtends wisten zij niet waar ze die avond zouden slapen en overdag liepen ze over mooie landwegen. Wanneer de avond viel, klopten zij aan bij boerderijen, presenteerden zichzelf als bombardementsslachtoffers (en verzwegen hun NSB-achtergrond) en hoopten op voedsel en onderdak, dat zij dan ook kregen. Zijn moeder en zus sliepen in de logeerkamer en Harry in het hooi.³⁷

Wanneer Harry van Beetem in 2006 aan zijn biografie schrijft, verplaatst hij zich in het jongetje dat hij was. Hij herbeleeft de momenten en lijkt niet op zoek te zijn naar een verklaring of schuldige voor wat hem overkomen is. Dus hoewel hij zijn verhaal schrijft met de blik van de jongen die hij toen was, kiest hij niet voor het 'onschuldige kind'-kader. Van Beetem beschrijft hoe hij in 1945 op de grens van kind en puber stond en herbeleeft al schrijvende zijn eigen ontwikkeling, iets dat haaks staat op de voorstelling van een onveranderlijk 'onschuldig kind'.

Toen het gezin in het Drentse Sleen aankwam, werden Harry en zijn moeder door de NSB-burgemeester ingekwartierd bij een boer die was komen klagen over de Lüneburgerheide-vluchtelingen die hij ingekwartierd had gekregen. Harry en zijn moeder konden de plaatsen van de uit Duitsland teruggekeerde NSB'ers, die van de burgemeester eigen-

lijk voorrang kregen, innemen. Zijn zestienjarige zus bleef in het dorp om te werken bij de gemeentesecretaris. Zij verdween toen voor lange tijd min of meer uit zijn blikveld. Ook in dit dorp hadden zij geheim gehouden lid te zijn van de NSB en werden zij dus net zo behandeld als andere evacués uit het westen. Wie bij een boer huisvesting kreeg toegewezen, werd geacht zich aan het boerenleven aan te passen en te helpen bij het dagelijks werk. Harry was niet erg gesteld op deze klusjes en probeerde zich eraan te onttrekken. Hij speelde liever met de kleine zoontjes van de boer en boerin. Zijn moeder, schrijft Van Beetem later, kreeg meteen al het gevoel dat zij als ‘huismeid’ werd ingezet, ‘in een keuken waar elke dag de pomp en het fornuis gepoetst moesten worden en waar het verder leek of de boerin elke dag grote schoonmaak hield’.³⁸ Harry zat wel graag bij de boerin in de keuken en maakte op zijn zwerftochten door de omgeving nieuwe vrienden. Met Palmпасen liep hij net als de boerenkinderen met een broodhaantje op een stok, herinnert hij zich, en trok zingend langs de boerderijen om snoep. Toen Drenthe in het voorjaar werd bevrijd, vierde Harry aanvankelijk de bevrijding mee. Totdat duidelijk werd dat alle niet-ingezetenen zich moesten melden. Bij deze controle werd het NSB-lidmaatschap ontdekt. Zijn zus mocht bij de gemeentesecretaris blijven, maar Harry en zijn moeder werden met de Dolle Dinsdagvluchtelingen provisorisch opgesloten in de lagere school naast het stadhuis. Harry keek staande op het schoolplein naar de brandweermannen die het prikkeldraad spanden en vond het een raar idee dat hij nu niet meer kon gaan en staan waar hij wilde.³⁹

Einde van de oorlog

Noord-Nederland werd in de loop van april 1945 door Canadese en andere geallieerde troepen bevrijd. De geallieerden en het Nederlandse Militair Gezag namen de organisatie over en inventariseerden onder andere wie er in de bevrijde delen van het land niet thuishoorden en op den duur terug naar hun eigenlijke woonplaats zouden moeten. Ook de collaborateurs werden opgezocht om geïnterneerd te worden. Zolang Duitsland niet gecapituleerd had, bleven zij in de ogen van de militairen namelijk een potentieel gevaar voor de geallieerde oorlogsspanning. Hoe de arrestaties verliepen, wie er precies werden opgepakt en hoe collaborateurs behandeld werden, liep uiteen en was afhankelijk van lokale omstandigheden. Formele richtlijnen waren onduidelijk,

onbekend of werden genegeerd. In sommige steden had het georganiseerde verzet lijsten aangelegd van NSB-leden die bij de bevrijding opgepakt moesten worden. In andere gevallen werden persoonlijke rekeningen vereffend of was het onduidelijk wie verantwoordelijk was voor het opbrengen van collaborateurs: het lokale verzet, de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) of de politie?⁴⁰ Soms werd de arrestatie een happening met grote groepen omstanders, vooral wanneer het lokaal bekende NSB'ers betrof. Soms werd de bevolking opgedragen om binnenshuis te blijven en voltrokken de arrestaties zich in stilte.

Harry en zijn moeder konden nadat het NSB-lidmaatschap was ontdekt nog geruime tijd bij elkaar blijven. De eerste nacht van hun internering in de lagere school van Sleen begon Harry's moeder hem in te fluisteren wat hij tijdens het verhoor zou moeten zeggen. Harry hoorde nu ook van zijn moeder waarom zijn vader eigenlijk bij de SS was gegaan. Harry schrijft hierover:

Ik kreeg zo te horen dat ik een buitenechtelijk kind was dat niet eens het recht had de naam van zijn vader te dragen. Daarvoor moest voor de Nederlandse wet eerst de vrouw waarmee mijn vader eens getrouwd was in een scheiding toestemmen. Maar zij lag dwars... Buiten op de Brink, waar de Canadezen hun legerkamp hadden opgeslagen, raasde een motorordonnans knallend door de nacht... Mijn moeder ging maar door met fluisteren dat mijn vader enkel bij de SS was gegaan, omdat hij gedacht had dat een nieuwe Duitse wet het vaderschap van een SS'er wel erkennen zou. Dat hadden ze hem ook beloofd, maar later werd gezegd dat alles na de *Endsieg* pas in orde komen zou... Daar lag ik dan. Een onecht kind. Op een dun laagje stro en onder een paardendecken die naar lysol rook. Mijn vader had alles voor mij gedaan, zodat ik nu de schuld van deze hele situatie was.⁴¹

Terwijl Harry lag te luisteren naar het opbrengen van steeds weer nieuwe gearresteerden ('Handen naar beneden en doorlopen.') had hij het gevoel dat door het verhaal van zijn moeder alles onwerkelijk was geworden. Hij had net de bevrijding gevierd, maar bedacht nu dat hij misschien toch weer op een Duitse overwinning moest gaan hopen. In Van Beetems herinneringen aan de arrestatieperiode spelen dus niet zozeer vernederend of brutaal optreden van bewakers en andere Nederlanders een rol, maar vooral het verontrustende gevoel dat hijzelf schuld had aan de situatie waarin zij zich bevonden.

Tegen ingekwartierde NSB-gezinnen werd niet altijd agressief opge-

treden. In deze dorpen hadden zij weinig verleden als sympathisanten van het nationaalsocialisme. De lokale bevolking had vaak geen negatieve persoonlijke ervaringen met hen, noch beschouwde men hen als ‘verraders’ van de eigen (lokale) gemeenschap. Van Beetem herinnert zich zelfs de vrienden die hij gemaakt had in de tijd dat ze op de boerderij woonden. Zij gedroegen zich vaak nuchter en redelijk vriendelijk jegens hem. Eén van hen, een oudere man die in het lokale verzet actief was geweest, beloofde Harry’s geliefde knuffeldier te bewaren zodat hij niet zijn dierbaarste bezit zou kwijtraken.

Lokale collaborateurs en ook ingekwartierde NSB-gezinnen die duidelijk als zodanig bekend waren, werden vaak wel gezien als ‘verraders’. Zij werden door de burens genegeerd en met de bevrijding stonden bij deze gezinnen de mannen van de BS of lokale verzetsgroep voor de deur. Sommige gezinnen probeerden nog op de vlucht te slaan of zich te verstoppen. Maar doorgaans werden de mannen, en soms ook de vrouwen en kinderen, meegenomen naar geïmproviseerde interneringskampen.

Niet altijd werden beide ouders gearresteerd. De moeder van Ernst werd, ondanks dat haar man een bekende figuur was in Nederland, uiteindelijk niet opgesloten. De achtjarige Ernst, zijn babyzusje en zijn moeder waren bij een NSB-boer in Groningen ingekwartierd. Zijn vader was sinds 1943 in feite afwezig. ‘Ik kende hem eigenlijk niet zo,’ zegt Ernst nu, ‘uit die vroegste jeugd heb ik alleen wat losse herinneringen aan hem.’⁴² Ernst was zich als kleine jongen al opvallend bewust van wat er om hem heen gebeurde en vormde zich ook graag een eigen mening. Toen zij nog in Amsterdam woonden, wilde hij bijvoorbeeld niet dat zijn moeder de NSB-vlag uithing. Zoiets vond hij namelijk absurd. Als hij met haar mee moest om te collecteren voor de Winterhulp, vond hij dat vreselijk. Na één dag op de Jeugdstorm weigerde hij. Toen Dolle Dinsdag eraan kwam, zei hij tegen zijn hoogzwangere moeder dat hij blij was dat ‘de Tommies’ Nederland kwamen bevrijden. ‘Ik was nogal in de contramine’, herinnert Ernst zich. Dat ze in Groningen gearresteerd zouden worden bij de bevrijding kwam voor hem dan ook bepaald niet als een verrassing: ‘Dat had ik ze op een briefje kunnen geven.’ Ze waren met de boer gevlucht naar een andere boerderij waar ze onder een luik in de kamer werden verstopt. Toen kwam de BS aan de deur, op zoek naar ondergedoken NSB’ers. Ernst vond het zo belachelijk hoe de volwassenen zich gedroegen en dat zij daar verstopt zaten dat hij bijna zat ‘te stikken van het lachen’. Ze werden in een mum van tijd ontdekt en naar een aardappelmeelfabriek in de buurt gebracht die dienst deed als tijdelijk interneringskamp.

In die fabriek zaten vooral moeders met kinderen. Ernst herinnert zich enkele vervelende gebeurtenissen waar hij ooggetuige van was: Zo moest de boer bij wie ze gewoond hadden met zijn handen in zijn nek rondjes rennen en 'leve Wilhelmina' roepen, terwijl mannen van de BS eromheen stonden te lachen. Ook zag hij hoe kaalgeschoren vrouwen moesten dansen op de stoppelvelden. Alle vrouwen zouden worden kaalgeschoren, maar omdat zij met zijn drieën op de vierde etage van de fabriek huisden, werden zij al overgebracht naar Amsterdam voordat ze aan de beurt waren. Ze mochten na drie maanden gaan. Ernst denkt dat dit vanwege de kinderen was: zijn kleine zusje was ziek en vormde dus een probleem. Zij keerden terug naar Amsterdam waar ze opgevangen werden door de ouders van zijn moeder.

Met de bevrijding van West-Nederland in mei, begon langzamerhand ook de terugkeer van de evacués en NSB'ers naar hun gemeenten van herkomst. Vrouwen van geïnterneerde NSB'ers die zelf niet gearresteerd waren werden met hun kinderen in de loop van de zomer in grote vrachtwagens en autobussen geladen en naar hun oorspronkelijke woonplaatsen teruggebracht. Soms werden de vrouwen daar alsnog gearresteerd en de kinderen bij familie of in een tehuis ondergebracht.

De bevrijdings- en arrestatietijd was voor kinderen die terugkeerden uit Duitsland vaak een heel andere ervaring dan voor de kinderen die op dat moment in Nederland waren. Vooral wanneer zij gescheiden waren van hun familie kon het een wilde terugreis worden. Na de Duitse capitulatie waren er miljoenen mensen die gerepatrieerd moesten worden, onder hen waren circa 300.000 Nederlanders. Het overgrote deel van deze groep bestond uit mannen die door de *Arbeitseinsatz* in Duitsland terecht waren gekomen (circa 270.000). Ongeveer 13.000 Nederlanders werden bevrijd uit de concentratiekampen en 10.500 waren als krijgsgevangene naar Duitsland gebracht. Volgens officiële cijfers waren er ongeveer 4.500 Nederlandse vrijwilligers in de Duitse strijdkrachten en andere 'officiële' Nederlandse collaborateurs in Duitsland.⁴³ We weten echter niet hoeveel kinderen van Nederlandse collaborateurs er in het voorjaar van 1945 nog in Duitsland waren. Het spreekt voor zich dat kleine groepjes kinderen en jongeren die in de chaos van die maanden rondtrokken niet bijzonder opvielen. Sommigen reisden met de leidsters van de Kinderlandverschickings-groep waartoe ze behoorden terug vanuit Sudetenland. Enkele geïnterviewden voor het afstudeerproject van Mantel en Scheffel-Baars uit 1988 die tot dergelijke groepen behoorden, werden in Theresienstadt opge-

vangen door joodse vrouwen. Zij geven zo aan dat zelfs deze vrouwen voor hen wilden zorgen, terwijl de hernieuwde kennismaking met hun eigen landgenoten juist uit vernedering had bestaan.⁴⁴

De kinderen verwachtten dat nu Bijltjesdag definitief was aangebroken. ‘We zullen jullie aan de hoogste bomen ophangen’, zei een man in de trein toen hij de HJ-koppelriem van Rinnes herkende. Ondanks dat de andere passagiers het voor hem opnamen, concludeerde Rijke dat hernieuwd contact met Nederlanders bestraffing en beschuldiging betekende. Wanneer dit zich niet voordeed, zoals toen Rinnes de hulpvaardige Nederlander in Amerikaanse dienst tegenkwam, impliceert hij dat deze man dan ook niet wist wie Rinnes ‘in werkelijkheid’ was. Hiermee geeft hij aan dat hij in ieder geval op het moment van schrijven, ervan uitging dat hij slecht behandeld zou worden wanneer zijn identiteit als nationaalsocialistische jongen bekend was. Rinnes wordt echter op zijn terugreis niet slecht behandeld. Zijn thuiskomst in Rotterdam zal de grootste schok blijken.

Anders dan bij Rinnes Rijke is in veel gevallen de NSB-achtergrond van de kinderen of gezinnen wel bekend. Berserk werd bij aankomst geslagen en vernederd door bewakers, schrijft hij later.⁴⁵ Hij moest ‘kikkeren’: rondspringen als een kikker, iets dat vaak genoemd wordt door geïnterneerden als treiterij van de bewakers.⁴⁶ Maar hij weigerde: ‘Liever dood dan dát, raast het door mijn hoofd. Men sluit mij op in een donkere ruimte. Ik heb honger. Ik heb een natte broek. Mijn gezicht bloedt, ik zit in het pikkedonker en huil als een kind. (...) Dát zijn de beelden uit mijn puberteitsjaren! Uw bevrijding was mijn geestelijke dood!’⁴⁷ Deze laatste uitroep maakt opnieuw duidelijk dat Berserk zijn verhaal opschrijft als een *j'accuse* en bij de lezers compassie en schaamte wil opwekken voor het behoren tot een groep die een onschuldig kind zoiets aandeed.

In het verslag van Duke Blaauwendraad-Doorduijn spelen naast het beeld van het onschuldige kind ook andere thema's een belangrijke rol. Duke keerde met haar moeder terug via Bremen, waar Nederlandse repatriëringsambtenaren de ‘Lüneburgers’ een voor een ondervroegen. Toen Duke weigerde om namen van andere NSB'ers uit hun straat in Rotterdam te noemen, greep een van de mannen haar vast. Ze suggereert dat hij haar aanrandde, maar vermijdt te beschrijven wat er precies gebeurde.⁴⁸ Dat het een aangrijpende ervaring was, blijkt echter wel uit het feit dat ze er later nog enkele keren op terugkomt. Pas in 1950 vertelde ze het haar moeder en het duurde zelfs tot 1975 voor-

dat ze er met haar vader over sprak. Ofschoon ook Blaauwendraad-Doorduijn verwijst naar verkrachtingen en seksueel misbruik tijdens de bevrijdingsfase, blijven dit verhalen over anderen of geruchten. Uiteenweiden over eigen ervaringen met seksueel geweld wordt vermeden. Binnen het raamwerk van het 'onschuldige kind' kunnen dus niet alle persoonlijke ervaringen besproken worden. Dan stuiten de vertellers op de barrière van een ander soort schaamte dan een die samenhangt met de afkomst als kind van 'foute' ouders: de schaamte over deze vernedering als meisje of vrouw.

Duke Blaauwendraad-Doorduijn was later getuige van de vernedering van andere collaborateurs. Ze beschrijft hoe zij bij terugkeer in Nederland moesten kijken hoe mannen rondjes renden over een schoolplein en beschoten werden.⁴⁹ Aan de grens werden zij gedesinfecteerd. Hoewel ook alle andere repatrianten deze behandeling moesten ondergaan, beschrijft Duke de naakte lichamen waarop DDT werd gespoten als symbolisch voor de kwetsbaarheid van deze groep. De hele procedure gaf haar het gevoel dat zij als een soort ongedierte gezien werden dat bestreden moest worden.⁵⁰ Deze teleurstellingen bij terugkeer kwamen extra hard aan voor kinderen van NSB'ers die hadden verwacht dat na de oorlog alles weer goed zou komen. Bij aankomst in Nederland bleek echter dat zij daar helemaal niet gezien werden als vluchtelingen die een zware tijd achter de rug hadden. Zij bleken simpelweg tot de groep 'landverraders' gerekend te worden en zeker niet tot die van de oorlogsslachtoffers.

Blaauwendraad-Doorduijn schrijft dat ze ondanks de nare aankomst op vaderlandse bodem, toch blij was dat ze de bevrijding niet in Nederland had hoeven meemaken. De verhalen die ze daarover te horen kreeg, deden haar griezelen.⁵¹ Wat precies waar was van de geruchten die zij bij aankomst te horen kreeg, is niet na te gaan. Wel zijn enkele exemplarische voorbeelden te noemen aan de hand van herinneringen van kinderen van NSB'ers die de laatste fase van de oorlog in hun oorspronkelijke woonplaats gebleven waren of die in zuidelijk Nederland door de komst van de geallieerden werden verrast.

Sommige gezinnen werden dramatisch uiteengerukt, vooral wanneer de arrestaties met geweld gepaard gingen. Janny en Pia die geïnterviewd werden voor de afstudeerscriptie van Mantel en Scheffel-Baars, herinneren zich hoe er geslagen werd en het hele gezin publiekelijk werd vernederd.⁵² Ook Eva en Marrie uit het op een enquête en interviews gebaseerde *Fout geboren* van Bas Kromhout hebben dergelij-

ke herinneringen.⁵³ Marrie was vijftien toen het dorp waar het gezin woonde werd bevrijd. De lokale bevolking trok naar hun woning en plunderde die. Haar ouders werden de straat op gesleurd, waar haar moeder werd kaalgeschoren en haar vader geslagen. Marrie bleef uiteindelijk met haar broertjes en zusjes achter totdat vrienden van haar ouders zich over hen ontfermden.⁵⁴

Het moment waarop de vader, of soms beide ouders worden gearresteerd speelt een belangrijke rol in de herinneringen van kinderen die bij de arrestatie aanwezig waren. Er was op dat moment vaak sprake van de dreiging van geweld (mannen met geweren of schreeuwende mensen) of van feitelijk geweld (een vader die van de trap geduwd wordt of geslagen op straat). Bovendien zagen de kinderen de kwetsbaarheid van hun ouders die werden behandeld als misdadigers en publiekelijk werden vernederd, soms zelfs door de eigen burens of andere bekenden. De eigen leefomgeving, tot dat moment ondanks mogelijke isolatie en pestertij toch de meest bekende en vertrouwde wereld, bleek gevaarlijk en onbetrouwbaar te zijn.

Deze ambivalentie tegenover de eigen leefomgeving is ook terug te zien in *Potgieterlaan 7*. Een herinnering waarin voormalig *Parool*-hoofdredacteur Sytze van der Zee schrijft over zijn jeugd in Hilversum en zijn relatie met zijn ouders die bij de NSB waren geweest.⁵⁵ Dat juist de hoofdredacteur van de voormalig verzetskrant *Het Parool* een verleden bleek te hebben als kind van 'foute' ouders baarde in de tijd van publicatie veel opzien. *Potgieterlaan 7* is inmiddels vele malen herdrukt. Van der Zee schrijft ook over de arrestatieperiode, maar hij presenteert zijn verhaal niet als dat van een 'vergeten slachtoffer'. Opvallend aan zijn relaas is onder meer hoe hij zich als kleine jongen in de buurt staande houdt. Van der Zee beschrijft hoe hij en zijn broers en zuster op straat speelden en daar geregeld werden uitgemaakt voor 'vuile NSB'ers' of 'verraders', maar dat zij tegelijkertijd ook deel uitmaakten van de groep buurtkinderen, bijvoorbeeld wanneer er tegen een andere buurt gevochten moest worden of wanneer zij zich gezamenlijk uit de voeten maakten voor de fanatieke wa-man die een eindje verderop woonde.

Van der Zees ouders zegden hun NSB-lidmaatschap al ver voor het einde van de oorlog op en na Dolle Dinsdag begonnen zij wanhopig het bewijs van hun politieke betrokkenheid te vernietigen.⁵⁶ Desalniettemin bleven zij in de buurt bekend staan als NSB'ers. De kinderen Van der Zee werden bij de bevrijding buitengesloten van de straatfeesten en het gezin zat binnen in afwachting van wat komen zou. Uiteindelijk

kwamen er inderdaad soldaten aan de deur. Van der Zees vader moest mee en kreeg geweren op zich gericht. Met zijn handen omhoog verliet hij het huis, tot wanhoop van zijn vrouw die niet wist hoe het nu verder moest en doodsbenauwd was ook gearresteerd te worden. Toen zij na verloop van tijd ontdekten waar de vader werd vastgehouden, mocht Sytze mee op bezoek. Daar hoorde hij van zijn vader dat de theatrale arrestatie op een misverstand berustte: zij hadden hem verward met een andere Van der Zee, een jodenverrader die elders in Hilversum woonde.⁵⁷ De rest van het gezin werd ongemoeid gelaten, hoewel het pesten op straat nog jaren doorging. Van der Zee beschrijft hoe na de bevrijding langzamerhand het normale leven weer zijn beslag begon te krijgen: het vuil werd weer opgehaald, de straten werden gemaakt, huizen opgeknapt. Alleen hun woning raakte die eerste tijd steeds verder in verval. Het gezin viel uit elkaar en zou zich maar langzaam herstellen.

Verwachtingen en ervaringen

Zowel de ervaringen van kinderen van Nederlandse collaborateurs, als de manieren waarop zij hun verhaal later vertellen en betekenis geven lopen sterk uiteen. Sommige kinderen bleven in Nederland en ervoeren de bevrijding en arrestatie van (een van) hun ouders thuis, wat soms met geweld gepaard ging. Een gedeelte ervaring is dat deze kinderen hun eigen leefomgeving als gevaarlijk en onbetrouwbaar gingen ervaren: het zijn soms de eigen burens of andere kennissen die de ouders molesteren of arresteren. Deze ervaring van onveiligheid in eigen huis of straat bevestigt in de herinneringen van deze kinderen hun gevoel van uitgesloten en niet geaccepteerd zijn.

Een deel van de kinderen was met de ouders ondergebracht in het noorden van het land. Zij veranderden na de bevrijding van ‘evacués’ in ‘politieke delinquenten’: hun ‘ware identiteit’ werd als het ware ontmaskerd. Deze les, dat wie je ‘eigenlijk’ bent geheim gehouden moest worden, is veel van deze kinderen goed ingeprent en soms hun hele leven leidraad gebleven.

Kinderen die in Duitsland terecht waren gekomen hadden de meeste daadwerkelijke oorlogservaring: het meemaken van gevechten en bombardementen lijkt soms meer op de Duitse ervaring dan op die van de doorsnee Nederlandse bevolking of zelfs van de nsb-evacués in Noord-Nederland. Ook hun terugkeer in Nederland en vervolgens hun gevoel

van vervreemding en uitsluiting kan verschillen van kinderen die niet in het buitenland waren geweest: de terugkeer waar met zo veel verlangen naar uitgekeken was, werd vaak een teleurstelling. De eigen perceptie in de eerste plaats vluchteling of oorlogsslachtoffer te zijn, vond geen enkele weerklank in Nederland. In plaats van veiligheid en een terugkeer tot het normale dagelijkse leven, leek er slechts een nieuwe fase in de oorlog in te gaan.

Wanneer het na de bevrijding kwam tot (dreigend) geweld betekende dit dat de verwachtingen van Bijltesdag voor veel NSB'ers en hun gezinnen inderdaad leken uit te komen: zoals zij vaak al waren gaan vrezen, voelden zij nu hoe de hele bevolking zich tegen hen keerde. Dit was het moment waarop de kinderen van collaborateurs zich definitief realiseerden dat hun sociale positie afhankelijk was geweest van Hitlers bezettingsmacht: zonder Duitse bescherming waren zij kwetsbaar en werden ze klaarblijkelijk niet getolereerd in de Nederlandse samenleving.

Vanaf dit moment veranderde de verwachting van Bijltesdag in een reële ervaring. Geanticipeerde en zelf ervaren gebeurtenissen vermengden zich met geruchten en verhalen die de kinderen in hun omgeving horen. Centraal in deze verhalen staat de onzekerheid over hun eigen positie en toekomst in de samenleving. Verhalen over verkrachtingen en executies doen de ronde. De angst bestond dat de kinderen tot hun volwassenheid zouden worden opgesloten in heropvoedingskampen. Soms gingen geruchten een eigen leven leiden, soms was er een kern van waarheid. Geweld bij de arrestaties en misstanden in de interneringskampen kwamen in de bevrijdingstijd inderdaad voor. Dit werd in de hand gewerkt door het feit dat veel BS'ers en bewakers vrijwilligers waren. Door het georganiseerde verzet zelf werden zij vaak aangeduid als 'avonturiers' en 'losbollen', die met de bevrijding in zicht alsnog een glansrol voor zichzelf weggelegd zagen. Ervaring met gevangenen bewaken hadden zij niet, noch kennis van de regels van het penitentiaire systeem. Velen hadden het gevoel dat zij de overwonnen vijand aan het bewaken waren, vooral wanneer het kampen met ex-SS'ers betrof. Dit kon gemakkelijk leiden tot machtsmisbruik, net zoals wanneer mannelijke bewakers vrouwelijke geïnterneerden te bewaken kregen. Kampcommandanten disciplineerden hun manschappen lang niet altijd. Sommigen vonden het niet vreemd dat de 'goede' Nederlanders hun frustraties over de afgelopen vijf jaren afreageerden op het 'foute' deel van de natie.⁵⁸

Het daadwerkelijke wangedrag van sommige BS'ers en anderen die bij

de arrestaties en bewaking betrokken waren, bevestigde de vrees van veel NSB'ers voor Bijltjesdag. De afrekening ontwikkelde zich echter ook volgens ideeën die in bezet Nederland ontstaan waren over wat bij de bevrijding met de collaborateurs gedaan moest worden. In deze chaotische maanden was er weinig regie. Pas in de zomer van 1945, toen de democratische instituties zich langzamerhand begonnen te herstellen, kwam er meer structuur en controle. Een van de cruciale vragen was wat te doen met de ex-NSB'ers, ex-SS'ers, en vooral ook: met hun kinderen.

‘Het vaderland zal trouw zijn aan de kinderen der ontrouwen’

De onverzorgd achtergebleven kinderen van NSB'ers

De arrestatie van ‘foute’ Nederlanders betekende voor sommige kinderen dat één of beide ouders uit het zicht verdween. Harry van Beetems vader was al geruime tijd uit beeld door zijn lidmaatschap van de ss en ot. Van Beetem werd op een gegeven moment ook gescheiden van zijn moeder, die in verschillende vrouwenkampen in Drenthe verbleef. Harry ging terug naar Den Haag en belandde daar uiteindelijk enige tijd in een tehuis. Vaak werd de moeder niet geïnterneerd en konden de kinderen bij haar blijven, zoals het voorbeeld van Sytze van der Zee liet zien. In andere gevallen daarentegen waren de kinderen al in Duitsland van hun ouders gescheiden geraakt.

Hoe verliep nu de eerste opvang van kinderen van NSB-ouders in de bevrijdingstijd? Was er te midden van de torenhoge problemen in Nederland aandacht voor deze groep? Zagen het Militair Gezag (MG) en daarna de teruggekeerde Nederlandse overheidsinstanties voor zichzelf een taak weggelegd? Of werd de opvang gezien als zaak voor particuliere organisaties? Dat was toen namelijk gebruikelijker dan nu. Alleen wanneer het particulier initiatief en het eigen sociale netwerk tekortschoten, kwam de overheid (tijdelijk) in actie. Dit lag anders wanneer het vraagstuk als een juridisch probleem werd gezien: vielen deze kinderen wellicht net als hun ouders onder Justitie en moesten er dus bijvoorbeeld verplichte kampen en tehuizen voor heropvoeding geregeld worden?

In dit hoofdstuk wordt besproken hoe na de bevrijding van Zuid-Nederland vanaf september 1944, tot het najaar van 1945 werd omgegaan met deze bijzondere erfenis van de collaboratie. Lou de Jong concludeerde al dat veel heeft ontbroken aan een ‘verstandig en human’ op-

vangen van de achtergelaten kinderen van NSB'ers.¹ De opvang van deze 'NSB-kinderen', zoals ze in die tijd werden genoemd, stond natuurlijk niet op zichzelf. De voortdurende bezetting van het grootste deel van het land, de oorlogsinspanning, de hongerwinter en toenemende Duitse terreur hadden ook hun invloed. Rond de Duitse capitulatie ontstond een chaotische situatie. De officiële instanties vreesden dat de enorme stromen mensen die terug moesten naar hun woonplaatsen, het gebrek aan voedsel, brandstof, kleding en materieel, en het risico op epidemieën nog wel eens te veel konden worden voor het geïmproviseerde bestuur. In Nederland zelf waren ruim een miljoen mensen niet meer in hun eigen woonplaats. Zo'n driehonderdduizend wachtten in Duitsland op hun terugkeer. Onderduikers kwamen weer bovengronds. Met name de joodse onderduikers waren volstrekt berooid. Omgekeerd werden collaborateurs gearresteerd. Een bloedbad bleef achterwege, maar de afkeer jegens iedereen die het Duitse bewind had gesteund zat diep. Konden de kinderen van de collaborateurs te midden van al deze vraagstukken een plek op de agenda krijgen?

Het bevrijde gebied

Wanneer een gebied werd bevrijd golden met betrekking tot de arrestaties van 'foute' Nederlanders de Eerste en Tweede Lastgeving. Die Lastgevingen, door het MG uitgevaardigd, hielden onder meer de internering in van ieder die een bedreiging vormde voor de geallieerde oorlogsinspanning – in de praktijk iedereen die op een of andere manier met de Duitsers verbonden was. Dit was in eerste instantie nog geen arrestatie wegens verdenking van strafbare feiten, maar een maatregel die vanwege de oorlogssituatie nodig werd geacht. Omdat de oorlog nog voortduurde, moest iedere bedreiging achter het front worden uitgeschakeld. Deze nogal ruime richtlijnen werden in het algemeen nog ruimer geïnterpreteerd. In december 1944 waren al dertigduizend mensen opgepakt. Toch had chef-staf generaal-majoor H.J. Kruls al in oktober verordend dat er strakker de hand gehouden moest worden aan de Lastgevingen en dat er op zijn minst gegronde verdenking van een bedreiging moest bestaan voordat iemand werd ingerekend. Mensen voor wie dat niet gold dienden terstond vrijgelaten te worden. Bovendien stelde hij nog eens uitdrukkelijk dat het verboden was om vrouwen en kinderen in bewaring te nemen, tenzij zij door individuele da-

den daarvoor in aanmerking kwamen.² Ook diende voor ondersteuning gezorgd te worden wanneer een gezin door arrestatie van de kostwinner onverzorgd achterbleef en wanneer de kinderen alleen achterbleven moest opvang geregeld worden. Kruls' woorden hadden wat betreft de vrijlatingen weinig effect: het MG bestond uit een gering aantal officieren en niet zij maar de BS hadden de meeste arrestanten in handen. Ook wat betreft de opvang van de kinderen had het MG in oktober 1944 nog weinig invloed. Er waren wel allerlei lokale initiatieven ontstaan om het probleem van de zonder verzorging achtergelaten kinderen het hoofd te bieden. Deze initiatieven kwamen vaak van mensen uit het onderwijs, van de kinderpolitie, de kerk, de kinderbescherming of gemeentelijke dienst van sociale zaken.

Zo iemand was G. van Breugel, een ambtenaar van sociale zaken bij de gemeente Eindhoven. Al kort na de bevrijding van de stad kwamen bij zijn dienst kinderen ‘binnen druppelen’. In een ongedateerd rapport uit de winter van 1944-1945 schrijft hij dat het aanvankelijk zonder al te veel problemen lukte om de kinderen onder te brengen bij familie of burens, maar dat de toestroom al snel zo groot was dat er serieuze problemen ontstonden.³ Naast deze kinderen diende Eindhoven in die tijd ook zo'n tienduizend evacués te herbergen; daarbovenop kwamen door de komst van de repatrianten in de loop van 1945 nog circa zeventigduizend mensen.⁴ Aantallen die de stad maar nauwelijks kon behappen.⁵ Van Breugel merkte dat ook bij andere organisaties, zoals de RK Vereniging voor Kinderbescherming en de Eindhovense kinderpolitie, kinderen op de stoep werden gezet. Om te voorkomen dat instanties langs elkaar heen zouden werken, werd toen afgesproken dat de kinderpolitie zich vooral zou richten op het signaleren van problemen en sociale zaken zich met de aanpak en uitvoering zou bezig houden. De noodsituatie in Eindhoven gebood volgens Van Breugel dat alle kinderen zonder ouders op dezelfde manier moesten worden behandeld. Naast de 55 kinderen van wie de ouders vanwege collaboratie waren opgepakt, had hij dus ook zes Duitse kinderen onder zijn hoede, twee die ‘gewoon’ waren achtergelaten en twee joodse kinderen die uit de onderduik kwamen. Hij maakte geen onderscheid, maar merkte wel dat de mogelijke oplossingen voor deze verschillende groepen uiteenliepen. De nog beschikbare tehuizen – door de bezetting en oorlogvoering waren veel gebouwen verwaarloosd, beschadigd of simpelweg gevorderd door militaire onderdelen – waren overvol en het werd op de lange termijn ook steeds moeilijker familie in te schakelen. Van Breugel schrijft dat som-

mige familieleden allang gebroken hadden met de NSB-tak en dat graag zo wilden houden. Buren begonnen er vaak liever niet aan uit vrees dat de rest van de straat zou denken dat zij ook Duitsgezind waren geweest. Van Breugel kreeg bovendien vaak te horen dat zij geen mogelijkheid zagen vanwege de kosten: de kinderen hadden kleding nodig, voedsel, een bed en ga zo maar door en dat was in veel gezinnen toch al nauwelijks voorhanden. Bovendien waren door de chaotische situatie officiële papieren, zoals de distributiebescheiden van de kinderen kwijtgeraakt en kon er dus ook niets voor hen gekocht worden – als het geld er al was.

Ook in andere Brabantse steden werd geprobeerd om de kinderen zo veel mogelijk bij familie of kennissen onder te brengen. Een rapport uit de regio Oss laat zien hoe betrokken individuen soms meer deden dan enkel opvang voor achtergebleven kinderen regelen. Zo besloot de burgemeester van Boxmeer dat de kinderen uit een bepaald gezin bij familie ondergebracht moesten worden, behalve de jongens: voor hen achtte hij een tehuis geschikter vanwege de ‘slechte opvoeding’ die zij gehad hadden. In een ander gezin werd op een andere manier ingegrepen: de vader – weliswaar ‘in hart en nieren N.S.B.’er’, maar ‘geen kwaai vent’ – was weduwnaar en kreeg huisarrest om voor de kinderen te kunnen zorgen. Het gezin werd door de instanties echter nauwlettend in de gaten gehouden. Dat de 22-jarige dochter veel op straat te vinden was en omgang had met Engelse militairen, werd geïnterpreteerd als een geval van dreigende ‘zedelijke ontsporing’. De manke zoon was volgens de inschatting ‘achterlijk’ en moest dus naar een instituut.⁶ Zo kwamen burgemeesters en andere hulpverleners allerlei toestanden en situaties op het spoor waarvan zij vonden dat er iets aan gedaan moest worden, hoewel het strikt genomen niets met de opvang van achtergebleven kinderen van NSB’ers of ss’ers te maken had. Het juridische en politieke probleem van de gevolgen van collaboratie dijde zo uit tot een sociaal en maatschappelijk probleem.

Kinderen moesten verzorgd worden en kinderen hoorden niet in interneringskampen: dat was de algemene lijn die bij al deze spontane hulpverlening gevolgd werd. Maar wat dat in de praktijk betekende, kon mijlenver uiteenlopen. Dit was één van de redenen waarom het MG het hele terrein van de jeugdzorg wilde gaan structureren. In januari 1945 werd als nieuw onderdeel van het MG de sectie Onderwijs, Kunst en Wetenschappen toegevoegd (sectie XIV). Jeugdzorg, en dus de opvang van achtergelaten kinderen van NSB’ers, viel hier ook onder.

Als hoofd van deze afdeling werd mejuffrouw A. Bendien aangesteld. Zij was kapitein bij het Vrouwelijk Hulp Korps (vHK), een in 1943 in Londen opgerichte organisatie die in november 1944 naar Europa was verscheept om onder andere in zuidelijk Nederland werkzaamheden te verrichten voor het Rode Kruis. Het vHK was gemilitariseerd – wat wil zeggen dat de vrouwen militaire rangen en bevoegdheden hadden, zoals het vorderen van gebouwen – en viel onder bevel van de chef-staf van het MG. Voor de praktische uitvoering van de hulp aan achtergebleven kinderen werd dus het vHK ingezet. Toen in de loop van het voorjaar ook het oosten en noorden van Nederland werden bevrijd, kreeg iedere provincie een inspectrice (alleen in Gelderland was er een inspecteur) die verantwoordelijk was voor de organisatie van de jeugdzorg. Behalve vrouwen die via Londen en het vHK kwamen, waren deze inspectrices vooral vrouwen die door hun achtergrond al affiniteit met jeugdzorg hadden en vaak via connecties uit het verzet bij het MG terecht waren gekomen.

Hoewel er met het naderen van de definitieve ineenstorting van het Duitse Rijk dus steeds meer een landelijke organisatie kwam die de eerste opvang van allerlei kinderen en evacués regelde, bleef de praktijk er één van weinig controle en coördinatie. De inspecteurs hadden grote vrijheden, die natuurlijk van pas kwamen wanneer er snel op de lokale omstandigheden moest worden ingespeeld, maar die eveneens tot willekeur en grote verschillen tussen delen van het land leidden. Bovendien hadden de provinciale inspecteurs weer mensen onder zich die de dagelijkse organisatie moesten regelen en de praktische uitvoering aansturen. En daaronder kwamen pas de lokale krachten die zich bijvoorbeeld inzetten als kinderverzorgster. De afstanden tussen organisatie en uitvoering waren vaak zowel letterlijk als figuurlijk groot. Provinciale inspecteurs bezochten slechts zelden de tehuizen. Hun taak bestond in het begin vooral uit organiseren: gebouwen, voedsel, goederen en kleding verzamelen, en niet te vergeten transport regelen om het ook op de juiste plaats te krijgen. Pas toen deze organisatie wat meer op poten stond, kon gekeken worden naar wie nu eigenlijk met de feitelijke opvang en verzorging van de kinderen bezig was. Daar zullen we straks nog uitvoerig bij stilstaan. Om een indruk te krijgen van de situatie waarin al deze ontwikkelingen plaatsvonden is het van belang eerst nader in te gaan op de sociale situatie in Nederland ten tijde van de Duitse capitulatie en op de problemen waarvoor het MG en andere instanties zich gesteld zagen.

Capitulatie

Toen op 5 mei 1945 heel Nederland was bevrijd en Duitsland enkele dagen later capituleerde, werd er in het hele land feest gevierd. In een land dat er verder haveloos bij lag. Bezetting, oorlogvoering en honger hadden hun tol geëist. De havens van Rotterdam en Amsterdam waren zwaar beschadigd, fabrieken waren ontmanteld, spoorbanen gesloopt en bruggen vernield. Grote delen van het land stonden onder water (delen van Zeeland, de Betuwe, de Wieringermeer) of waren door gevechtshandelingen zwaar beschadigd (zoals Arnhem, Nijmegen en Groningen). De economie was in het halve jaar dat het zuidelijk deel van Nederland bevrijd was en het noordelijk niet, gestagneerd. Maar leeggeplunderd was Nederland niet, hoewel het op dat moment bij velen wel die indruk wekte.

De humanitaire situatie was niettemin alarmerend. Zo was er in de steden van West-Nederland hongersnood (circa 20.000 mensen waren die winter door honger gestorven). Vlak na de bevrijding was er nog steeds niet meer voedsel beschikbaar dan 800 calorieën per persoon per dag. Dit veranderde door de voedselhulp uit het buitenland en de verbeterde distributie al snel: in juni lag het aantal calorieën alweer op ruim 2.000 en was dus (bijna) voldoende voor een volwassen persoon.⁷

Ook de woningvoorraad was in een veel slechtere staat dan voor de oorlog. Volgens toenmalige cijfers van de Hulp Actie Rode Kruis (HARK) was een half miljoen woningen beschadigd, een kwart van het totaal. Daarbij kwamen nog 480 ziekenhuizen, 1.900 kerken, 3.300 lagere scholen, 47.000 boerderijen en 59.000 bedrijven die oorlogsschade hadden.⁸

Hulp uit het buitenland was dus noodzakelijk. De HARK maakte voor de geallieerden een aparte folder waarin het de toestand van Nederland in kaart bracht. Volgens de HARK was tien procent van de Nederlandse bevolking oorlogsslachtoffer, wat in de toenmalige definitie betekende dat deze mensen door de oorlog het grootste deel van hun bezittingen kwijt waren en in zeer behoeftige omstandigheden verkeerden. Deze folder had duidelijk tot doel de geallieerden van de ernst van de situatie te overtuigen, want nog eens tachtig procent van de Nederlanders werd als 'berooïd' gekwalificeerd: zij hadden bijvoorbeeld nauwelijks kleding.⁹

De voorstelling dat slechts tien procent van de Nederlanders enigszins ongevend uit de oorlog was gekomen, was misschien een te pes-

simistische inschatting van de HARK, maar wie toen de situatie probeerde te overzien, kreeg het al gauw benauwd. Naast de materiële schade en tekorten, was het MG bijvoorbeeld ook erg bang voor een ‘vloed’ aan repatrianten en *displaced persons* (DP’s) die vanuit Duitsland naar Nederland zouden komen. De opvang en verzorging van al deze mensen zouden de organisatie te boven gaan. Men vreesde dat de repatrianten epidemieën zouden veroorzaken of door hun verwildering een gevaar zouden vormen voor de (morele) orde.¹⁰

De Nederlanders die uit Duitsland terugkeerden plus de evacués in eigen land vormden bijna twintig procent van de bevolking. Zij moesten allemaal worden opgevangen en verzorgd en ook op de een of andere manier terug naar de gemeente van herkomst worden gebracht.¹¹ Om de repatriëring en opvang te coördineren werd in het voorjaar van 1945 het Centraal Bureau voor de Verzorging der Oorlogsslachtoffers (CBVO) opgericht, dat lokaal bestond uit districtbureaus (DBVO’s): getroffen en anderen voorzien in eerste levensbehoeften. Op verschillende plaatsen in Nederland, zoals Enschede, Vught en Amsterdam waren ook repatriëringbureaus: wie terugkeerde uit het buitenland diende zich daar te melden aan een tafel met een ambtenaar die noteerde of iemand lokaal was of niet, vrijwillig of onvrijwillig naar Duitsland was gegaan, ‘goed’ of ‘fout’ was, Nederlander was of vreemdeling. De indeling, die vaak slordig verliep, was van invloed op de hulp die men kreeg. Veel repatrianten, evacués en bombardementsslachtoffers hadden woonruimte en spullen nodig. Om deze schaarse goederen te verdelen werden rangordes vastgesteld: zo stonden in Rotterdam de oud-illegalen bovenaan, daarna de joden, en dan de Rotterdammers die slachtoffer waren geworden van de oorlogshandelingen.¹² De woningen en goederen die herverdeeld werden, kwamen grotendeels van de gearresteerde NSB’ers en gevluchte Duitsers. Ook werden veel mensen ondergebracht bij andere gezinnen.

De terugkeervaringen van joden en verzetslieden uit de concentratiekampen en van de mannen die door de Arbeitseinsatz gedwongen in Duitsland hadden moeten werken, zijn over het algemeen niet positief geweest. In de samenvattende studie die in 2001 verscheen na een grootschalig onderzoek naar de terugkeer en opvang van repatrianten staat beschreven waardoor de beoordeling van de aankomst in Nederland beïnvloed werd. Zo speelde de aard en omvang van de persoonlijke verliezen een rol, de mate van ontmenselijking tijdens de oorlog, de

manier waarop en de route waarlangs de terugkeer zich voltrok en 'de persoonlijke factor'. De persoonlijke factor had onder andere te maken met het verwachtingspatroon: vooral mensen uit het verzet en mannen die gedwongen te werk waren gesteld hadden vaak hooggespannen verwachtingen van hun ontvangst thuis. Dit kon nogal eens tegenval- len. Ook andere persoonlijke factoren waren van belang, zoals de asser- tiviteit die iemand aan de dag legde jegens de officiële organisaties en de aanwezigheid van een sociaal netwerk bij thuiskomst. Met name de vraag of er familie en vrienden waren die voor opvang en onthaal zorg- den was zowel in materieel als geestelijk opzicht van grote invloed op hoe de thuiskomst werd ervaren.¹³

Maar daarnaast speelde natuurlijk ook de organisatie van de opvang een grote rol. De aankomst in de repatriëringcentra aan de grens bete- kende voor velen een koude douche. Zagen we in hoofdstuk 1 dat de te- rugkerende NSB-gezinnen daar slechte ervaringen hadden, ook andere groepen waren vaak ontevreden. Ook zij werden met DDT bespoten op een manier die zij onaangenaam vonden en vaak van hot naar her ge- sleept. Sommigen werden in quarantaine gehouden uit vrees voor be- smetting. Als een van de belangrijkste bewijzen voor de 'harteloze op- vang' verwijzen sommige repatrianten naar ervaringen van opsluiting tezamen met NSB'ers.¹⁴

Op het moment van de bevrijding bestond in Nederland een onover- zichtelijk geheel aan hulpverleningsorganisaties.¹⁵ Pas in de loop der maanden kwam er coördinatie en centralisering. Een integrale aanpak van de hulpverlening was het nog steeds niet, maar in juli en augustus 1945 kwam er wel meer lijn in.¹⁶ Na de lente van de bevrijding en de zo- mer van de ontlading, volgde de herfst van de resocialisering en de win- ter van de herdisciplineren.¹⁷ Vanaf augustus begonnen maatschappe- lijke en overheidsinstanties langzamerhand hun aandacht te verleggen van de materiële nood die de eerste maanden de agenda had bepaald naar de maatschappelijke problemen die zij om zich heen waarnamen: zedenverwildering en moreel verval (denk aan de meisjes met hun Ca- nadese militairen, de zwarte handel en de 'werkschuwheid' van de man- nen). De materiële schaarste was nog lang niet voorbij, maar de ergste nood wel. De aandacht kon zich verleggen naar verbetering van de or- ganisatie en morele 'heropvoeding'.

Binnen deze context van vreugde over de bevrijding en vrees voor de problemen die zich nu aandienen, trokken enkelen zich het lot van de 'NSB-kinderen' aan. Wie waren deze mensen?

Hoofdrolspeelsters van het eerste uur

Op de dag na de bevrijding van Groningen kreeg Marie Kamphuis bezoek van een kapitein en vrouwelijke eerste luitenant van het mg. Zij vroegen haar of zij zich in Groningen met de ‘zoekgeraakte kinderen’¹⁸ en de kinderen van geïnterneerde nsb’ers bezig wilde houden.¹⁹ Die laatste groep kon namelijk niet in de lege fabrieken en andere geïmproviseerde interneringskampen blijven waar hun ouders zaten. Zou zij de verantwoordelijkheid voor deze kinderen op zich willen nemen?

‘Ik aarzelde nogal’, schreef ze later, ‘en vroeg bedenktijd. De haat tegen de Duitsers en nsb’ers was bij ons groot en nu zou ik voor bepaalde aspecten van het bestaan van die landverraders moeten zorgen. Dat stuitte mij tegen de borst. Ten slotte heb ik ja gezegd. Waarvoor hadden we gestaan in de achterliggende vijf jaren? Voor een humane en rechtvaardige samenleving. Dat zou ook moeten betekenen geen wraak, geen concentratiekampen zoals onder het naziregime. Als wij, wat wij ons toen voorstelden, een nieuwe samenleving zouden opbouwen, moest die gebaseerd zijn op gerechtigheid en naastenliefde. Na deze overwegingen nam ik de opdracht aan, wel beseffend dat het een onmogelijke taak was.’²⁰

Marie Kamphuis (1907-2004) had begin jaren dertig een opleiding gevolgd aan de kersverse protestants-christelijke school voor maatschappelijk werk, het Centraal Instituut voor Christelijke Sociale Arbeid (cicsa) in Amsterdam. Het maatschappelijk werk stond toen in Nederland nog in de kinderschoenen. Kamphuis ging na het behalen van haar diploma werken voor de Centrale Vereeniging Opbouw Drenthe en reed daarvoor als een soort vormingsleidster avant la lettre met het autootje van de vereniging de afgelegen dorpen af.²¹ Daar gaf ze training aan de mannen en vrouwen die buurthuizen en verenigingswerk hielpen opzetten en consultatiewerk deden. Kamphuis keerde echter na twee jaar, in 1937, terug naar het cicsa om daar al spoedig adjunct-directrice te worden. Ook toen de oorlog uitbrak was zij in Amsterdam. Er is maar weinig bekend over haar activiteiten tijdens de bezetting. Uit brieven blijkt dat zij tot de weinigen behoorde die weigerden om de ariërv verklaring te tekenen. Ook schreef Kamphuis in 1941 anoniem een pamflet over de Winterhulp om zo maatschappelijk werkers te waarschuwen voor deze nationaalsocialistische organisatie die zich voordeed als instantie die zich bezighield met sociaal werk. In de loop van de oorlog zette zij in Groningen een nieuwe afdeling van het cicsa op. Omdat zij

nog steeds niet bereid was de formulieren van de bezetter te tekenen en zich aan te passen, werd dit geen officiële opleiding en kon het CICSA Groningen slechts blijven bestaan omdat ambtenaren op het ministerie van Onderwijs de bezetter er verder niet op wezen.²² Het instituut functioneerde grotendeels ondergronds.²³ Het was dus niet vreemd dat na de bevrijding juist aan Kamphuis gevraagd werd zich met het probleem van de kinderen van NSB'ers bezig te houden.

In Drenthe was Jo Boer, een bekende van Kamphuis uit haar tijd bij Opbouw Drenthe, gevraagd om provinciaal inspectrice voor die provincie te worden. Jo Boer (1906-1985) was in 1931 bij Opbouw Drenthe terechtgekomen. Ze was de oudste uit een predikantengezin en haar ouders hadden aanvankelijk weinig aandacht gehad voor haar opleiding. Haar droom was om in een kindertehuis verwaarloosde weesjes te helpen. Na een studie 'Opleiding van Leerkrachten Kinderverzorging en Opvoeding' en 'Leidinggevende in een Kindertehuis' werkte ze enkele jaren als lerares kinderverzorging, waarna ze in Drenthe terecht kwam. Ze herinnerde zich kort voor haar dood hoezeer zij en haar collega's zich toentertijd met de Drentse bevolking identificeerden: hun hele levensstijl moest sober zijn en zij wilden zo min mogelijk opvallen als 'dametjes uit het westen'.²⁴

Bij Opbouw Drenthe werkte Boer voor de afdeling Jeugd en Ontwikkelingswerk, wat betekende dat ze de provincie rondreisde om lokale verenigingen te stimuleren en cultureel werk op te zetten. Kort na het bombardement van Rotterdam bood Opbouw Drenthe aan om Rotterdamse kinderen op te vangen: zij hadden tenslotte de geoliede organisatie die dit mogelijk maakte. Toen in 1942 bekend werd gemaakt dat Opbouw onder een NSB-beheerder zou komen, trad het voltallige bestuur uit protest af en gingen Boer en haar collega's in de onderduik. Boer werkte vervolgens met een collega als kamermeisje in een Limburgs kasteel. Toen deze schuilplaats bekend dreigde te raken, ging ze naar Rotterdam waar ze directrice werd van het Gereformeerd Burgerweeshuis. Met deze kinderen beleefde ze de hongerwinter. Vlak voor de bevrijding van Drenthe keerde Boer echter naar die provincie terug om zo snel mogelijk te kunnen gaan werken aan het weer op poten zetten van Opbouw.²⁵

Toen Boer in het net bevrijde Assen kwam, was het daar een drukte van belang: onderduikers kwamen boven, evacués wilden naar huis. Zij ging met P.J. Duinkerken, de plaatsvervangend directeur van Opbouw, naar hun oude gebouw. Daar aangekomen zagen zij een bord op het

pand waarop stond dat het gevorderd was door het MG. Bij het hoofdkantoor van het MG was het echter zo’n rommelige drukte dat zij daar geen informatie wisten te krijgen. Dralend voor het Opbouw-gebouw kwamen zij de buurman tegen die hen opgewekt wist te vertellen dat dat bord door hem was aangebracht: hij had op die manier willen voorkomen dat iemand zijn oog op het pand zou laten vallen. Hij liet Boer en Duinkerken door de achterdeur naar binnen en zij troffen daar een enorme verzameling textiel aan: uniformpjes van de Jeugdstorm. Het duurde daardoor nog geruime tijd voordat ze het gebouw weer in gebruik konden nemen en zolang bivakkeerden zij bij andere hulporganisaties. Boer werd ondertussen van verschillende kanten bestookt met de vraag of zij niet iets voor de NSB-kinderen wilde doen. Dat wilde ze wel, maar hoe? Ze merkte dat ze als privépersoon niets gedaan kon krijgen en geen enkel gezag had. Na een week fietsten zij en Duinkerken mistroostig terug naar hun logeeradressen. Zij concludeerden dat zij alleen iets zouden kunnen uitrichten bij het MG wanneer zij er zélf onderdeel van uitmaakten. Jo Boer vertelde later dat tot haar stomme verbazing de volgende dag een auto voor de deur stopte waar twee officieren van het MG uitstapten. Die vroegen haar of zij voor het MG de opvang van NSB-kinderen wilde regelen.²⁶

Boer en Kamphuis zegden dus beiden toe – dit betekende dat ze gemilitariseerd moesten worden. Kamphuis vond dat maar niks, maar begreep ook wel dat ze zonder een uniform niets zou kunnen klaarspelen. Samen vertrokken ze in een gammele militaire auto en met de nodige opstoppen naar het hoofdkwartier van het MG in Breda. Tot hun verbazing kregen ze daar te horen dat de keuring en alle andere formaliteiten die met hun militarisering samenhangen wel een of twee weken in beslag zouden nemen. Ze vonden het MG vreselijk bureaucratisch: alsof al die kinderen niet nú opvang nodig hadden. Met hun gezamenlijke daadkracht kregen ze de procedure er in een veel kortere tijd doorheen, herinnerden beide vrouwen zich later trots.²⁷ De avond voor hun vertrek ontmoetten Kamphuis en Boer de collega’s uit andere provincies. Bovendien spraken zij toen ook met koningin Wilhelmina die zij van de situatie in hun provincie op de hoogte stelden.²⁸

Kamphuis en Boer vertrokken de volgende ochtend terug naar het noorden. Ditmaal in uniform. Kamphuis herinnert zich dat zij in hun haast geen distinctieven hadden gekregen en dus zelf maar wat creatieve ornamenten op hun uniform naaiden. Haar overste in Groningen vond dat ze wel een majoor leek, maar verder viel het niemand op.²⁹

Kamphuis voelde zich nooit echt op haar gemak binnen de gemilitariseerde verhoudingen. Ze vond de verantwoordelijkheden die ze te dragen had te groot voor één persoon. Zij had dan wel de autoriteit om gebouwen te vorderen en zonder last of ruggespraak van alles te regelen, maar hoe wist ze of ze wel op de juiste weg zat en op wie kon ze terugvallen als haar gezag tekortschoot? Ze wilde daarom liever een commissie naast zich om haar van advies te dienen. Hoewel haar superieuren daarbij hun wenkbrauwen optrokken, werd het haar toegestaan. Achteraf vond Kamphuis dat het ook eigenlijk geen goed idee was geweest. Ze had dan wel vertegenwoordigers uit verschillende sectoren van de hulpverlening bij elkaar gehaald, het effect was vooral dat er onderling geruzied werd en men elkaar (en vooral: háár) de zwarte piet toeschoof. Kamphuis dacht later dat deze houding wellicht was ingegeven door het feit dat men voor de problemen niet langer de Duitsers de schuld kon geven: nu moesten de Nederlanders het echt zelf opknappen en dat bleek nog niet zo gemakkelijk. Bovendien werd zij in Groningen nog steeds als ‘vreemde’ gezien en vermoedde ze ook een zekere jaloezie dat het juist weer de ‘westerlingen’ waren die de belangrijkste taken kregen.³⁰

Maar Kamphuis toog aan het werk: de kinderen moesten uit de kampen, het liefst naar familie, maar anders naar tehuizen en zij had dat te organiseren. Ze vorderde gebouwen: zodra een Duitse of NSB-organisatie uit een pand getrokken was en vóórdát de Engelsen of Canadezen daar lucht van kregen, probeerde zij er beslag op te leggen. Ook had ze mensen nodig die de dagelijkse zorg en leiding over de kinderen op zich namen. Hiervoor wist ze enkele tweedejaarsstudenten van het CICSa warm te krijgen. Bovendien schakelde ze mensen in die ze van de avondcursussen maatschappelijk werk voor vrijwilligers kende. Maar het bleef behelpen.

Begin juni nam ze haar overste, de provinciale militaire commissaris (PMC) van de provincie Groningen, mee op een rondleiding langs enkele tehuizen. Aan haar ouders schreef Kamphuis dat ze zo zelf ook eens een idee kon krijgen van wat er nu eigenlijk in de afgelopen weken tot stand was gekomen. De ‘NSB-kindertjes’, zoals Kamphuis ze noemde, waren in ieder geval goed voorbereid op het bezoek: ze stalen het hart van de PMC door *It's a long way to Tipperary* te zingen en hem een bos oranje bloemen aan te bieden.³¹ Kamphuis zelf was echter maar matig tevreden in die periode. Ze ruziede met de dominees die ze verweet niet voldoende mee te werken, reisde het hele land door voor vergaderin-

gen en had het gevoel te dweilen met de kraan open. Op 1 juli schreef ze aan haar ouders: ‘Verder waren alle dagen vol van de meest groote complicaties en moeilijkheden. Langzamerhand begin ik er aan gewend te raken dat iedereen boos is, je tegenwerkt, roddelt (ik word hier soms op de meest dwaze wijze belasterd) en dat zich de gekste complicaties voordoen. Gelukkig zijn er ook wel menschen waar je mee kunt samenwerken en die waardeering hebben maar ze zijn helaas in de minderheid. Ik zwaai echter 1 september officieel af, deze gedachte is een groote opluchting.’³²

Kamphuis stopte per 1 september dus als provinciaal inspectrice en hernam haar werk voor het CICSa. Het was voor haar ‘een groote opluchting’ van de verantwoordelijkheden verlost te zijn. Zoals uit de volgende hoofdstukken zal blijken, bleef ze echter wel betrokken bij het probleem van de ‘nsb-kinderen’. Toen Kamphuis later terugkeek op deze drukke maanden, had ze gemengde gevoelens. Hoewel ze wist dat het MG voorschreef dat de kinderen uit de interneringskampen werden gehaald, dat de omstandigheden in die kampen inderdaad niet goed waren, zowel op hygiënisch vlak als vaak ook wat betreft de behandeling door de bewaking, meende ze achteraf dat ze zich te strikt aan deze richtlijn had gehouden. Ze had zich wellicht meer vrijheid en creativiteit kunnen veroorloven bij het zoeken naar oplossingen en zo kunnen voorkomen dat moeders en kinderen van elkaar gescheiden raakten. Maar, schreef Kamphuis in de jaren tachtig, over het uit elkaar halen van moeders en kinderen bestonden in die tijd ook simpelweg heel andere ideeën. Ook de reacties die ze toentertijd van anderen had gekregen op haar werk zaten haar nog steeds niet lekker: ‘Zo nu en dan kreeg ik wel een raar gevoel wanneer ik door sommige nog niet geïnterneerde nsb’ers vriendelijk gegroet werd omdat ik zoveel moeite deed voor hun kinderen, terwijl ik door zogenaamde ‘goede’ burgers woedend werd bejegend omdat we probeerden deze kinderen een voor die tijd zo verantwoord mogelijke verzorging te geven.’³³

Jo Boer bleef langer werken als inspectrice Jeugdzorg dan Marie Kamphuis. Zij zag ook duidelijk de voordelen van het gemilitariseerd zijn: dat gaf vorderingsbevoegdheid, recht op gebruik van militair vervoer, de beschikking over militaire voorraden. Het gaf, kortom, in ieder geval de kans om aan goederen en transport te komen, ook al was de concurrentie natuurlijk groot. Bovendien loste het uniform haar gebrek aan kleding op en kreeg ze als officier ook gemakkelijker toegang tot voedsel. Ze at bijvoorbeeld, als enige vrouw, mee in de officiersmess van

het mg. Verder werkte zij echter vooral vanuit de opnieuw opgezette organisatie van Opbouw Drenthe. De contacten met de oude partners, zoals het Interkerkelijk Overleg (iko), de Comités van Vrouwen Hulpverlening en ook de verschillende Verenigingen voor Kinderherstel- en Vacantiekolonies werden hersteld. Door deze banden aan te halen, wist Boer problemen te voorkomen die in veel andere gebieden wel rezen door gebrek aan kennis van de lokale situatie bij het mg.

Boers belangrijkste probleem waren de circa drieduizend kinderen van nsb'ers die niet uit de provincie kwamen. Maar ook allerlei andere kinderen vertoefden in Drenthe, zoals de 'hongerevacu  s' die uit het westen van het land waren gekomen om aan te sterken. Al deze kinderen hadden opvang en zorg nodig en allemaal moesten ze terug naar hun gemeente van herkomst. Dit leidde in de begintijd tot hectische taferelen. Opvang bij familie, die relatief gemakkelijk voor de Drentse kinderen van geïnterneerden geregeld werd, bleek voor de groep van buiten de provincie een hele toer. De kinderen moesten geregistreerd worden, de ouders moesten achterhaald worden, evenals de oorspronkelijke woonplaats en of er familie of anderen waren die als pleeggezin konden dienen. Omdat Jeugdzorg in Drenthe aan alles gebrek had, en bijvoorbeeld niet eens een eigen auto ter beschikking had, ging dit proces bijzonder traag. Soms werden in het wilde weg kinderen richting hun vroegere woonplaats gestuurd in de hoop dat daar meer plaats in tehuizen was.

In augustus 1945 schreef Boer een rapport voor het mg over de werkzaamheden van de afdeling Jeugdzorg sinds de bevrijding van Drenthe. 'Het gewone beeld van de dorpen in die eerste dagen na de bevrijding, was een troep bij elkaar gedreven kinderen, soms nog met de moeders erbij, stroo op de grond, aan alles gebrek, geen borden, geen dekens, geen eetgerei, geen stoelen, tafels of banken, als toezicht de [bs-]bewakers met het geweer op de schouder. (...) Vooral in het Zuid-Oostelijk deel der provincie vond men in vrij wel alle dorpen schoollokalen, n.s.b.-café's, kampementen gevuld met grote aantallen kinderen van alle leeftijden.'³⁴ De noodtehuizen waren gebouwen die Boer had gevorderd en die met bij elkaar gescharrelde huisraad werden ingericht. Deze spullen kwamen uit in beslag genomen boedels van nsb'ers. Boer schreef in 1985 dat dit toch eigenlijk wel triest was, want tegen de tijd dat de geïnterneerden vrij kwamen, waren hun spullen natuurlijk verdwenen.³⁵ Bovendien hing de bevoorrading van de tehuizen dus af van hoeveel nsb-families er in de buurt gewoond hadden, wat de kwaliteit

van hun huisraad was en of deze niet al eerder was verdwenen. De materiële situatie bleef penibel en van een enigszins verantwoorde verzorging, laat staan begeleiding van de kinderen was volgens Boer geen sprake.³⁶

Wel betekende het grote aantal kinderen van buiten de provincie dat het aanvankelijk zeer acute probleem op een gegeven moment opgelost zou zijn: de kinderen uit vooral West-Nederland van wie de ouders langere tijd opgesloten bleven, werden de zorg voor de inspectrices van vooral Noord- en Zuid-Holland. Hoewel we ook Jo Boer verderop in dit boek nog zullen tegenkomen, kon ze door het vertrek van veel kinderen op een gegeven moment haar aandacht weer vooral op het ‘gewone’ opbouwwerk richten. De afdelingen Jeugdzorg van de noordelijke provincies smolten uiteindelijk samen met die van de West-Nederland.

A.M.J. Taselaar werd de nieuwe inspectrice. Avica Taselaar (1912-2004, en al snel na de oorlog door haar huwelijk mevrouw Ten Holt-Taselaar) had van meet af aan de scepter gezwaaid in Noord-Holland. Ze had een achtergrond als onderwijzeres en was door de BS Amsterdam bij kapitein Bendien, het hoofd van de afdeling Jeugdzaken van het MG, aanbevolen als provinciaal inspectrice. Ten Holt-Taselaar was tijdens de oorlog actief geweest in het gewapend verzet. In 1943 was ze gearresteerd en had ze onder andere in het concentratiekamp Vught gevangen gezeten.³⁷ Net als Kamphuis lijken ook voor haar de waarden waarvoor zij had gestreden uiteindelijk geen belemmering maar eerder een reden te zijn om zich voor de kinderen van NSB'ers in te zetten. Anders dan Kamphuis en meer vergelijkbaar met Boer schrok zij niet terug voor de bevoegdheden en verantwoordelijkheden die zij met deze functie in de schoot geworpen kreeg. Ruud Luiks, die haar in 1986 interviewde voor zijn afstudeerproject over de opvang en reclassering van NSB-kinderen en jeugdige politieke delinquenten, schetst haar als een vrouw die juist haar voordeel wist te doen met het ontbreken van controle van bovenaf.³⁸ Ook Ten Holt-Taselaar was naar Breda gekomen om, zoals zij het noemde, ‘in een militair pak’ gehesen te worden. Ze keerde naar Noord-Holland terug met een budget van circa een half miljoen gulden dat ze min of meer naar eigen inzicht mocht besteden: ‘We hadden macht, bevoegdheden en geld.’³⁹

Net als voor Kamphuis was voor Ten Holt-Taselaar het voornaamste doel om gebouwen en goederen te regelen voor de opvang van de ‘NSB-kinderen’. Ten Holt-Taselaar vorderde een auto om rond te kunnen rijden en gebouwen te inspecteren. Al te kritisch kon ze niet zijn ten aan-

zien van de panden. Tegelijkertijd kon ze ook niet al te toegeeflijk zijn tegenover de oorspronkelijke eigenaren van het onroerend goed. De joodse eigenaar van een pand in de Amsterdamse Van Eeghenstraat was eerst door de Duitsers onteigend en moest nu opnieuw toestaan dat zijn eigendom door anderen werd gebruikt.⁴⁰ Luiks schrijft dat Ten Holt-Taselaar zich dermate vereenzelvigde met het lot van de 'nsb-kinderen' dat ze ook zulke inbeslagnames 'naar maar gerechtvaardigd' vond.⁴¹

Om de gebouwen enigszins te kunnen inrichten als tehuisen waren allerlei goederen nodig: bedden, eetgerei, kleding, schoeisel, enzovoorts. Al deze goederen waren schaars en meestal op de bon. Ten Holt-Taselaar loste dit op door contact te leggen met twee zwarthandelaren en hun de opdracht te geven om de tehuisen te bevoorraden. Het mg betaalde. Daarnaast ging ze op zoek naar personeel. Ten Holt-Taselaar schakelde vooral oud-verpleegsters in als directrices van de tehuisen. Deze directrices werden terzijde gestaan door een pedagogisch adviseur. Ook werd er gewerkt aan het opzetten van een administratief apparaat en aan het beheer van de voorraden en het groeiende wagenpark. Voor al deze taken nam Ten Holt-Taselaar mensen in dienst die zij op haar beurt grote vrijheden en verantwoordelijkheden gaf. In de tehuisen kwam zij zelf maar zelden. Ze voelde zich achteraf als een moderne manager die anderen in staat stelde hun werk te doen.⁴² Helemaal tevreden over haar toenmalige werk was zij niet: vooral de samenwerking met de vaak wat 'starre' directrices verliep niet altijd naar wens.⁴³

Aan deze 'wilde fase' moest op den duur wel een einde komen. In de zomer van 1945 gingen steeds meer stemmen op voor betere coördinatie en controle. Het daadkrachtig en doortastend optreden van de gemilitariseerde dames van de Jeugdzorg van het mg was misschien noodzakelijk geweest in de chaotische periode van oorlog en bevrijding, maar kon niet voortgezet worden binnen de zich herstellende instituties van de Nederlandse rechtsstaat. Het mg zelf zou spoedig opgeheven worden. Ook voor kinderen die zonder ouders waren zou de situatie moeten worden zoals men die in vreedstijd gewend was geweest.

Aandacht in Den Haag

De juridische positie van de kinderen van nsb'ers en de bestuurlijke en financiële verantwoordelijkheden werden dermate ingewikkeld dat er op allerlei niveaus eindeloos over moest worden vergaderd en onder-

handeld. Dit waren de eindeloze vergaderingen waar Marie Kamphuis in de brieven aan haar ouders over schreef.⁴⁴

Kamphuis' collega-inspectrice in Noord-Brabant, A. Thomassen, die als inspectrice van de RK Vereniging Kinderbescherming in Eindhoven al vanaf het eerste uur bij de opvang van onverzorgd achtergebleven kinderen betrokken was geweest, schreef in juni 1945 een nota die de grootste vraagstukken in kaart moest brengen met betrekking tot de bestaande situatie en de naderende opheffing van het MG.⁴⁵ Haar notitie gaat over de zogenoemde Oorlogspleegkinderen (OPK): dit waren alle kinderen die door de oorlog zonder ouders waren geraakt. Deze term is nu vooral bekend met betrekking tot de joodse kinderen die, meestal in de onderduik, de vervolging overleefd hadden maar van wie de ouders niet terugkeerden. Kort na de oorlog was het echter een verzamelbegrip: ook de kinderen van NSB'ers vielen er onder. Voor deze hele groep zocht men naar algemene regelgeving, zoals duidelijk blijkt uit de nota van Thomassen.

Zoals op dit bestuurlijke niveau te verwachten valt, ging het vooral om de financiële en juridische positie van deze kinderen. Over sommige aspecten was iedereen het namelijk als vanzelfsprekend eens: kinderen dienden idealiter naar leeftijd gescheiden opgevangen te worden, en naar sekse en geloofsrichting. De vraagstukken lagen elders: wie droeg welke kosten en wie had eigenlijk de zeggenschap over deze kinderen? Een belangrijk verschil tussen de joodse kinderen en die van NSB'ers was natuurlijk dat al snel gebleken was dat de ouders van de eersten vrijwel altijd omgekomen waren, terwijl de NSB-kinderen na korte of langere tijd weer in hun eigen gezin opgenomen konden worden. Dit had gevolgen voor de regeling van de ouderlijke macht. Thomassen onderscheidde drie categorieën van 'onverzorgd achtergebleven minderjarigen van gearresteerden of gedetineerden'.

De eerste, algemene categorie viel onder de Armenwet. Dat betekende dat de gemeente ervoor diende te zorgen dat deze kinderen in pleeggezinnen of tehuizen opgenomen werden. De gemeente moest zo goed mogelijk in de gaten houden wanneer (een van) de ouders vrijkwamen. Zaten de kinderen eenmaal in een pleeggezin of tehuis, dan vielen ze onder de Voogdijraad, een niet-overheidsorgaan dat toezicht hield op kinderen die om wat voor reden dan ook niet bij hun ouders waren. De gemeentelijke Sociale Dienst zou echter na het verdwijnen van het MG voor de 'verpleeggelden' moeten gaan opdraaien.⁴⁶ Als duidelijk werd dat de ouders langere tijd afwezig zouden zijn, diende er een tijdelijk

voogd aangesteld te worden. Thomassen hield er ook rekening mee dat in zwaardere gevallen van bestraffing ook ontzetting of ontheffing uit de ouderlijke macht kon volgen. In veruit de meeste gevallen zou dit echter niet spelen.

Haar tweede categorie bestond uit kinderen die in het noorden en oosten van het land zaten. Dezen moesten tijdelijk geplaatst worden in noodtehuizen of -kampen. De kinderen dienden geregistreerd te worden, waarna contact gezocht moest worden met de gemeente van herkomst. Als er aldaar een pleeggezin gevonden was of misschien ook een van de ouders aanwezig bleek, kon het kind daar terecht. Als dit niet lukte, kwamen deze minderjarigen onder categorie één te vallen.

Tot zover stelde Thomassen dus in feite voor om voor de kinderen uit de 'foute' milieus dezelfde regels op te stellen als altijd gebruikelijk waren geweest voor kinderen van wie de ouders waren opgesloten of verdwenen. 'Het is ongewenst,' schreef zij, 'deze categorie kinderen onder nieuwe Voogdij-instellingen te plaatsen, omdat men dan een cachet aan deze kinderen geeft dat liever dient te worden vermeden. Het zou psychologisch onjuist zijn een Voogdij-instelling voor n.s.b. gevallen in het leven te gaan roepen, of er staatszorg van te maken.'⁴⁷

In sommige gevallen was het door de bijzondere situatie echter moeilijk: haar derde categorie bestond uit de 'politiek aangetaste jeugd', de jongeren van veertien jaar en ouder die beïnvloed waren door de nationaalsocialistische ideologie of die binnen dergelijke organisaties hadden gefunctioneerd. Zij stelde voor de hand te houden aan de officiële richtlijn om alle 'politiek verdachte minderjarigen' die tot nationaalsocialistische organisaties hadden behoord te registreren. Naar deze jongeren zou een onderzoek ingesteld moeten worden, waarvan de bevindingen werden doorgegeven aan de betrokken instanties. Ook moesten onder meer de ambtenaar voor de Kinderwetten en de Kinderrechter om voorlichting en advies worden gevraagd. Mocht het nodig worden geacht, dan zouden deze minderjarigen onder toezicht gesteld of in een tehuis of kamp geplaatst worden.

Bij nader inzien blijkt het voorstel van Thomassen ten aanzien van de categorie 'politiek verdachte minderjarigen' ook niet nieuw, maar geënt op hoe er in die tijd omgegaan werd met criminele en 'bedreigde' jeugd. Waar de eerste twee groepen dus een sociaal probleem waren, was de laatste groep (potentieel) een juridisch vraagstuk. Thomassens voorstel volgend, zou dit betekenen dat naast de gemeenten, de Voogdijraden en andere particuliere instellingen op het gebied van kin-

derbescherming, ook de instanties die zich bezighielden met criminele jongeren bij dit beleid betrokken moesten worden. En behalve het ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen (okw) dus ook dat van Justitie.

In Den Haag kwam op verschillende vergaderingen de vraag naar de inhoud en de taakverdeling aan de orde. Dit kwam bijvoorbeeld ter sprake op een bijeenkomst van regionale vertegenwoordigers van Nederlands Volksherstel (nvh), Armenraad, mg, Politieke Opsporingsdienst (pod), de in het iko verenigde kerken en van de verschillende particuliere instellingen die zich met kinderbescherming en jeugdzorg bezighielden.⁴⁸ Het Haagse nvh zat danig in zijn maag met de transporten van kinderen en vrouwen die uit het oosten aankwamen. Deze werden afgeleverd bij de lokale pod, die geen middelen voor opvang had. Uit nood geboren nam nvh dan de zorg voor de kinderen over, doch men was niet in staat meer dan korte noodopvang te verlenen. Uit de discussie komt de enorme ontevredenheid naar voren over de onduidelijkheid van de kant van de departementen. Meijuffrouw S. Nieboer, provinciaal-inspectrice voor de afdeling Jeugdzorg van het mg in Zuid-Holland, klaagde dat okw en Justitie er nog steeds niet uit waren wie de zorg voor deze kinderen op zich zou nemen, waarop ook de voorzitter uitriep dat er inderdaad nu toch iets moest gebeuren en deze kinderen toch niet de dupe mochten worden van het getouwtrek tussen ministeries!

Wie was waarvoor verantwoordelijk? Wie betaalde wat? En hoe pasten de kinderen van geïnterneerde ouders binnen de bestaande regels in de Nederlandse jeugdzorg? En pasten zij daar werkelijk in of verkeerden zij in zo'n bijzondere situatie dat er aparte regelingen nodig waren? Een probleem als dat van de onverzorgd achtergebleven kinderen van nsb'ers had zich nog nooit voorgedaan. De eerste maanden van kunst en vliegwerk waren voorbij, de wederopbouw begon en uit het hele land kwamen bij het mg en de ministeries brandbrieven binnen van de plaatselijke pmc of Jeugdzorgmedewerkers die berichtten over alle mogelijke problemen – bijvoorbeeld met de gemeentelijke diensten die onwillig konden zijn om hun financiële taak uit te voeren of simpelweg geen orgaan hadden dat zich met deze zaken bezig kon houden. De onduidelijke juridische status van de kinderen droeg ook bij aan de problemen: zolang de voogdij niet geregeld was, konden er allerlei moeilijkheden ontstaan. Medewerkers van Jeugdzorg konden kinderen dan bijvoorbeeld niet uit een ongeschikt pleeggezin halen aangezien zij niet

de bevoegdheid hadden om de kinderpolitie in te schakelen. Ook werkte deze situatie in de hand dat ambtenaren met groepen kinderen gingen schuiven om tegemoet te komen aan allerlei materiële en organisatorische problemen, maar zonder dat er een instantie was die het belang van de kinderen kon behartigen.⁴⁹

De complexiteit van de problematiek leidde er uiteindelijk toe dat de opvang van kinderen van geïnterneerde NSB'ers niet onder één departement viel, maar onder meerdere. Op 10 september 1945 vond in het stafkwartier een vergadering plaats waar behalve een ruime vertegenwoordiging van verschillende MG-Secties ook ambtenaren van de departementen van OW, Justitie en Financiën aanwezig waren. De vergadering werd voorgezeten door majoor Chr. Kok van de afdeling Jeugdzorg van het MG. Uitgangspunt van de bijeenkomst was het recente besluit van de ministers van Justitie, OW en Sociale Zaken om een interdepartementale commissie te vormen waarin naast OW en Justitie ook Financiën en een vertegenwoordiging van de particuliere kindbescherming zitting zouden nemen. Voorlopig zou deze commissie ook nog bijgestaan worden door afgevaardigden van het MG. Het doel van de vergadering was om een nadere invulling te geven aan dit plan.

Kok zette uiteen dat de werkwijze en regelingen tot nu toe volkomen provisorisch waren geweest. Toen het probleem van de opvang van deze kinderen zich aandiende, had het MG zich niet kunnen afvragen of het juridisch wel de bevoegdheid had om in te grijpen. Een wettelijke regeling was daarom niet afgewacht. Om de opvang te financieren was een beroep gedaan op Sectie V van het MG dat voorschotten had verstrekt aan de afdelingen Jeugdzorg in de verschillende provincies. Gezien de liquidatie van het MG zou vanaf 1 januari 1946 een andere oplossing gevonden moeten worden. Bovendien moest er vóór de winter aanpak een oplossing komen voor de penibele materiële toestand in de tehuizen en was een wettelijk kader voor het gezag over de kinderen nodig.

In de vergadering werd als eerste de principiële en in het toenmalige Nederland altijd zeer relevante vraag gesteld in hoeverre de overheid hier diende in te grijpen of dat er juist een taak was weggelegd voor het particulier initiatief. Uit de discussie kwam naar voren dat de aanwezigen het in eerste instantie een overheidsverantwoordelijkheid vonden en wel een van het rijk en niet van de gemeenten. De zorg voor deze kinderen was namelijk op te vatten als een uitvloeisel van de internering en was dus geen armenzorg, zoals Thomassen nog had verondersteld. Door de gemeenten gemaakte kosten konden dus naar het rijk wor-

den doorgeschoven. De particuliere instellingen op het terrein van de jeugdzorg zouden vooral hun medewerking aan de uitvoering moeten verlenen, zoals het zoeken naar pleeggezinnen.

Een vertegenwoordiger van de kinderbescherming, mr. E.A.M. Lamers, stipte de moeilijkheden aan rond de uitvoering. Hij vond dat de zorg voor kinderen van geïnterneerde ouders organisatorisch helder gescheiden moest blijven van het reguliere kinderbeschermingswerk. Hij vreesde namelijk dat de particuliere verenigingen, die door oorlog en bezetting toch al zo berooid waren, niet bereid zouden zijn om een groot deel van hun geld te zien wegvloeien naar NSB-kinderen. Mr. W.P. van Lindonk, hoofd van de afdeling Rijkstucht- en Opvoedingswezen van het departement van Justitie, verwachtte echter dat eventuele onwil waarschijnlijk vooral te maken zou hebben met de juridische status van de kinderen: zolang die niet geregeld was en de particuliere verenigingen dus niet wisten welke bevoegdheden zij hadden, zouden zij het problematisch vinden om mee te werken. Hij vreesde dus geen principiële bezwaren tegen de opvang van kinderen van NSB'ers.

De juridische status van de achtergebleven kinderen was complex. Mr. A. Belinfante van Sectie II van het MG zette uiteen dat er bij het regelen van deze status onderscheid gemaakt moest worden tussen de situatie voor en na de berechting van de ouders. De vraag was of de regeling zoals die voor de andere oorlogspleegkinderen gemaakt was, wel van toepassing kon zijn, omdat in die gevallen de ouders overleden waren en het vraagstuk van de ouderlijke macht dus geheel anders lag. De ouders van de NSB-kinderen zouden na korte of langere tijd terugkeren in het gezin. Dit zou pleiten voor het volgen van de bestaande regelingen ten aanzien van mensen tegen wie een strafvervolging liep. Lamers waarschuwde echter voor de consequenties van deze optie: wanneer pas na de berechting een beslissing genomen werd in de voogdijregeling, dan zou door de te verwachten lange duur van de Bijzondere Rechtspleging voor meerdere jaren een juridisch schemergebied ontstaan. Hij verwachtte dat de tribunalen niet binnen drie jaar klaar zouden zijn en dan zou het zeker nog twee jaar duren voor alle procedures voor de ontzetting uit de ouderlijke macht afgerond waren. Vanuit het perspectief van de kinderbescherming was dit onwenselijk en wat hem betreft zou via een koninklijk besluit of wet de juridische status van alle kinderen tegelijk geregeld kunnen worden, bijvoorbeeld door een civielrechtelijke terbeschikkingstelling aan de regering (TBR) als automatisch gevolg van de internering van de beide ouders. De ouderlijke macht bleef dan

intact terwijl er toch door de opvanginstellingen beslissingen konden worden genomen over de kinderen. De vrees die Van Lindonk na dit voorstel uitte dat arrestaties op vergissingen konden blijken te berusten en de kinderen dus ten onrechte ter beschikking zouden zijn gesteld, werd door de rest van de vergadering als niet al te zwaarwegend opgevat. Zijn opmerking werd echter wel meegenomen in het advies aan de ministerraad.

Over de financiële regeling was men het vervolgens snel eens: de kosten voor de opvang van kinderen van geïnterneerde ouders zouden door Justitie worden gedragen, tenzij de ouders werden veroordeeld én een vermogen hadden waarop de kosten konden worden verhaald. Dit was conform de normale procedure in zake strafvervolgning.

Veel moeilijker lag in de vergadering de kwestie van de 'politiek besmette jeugd'. Lamers vertelde over ervaringen met 'politiek zwaar geïnfecteerde jeugd' in Brabant en de nadelige gevolgen wanneer deze jongeren bij de andere NSB-kinderen werden gezet. Wat moest er met deze jongeren gebeuren? In dit geval was het niet relevant of hun ouders al dan niet geïnterneerd waren, maar het zou wel de nieuwe interdepartementale commissie moeten zijn die zou bepalen of deze jeugd terug kon naar de ouders, in een tehuis hoorde of bijvoorbeeld in een nog op te richten speciaal jeugdkamp voor heropvoeding. Lamers wilde in ieder geval dat jeugdige politieke delinquenten niet in interneringskampen bij volwassenen gezet zouden worden. De vraag was vooral in hoeverre er speciaal voor deze groep jeugdkampen opgericht moesten worden. Afzondering betekende ook een risico, meende N.H. de Graaf van okw. Wat hem betreft zou gezocht moeten worden naar manieren waarop de 'goede Nederlandsche jeugd' mee kon helpen bij de opvoeding van deze jongeren. De 'goede' en 'foute' jeugd met elkaar in contact brengen was volgens Kok echter maatschappelijk een heikel punt, want zelfs op scholen werd al moeilijk gedaan over het opnemen van 'geïnfecteerde kinderen'. De Graaf vond dit een schande waar subiet een einde aan moest komen. Problemen rond het toelaten op school van kinderen van NSB'ers was echter een ander onderwerp dan de vraag wat te doen met jeugdige politieke delinquenten. Volgens Lamers dienden jongeren die iets misdaan hadden op de een of andere manier bestraft te worden. Deze problematiek was vooral juridisch van aard. De kwestie van de scholen was volgens Kok al door het MG aangepakt: in de grotere gemeenten zouden de kinderen zo veel mogelijk gewoon naar de plaatselijke scholen gaan wanneer die in de loop van

september weer begonnen. Het probleem lag vooral in kleine plaatsen waar grote tehuizen waren verrezen en de dorpsscholen de toestroom van kinderen niet aankonden. In overleg met okw was hij nu bezig om in deze dorpen rijksscholen op te richten die ook zouden openstaan voor andere kinderen.⁵⁰ Op de vraag wat te doen met de ‘politiek besmette jeugd’ werd tijdens deze vergadering dus geen antwoord gevonden. Uiteindelijk zou het voor een groot deel van deze groep ook niet van belang blijken: alleen de jeugdige politieke delinquenten (jpd), jongeren tot 24 jaar die daadwerkelijk zelf gecollaboreerd hadden, werden echt vervolgd. Voor hen werden op den duur ook aparte interneringskampen opgericht.⁵¹

Ondertussen was er die zomer in een uitgebreide briefwisseling tussen de departementen van okw en Justitie al aan de orde gekomen wie nu over welke aspecten van de opvang van kinderen van nsb'ers ging. In de ministerraad van 22 augustus was al besloten dat de verantwoordelijkheden in principe onder Justitie zouden vallen, maar dat gezien de manier waarop het mg gewerkt had en de contacten die al ontstaan waren, voorsnóg met een interdepartementale commissie zou worden gewerkt. Het verslag van de boven aangehaalde vergadering ontlokte minister Kolfshoten van Justitie de reactie dat zo'n commissie dus al bijna bestond.⁵² Tegelijkertijd was er echter door anderen gewerkt aan een tweede commissie waarin vooral vertegenwoordigers van de repatriëeringsinstanties, de kerken en kinderbescherming zaten. Deze groep had juist contact met het ministerie van okw.⁵³ Weer dreigden chaos en onduidelijkheid. Kolfshoten wilde daarom de beide commissies samenvoegen en zelf een ambtenaar aanwijzen aan het hoofd. Deze commissie kreeg dan zelfstandige rechten van controle en advies en werd ondergebracht bij Justitie. Verder wilde hij wetten voorbereiden die de juridische positie van de kinderen van geïnterneerde ouders vastlegden, de financiële inrichting bepaalden, de willekeur van de opsporingsdiensten aan banden legden en wilde hij ervoor zorgen dat deze minderjarigen ook bij verdenking van strafbare feiten zo mogelijk voor speciale (kinder)rechters geleid werden. Per 1 november zou de nieuwe commissie in werking treden en het mg zijn taken overdragen.

In de nazomer van 1945 werden op zichzelf staande initiatieven gecentraliseerd en een aanzet gemaakt tot het meer gecoördineerd opvangen van de kinderen van geïnterneerden en de omgang met jeugdigen die zelf van collaboratie verdacht werden. Kolfshoten riep de ministerraad nog eens extra op om snel duidelijke richtlijnen overeen te ko-

men, niet alleen om bestuurlijke redenen, maar vooral ook gezien de situatie in de tehuizen en de naderende winter.

Aandacht in de media

De kwestie bleef ook in de media niet onopgemerkt. Medio juli 1945 gaf Marie Kamphuis een lezing van een half uur voor de radio over het probleem van de NSB-kinderen. Zij riep op tot meer naastenliefde. Kort tijd later klom Jo Boer in de pen en luidde in *Vrij Nederland* de noodklok over de toestand in de tehuizen in Drenthe.⁵⁴ Ze beschreef hoe ieder kind inmiddels zijn eigen krib, deken en handdoek had en er ook borden en lepels waren. Het kamp was schoon en netjes. Maar ook kaal en leeg. Er was geen school in de buurt en er was niets om de kinderen bezig te houden. De hygiënische en sanitaire situatie was primitief en telkens opnieuw moesten uitbraken van dysenterie, scabiës en allerlei ongedierte worden bestreden. De leiding van het tehuis bestond uit toevallige vrijwilligers uit de buurt. Zij waren zelf primitief gehuisvest en het dichtstbijzijnde dorp lag op een uur gaans. Goede wil, toewijding en enthousiasme moesten daar allemaal tegenop wegen, schreef Boer. Ze keek met grote zorg naar de komende winter.

‘Deze toestanden kunnen en moeten niet voortduren’, concludeerde Boer, ‘Want wie worden hier de dupe? Kinderen, die onschuldig zijn. Een groep die zich niet kan verweren, die niet in opstand kan komen tegen dit onverdiende lot. Wie zal de angsten beschrijven of zal het verdriet peilen deze kinderen aangedaan in de voor de meeste Nederlanders zo vreugdevolle tijd na de bevrijding?’ En ze vervolgde: ‘In de kampen schijnen de kinderen meestal vrolijk, maar toch zijn er tekenen, die op het tegendeel wijzen. Er zijn kleuters die lusteloos omhangen, die niet meer praten, niet spelen, maar stil in een hoekje zitten. Er zijn grotere kinderen die alles meer bewust doormaken, er meer van begrijpen en zich angstig afvragen: wat zal er gebeuren met mijn vader, mijn moeder? Waar zijn ze? Er zijn er ook, die denken en deze gedachte uitspreken: wacht maar tot wij groot zijn, dan zullen we ons wreken! Met deze problemen weet de leiding meestal geen raad. De materiële zorgen zijn zo groot dat men ook niet aan de geestelijke opvang en begeleiding toekomt.’ Om haar noodkreet nog extra kracht bij te zetten besloot zij met de opmerking dat wat deze kinderen werd aangedaan een ‘zwarte vlek’ was op het bevrijde bestaan van Nederland en dat dit zich

‘in tal van vormen [zou] wreken’: ‘Deze kinderen zijn onschuldig, zij verkeren in grote nood. Hun toestand eist verbetering op zeer korte termijn!’⁵⁵

Op 1 september schreef ook Ten Holt-Taselaar in de landelijke pers. In de *Groene Amsterdammer* beschreef zij hoe er drie groepen oorlogspleegkinderen waren, de joodse kinderen van wie de ouders in de concentratiekampen vermoord waren, kinderen van ouders die door andere oorlogsomstandigheden omgekomen of verdwenen waren, en de kinderen van wie de ouders geïnterneerd waren. Voor de eerste twee groepen waren er particuliere organisaties die zich hun lot aantrokken toen de overheidsinstanties nog niet functioneerden. Voor de nsb-kinderen gold dit niet en over deze groep was voor de bevrijding ook niet goed nagedacht. Ten Holt-Taselaar schreef dat wie zich nu met dit probleem bezighield, merkte wat een enorme omvang het had en hoe groot de nasleep zou zijn. Zij beklagde zich over desinteresse bij het gros van de bevolking en de gemakzuchtige neiging de kinderen over een kam te scheren met de ouders: ‘We nemen aan dat een boven-normaal aantal van deze kinderen erfelijk belast is, maar zij zullen beoordeeld moeten worden naar hun *eigen* zijn.’⁵⁶ Naast aandacht en inzicht van de kant van de Nederlandse bevolking riep zij ook de bevoegde instanties op om niet langer de moeders te arresteren (tenzij in heel ernstige gevallen) en eindelijk te komen met een deugdelijke wettelijke regeling voor deze groep.

Zoals uit de vorige paragraaf bleek, was de noodzaak van een wettelijke regeling in Den Haag al doorgedrongen. Wat was er in de media verder voor aandacht voor de situatie van de kinderen van nsb’ers? Waren er buiten de direct betrokkenen, zoals Kamphuis, Boer en Ten Holt-Taselaar, ook anderen die over hen schreven? En met welk doel? Wie de kranten uit die tijd doorbladert, komt in de eerste maanden van de bevrijding weinig tegen over de nsb-kinderen. Maar het lijkt alsof met de artikelen van de betrokkenen en in wisselwerking met de ontwikkelingen in Den Haag vanaf augustus een waar persoffensief van start ging. De provinciale inspectrices nodigden journalisten uit voor persconferenties of om een kijkje te komen nemen in een tehuis om op die manier de problematiek onder de aandacht van de bevolking te brengen. In de *Gelderlander* werd bericht over een persconferentie van het mg waar de provinciale inspecteur, L.M. Zegers, inlichtingen gaf over de opvang van de nsb-kinderen. De verslaggever prees het werk van de betrokkenen, onder wie velen uit de illegaliteit, en roemde het

vele werk dat zij verzet hadden. Zegers legde uit dat zij hard gewerkt hadden om het vertrouwen van de kinderen te wekken. Hij gaf als voorbeeld dat de kinderen in december 1944 nog van niets hadden willen weten, maar nu in augustus vol overtuiging Koninginnedag vierden. Zijn boodschap was, kortom, dat deze kinderen niet verloren waren als 'goede vaderlanders' en met de juiste hulp zonder veel problemen op het rechte pad te krijgen waren. 'Het vaderland zal trouw zijn aan de kinderen der ontrouwen', concludeerde de journalist tevreden.⁵⁷

In andere regionale kranten verschenen in september vergelijkbare artikelen van journalisten die door medewerkers van Jeugdzorg waren rondgeleid in de tehuzen.⁵⁸ Op de journalisten kwam hun boodschap duidelijk goed over: er was niets dan lof voor het werk van de hulpverleners en telkens werd de lezers voorgehouden dat deze kinderen in de eerste plaats als kinderen gezien moesten worden en het dus niet verdienden om in armoedige en verwaarloosde toestand op te groeien.

Ook de landelijke pers besteedde aandacht aan het probleem van de tehuzen. Opnieuw werd de urgentie van dit probleem en de karige materiële en geestelijke toestand in de tehuzen beschreven. De lezers werden bovendien opgeroepen zich te melden als pleeggezin.⁵⁹ De actieve werving van pleeggezinnen kwam voort uit de afspraken die tijdens de vergaderingen van vertegenwoordigers van het MG, departementen en instellingen waren gemaakt. De overheid en het MG zochten contact met particuliere organisaties van de kinderbescherming, de kerken en de pers om deze taak op zich te nemen.

Hoe reageerde de Nederlandse bevolking op deze stukken in de krant? Dit is natuurlijk moeilijk na te gaan. Bij *Vrij Nederland* kwamen na het artikel van Jo Boer in ieder geval twee ingezonden brieven binnen van lezers die het maar overdreven vonden, die aandacht voor NSB-kinderen. In de ene brief werd gesteld dat men zich, voor zich druk te maken over NSB-kinderen, eerst eens goed moest realiseren wat er met de joodse kinderen was gebeurd: die waren vergast. De briefschrijver stelde voor om alle NSB'ers naar Duitsland te sturen, want daar zaten tenslotte hun vrienden en dan was in Nederland het probleem meteen opgelost. De andere schrijver stelde verscheping naar de koloniën voor als oplossing en ook deze lezer vergeleek de huidige situatie van de NSB-gezinnen met die van anderen tijdens de bezetting: de joodse kinderen die vermoord waren, zijn eigen neef die na verraad was gefusilleerd.⁶⁰ Dit was precies het soort reacties waar mensen als Kamphuis, Boer en Ten Holt-Taselaar telkens tegenaan liepen wanneer zij aandacht vroegen

voor hun werk. En als op zo’n manier het leed vergeleken werd, konden zij slechts reageren met het argument dat nu de oorlog voorbij was, er toch menselijker maatstaven moesten gelden. In de zomer van 1945 waren voor veel Nederlanders de eigen problemen en oorlogsherinneringen echter nog te alomtegenwoordig om open te staan voor de problemen van anderen, laat staan voor die van de voormalige vijanden.⁶¹

Veel Nederlanders hielden zich die eerste tijd na de oorlog vooral bezig met de problemen in hun eigen omgeving. Over hun landgenoten dachten zij in het algemeen niet bijzonder positief. Opiniepeilingen uit juli van 1945 laten zien dat bijna zestig procent van de ondervraagden meende dat het Nederlandse volk zich ‘matig’ tot ‘slecht’ had gehouden tijdens de bezettingstijd. Niet iets, kortom, om trots op te zijn. Dit wilde echter niet zeggen dat zij geen onderscheid maakten tussen een ‘slappe’ houding enerzijds en sympathie voor de Duitsers of het nationaalsocialisme anderzijds. In dezelfde enquête werd ook gevraagd wat men tegen de NSB had gehad. De eerste reacties van de meeste ondervraagden waren vooral emotioneel en weinig beredeneerd. Na doorvragen kwamen principiële bezwaren naar voren: ‘slecht vaderlanderschap’ (‘landverraad’ en ‘onnederlandse houding’) scoorde 39 procent en ‘verkeerde beginselen’ (waaronder vooral ‘dictatuur’ en ‘terreur’ genoemd werden en in mindere mate antisemitisme en de overenigbaarheid met het christendom) kwam eveneens op 39 procent.⁶² Ontevredenheid over het Nederlandse volk in het algemeen was dus iets anders dan begrip voor steun aan de NSB of de Duitsers. Dergelijke cijfers laten zien dat in de voorstelling van de ondervraagde Nederlanders een brede kloof bestond tussen ‘slapheid’ aan de ene kant en daadwerkelijke (ideologische) collaboratie aan de andere: wie zich had aangesloten bij een nationaalsocialistische organisatie had duidelijk een grens overschreden, de ‘verkeerde beginselen’ aangehangen en zich ‘slecht vaderlander’ betoond.

Ondanks deze sentimenten lijken de perscampagnes voor het werven van pleeggezinnen wel redelijk succesvol te zijn geweest. In de herfst van 1945 meldden zich al zoveel mensen dat belangstellenden in sommige regio’s al in de loop van 1946 teleurgesteld moesten worden.⁶³ De juridische en financiële status van zowel kind als pleegouders was weliswaar nog steeds niet definitief geregeld, wel waren de richtlijnen voor opname en financiering en de controlemechanismen inmiddels in ieder geval duidelijker dan voorheen.

Zonder ouders

Wat hadden al deze activiteiten van provinciale inspectrices en andere betrokkenen uit het veld, van de overheid en de pers nu voor uitwerking op het dagelijks leven van de kinderen zelf in de tehuizen of pleeggezinnen? De herinneringen van nakomelingen van geïnterneerde col-laborateurs aan de opvang in tehuizen of pleeggezinnen lopen uiteen. In *Fout geboren* en in de afstudeerscriptie van Scheffel-Baars en Mantel komen schokkende verhalen voor van mensen die vertellen over de barbaarse behandeling in de tehuizen. Ondervoeding, gebrekkige medische zorg, treiterijen door de leidsters of de buurt, veel straf en slaag. Ook vaak genoemd wordt seksueel misbruik of de angst daarvoor. De in 1933 geboren Janny kwam bijvoorbeeld in een tehuis terecht waar volgens haar de kinderen die moesten overgeven gedwongen werden hun eigen braaksel op te eten. Ze herinnert zich verder de isoleercel, veel straf en slaag en publieke vernedering. Pia, die tien jaar was in 1945, herinnert zich een verkrachtingspoging, sadistische spelletjes van de leiding (de kinderen moesten een rij vormen en de voorste diende dan een mesje in het stopcontact te steken), dat lastige baby's met hun hoofdjes tegen de vloer 'getikt' werden en dat er sprake was van 'inwendig onderzoek met een ijzeren staaf'. Cora, geboren in 1931, verbleef in het tehuis aan de Emmasingel in Groningen dat onder auspiciën stond van Kamphuis. Ze herinnert zich dat de leidsters zeiden dat de NSB-kinderen 'door de gehaktmolen gedraaid' hadden moeten worden. Ook vond ze het erg dat boven de bedjes van de baby's de namen en 'foute' functies van de ouders aangetekend stonden.⁶⁴ Kamphuis zelf bereikten hele andere verhalen. In haar eigen exemplaar van haar memoires tekende zij aan dat haar werk in ieder geval door de kinderen van toen gewaardeerd werd: 'bij een onderzoek gehouden in 1976 tbv een tv uitzending (...) over de abominabele behandeling van NSB'ers waren ook de vrouwen ondervraagd die in 1945 in het door mij gevorderde kinderhuis Emma Singel Gr. een stukje jeugd doorgebracht hadden. Ze hadden het er uitstekend gehad, deelden ze de onderzoeker mede.'⁶⁵

Dat deze herinneringen zo verschillen komt mede door de context waarin ze opgehaald werden. Medio jaren zeventig, toen het onderzoek plaatshad waaraan Kamphuis refereert, speelde bijvoorbeeld het eerder beschreven interpretatiekader van het onschuldige kind en de straf van de samenleving een minder dominante rol in de herinnering aan het verleden dan in de jaren tachtig en daarna. Bovendien waren kinderen

uit voormalige NSB-gezinnen in die tijd vaak terughoudender in het uiten van hun beklag over de behandeling kort na de oorlog, dan vanaf de jaren tachtig toen enkelen van hen juist aandacht begonnen te vragen voor de misstanden die zij hadden meegemaakt. Hetzelfde speelt bij de herinneringen aan pleeggezinnen. Die ervaringen worden in bovengenoemde studies vaak in negatieve termen aangehaald: een NSB-meisje werd in huis genomen omdat het een goedkope werkracht was en ook hier kwam seksueel misbruik voor. De pleegouders waren harteloos, probeerden hen op te zetten tegen de eigen ouders of trokken de eigen kinderen voor.⁶⁶ Sommige van deze herinneringen zijn gebaseerd op eigen ervaringen, andere op verhalen of angsten. Berserk beschrijft in zijn boek zijn herinneringen aan het streng gereformeerde pleeggezin waar hij na zijn gevangenschap terecht kwam ook in negatieve termen. Hij mocht niet studeren, moest werken en vooral dankbaar zijn. Op zijn werk liep hij telkens tegen problemen en pesterijen aan. En toen hij een keer zijn geduld verloor, werd hij tot grote teleurstelling van zijn pleegmoeder ontslagen. Berserk schrijft cynisch: ‘Ze wist waar mijn wieg had gestaan, ze wist alles van mij en toch verschaftte ze me onderdak. Ze wist dat ik bij de baardige duivel op schoot gezeten had.’⁶⁷ Vijf jaar na de oorlog kwam zijn moeder vrij en zijn vader terug uit Russische krijgsgevangenschap. Berserk was toen 21 en viel dus niet meer onder voogdij. De tijd bij de pleegouders beschreef hij later als onderdeel van de straf.

Soms kunnen herinneringen uit latere perioden worden aangevuld met archiefmateriaal en stukjes uit de pers. Zo zijn over de eerste maanden van het tehuis in Katwijk, het voormalige Willibrordus-seminarie dat tijdens de bezetting door de Duitsers gevorderd was geweest, verschillende bronnen te vinden. De herinneringen komen bijvoorbeeld van Otto (1933), die op de *Reichsschule* in Valkenburg had gezeten en enige tijd in Duitsland verbleef. Hij maakte de arrestatie van zijn ouders thuis mee en kwam toen via een oom en twee andere tehuizen terecht in Katwijk. Hij vertelde Mantel en Scheffel-Baars dat hij de tehuisleiding streng vond en volledig ongeschikt om de heropvoeding te geven die hij verwacht had. Hij herinnerde zich dat de directeur als een seksuele perverseling bekend stond die bovendien de kinderen sloeg. Otto werd in het voorjaar van 1946 door zijn grootouders uit het tehuis gehaald.⁶⁸

Harry, die de zomer in Drenthe had doorgebracht, werd ook naar Katwijk gestuurd. Hij was onder de indruk van het weliswaar gehaven-

de, maar toch nog imposante gebouw. De manier waarop hij zijn herinneringen aan het tehuis opschreef, wekt de indruk dat hij de situatie maar over zich heen liet komen. Harry observeerde vooral. Hij merkte bijvoorbeeld dat de jongens die in Duitsland bij de HJ waren geweest binnen de groep kinderen hoger in aanzien stonden dan de andere jongens. Zij kregen ook allerlei taken zoals toezicht houden bij het opmaken van de bedden. Volgens Harry leek het dan wel weer een zomerkamp van de Jeugdstorm. Hij begreep niet hoe dit paste binnen de 'heropvoeding' waar hij zoveel over hoorde.⁶⁹ Anders dan Otto heeft hij niet de indruk dat de leiding en verzorgers zich erg met de kinderen bemoeiden. De jongens hingen meestal maar wat rond en alleen voor de maaltijden kwam iedereen bij elkaar. Harry omschrijft de directeur als een 'professor uit een stripverhaal' en de directrice als een drukke dame die tijdens haar toespraken onder de maaltijd geregeld onderbroken werd door een meisjesleidster die 'lummel!' riep naar kinderen die niet opletten. De adjunct-directeur deed hem, met zijn hoge rijlaarzen, denken aan een wa-man. Ook herinnert hij zich dat er na verloop van tijd 'jeugdleiders' kwamen, die bij de jongens op de grote slaapzaal sliepen en hun eerste contactpersoon moesten worden. Harry had geen al te hoge dunk van de pedagogische kwaliteiten van deze jongemannen. Hij haalde zijn plezier in het tehuis uit het feit dat in het koor zijn zangkunsten herontdekt waren. Ook de door kerk en tehuis geregelde zondagse bezoeken aan een religieuze gastfamilie in Katwijk, vond hij, in tegenstelling tot Otto, heerlijk. In december kwam zijn moeder hem uit het tehuis halen.⁷⁰ Voor Harry begon toen een periode waarin hij 'om gewaardeerd te worden veel moest verzwijgen en heel veel moest liegen'. Het liegen en verzwijgen had niet alleen met het NSB-verleden te maken. Zo diende hij zijn moeder bijvoorbeeld een tijd 'tante' te noemen omdat een keurige ongetrouwde vrouw natuurlijk geen zoon kon hebben. 'Zo leken we aan alle kanten fout.'⁷¹

Kort voordat Harry van Beetem vertrok, waren er bij Jo Boer klachten binnengekomen over het tehuis. Drentse jeugdwerkers die een kindertransport naar Katwijk hadden vergezeld vertelden haar dat het tehuis veel te weinig personeel had, dat er geen rekening werd gehouden met de speciale dieetwensen van één van de kinderen die zij hadden afgeleverd en dat de directeur de kinderen sloeg met een zweep. Jo Boer vertrok daarop naar het westen om te onderzoeken wat er aan de hand was. In het rapport dat ze hierover schreef, stelde ze dat de eerste twee problemen inmiddels zo goed mogelijk waren opgelost. Ook had

ze gevraagd hoe het zat met die zweep. Directeur Van der Neut had haar toen verzekerd dat het verhaal over de zweep natuurlijk gekschend bedoeld was geweest. ‘Ik heb de kinderen aan tafel gezien’, schreef Boer, ‘en er was geen sprake van dat de leiders die toezicht hielden met een stok bewapend waren. Wel heb ik den indruk dat lichamelijke straffen van tijd tot tijd worden toegepast. Zelf zou ik hiervan geen voorstander zijn, maar op dit punt bestaat verschil van mening.’⁷²

De stok waarover geklaagd was, was wellicht de ‘bullepees’ die Van Beetem zich herinnert: daarmee werd hard op de tafel geslagen als een van de kinderen niet oplette. Volgens Boer behoorde Van der Neut ‘tot een wat verouderd type van paedagoog’ en de toestand van het gebouw (de binnenplaats lag nog vol puin van de bombardementen, ruiten waren provisorisch gerepareerd et cetera) maakte het volgens haar niet vreemd dat de begeleiders van het kindertransport een vrij lugubere indruk hadden gekregen. Haar rapport ging naar haar collega in Zuid-Holland, Nieboer.

De materiële conditie waarin het tehuis in Katwijk zich bevond, lijkt exemplarisch voor de tehuizen in die periode. Toen kort na Boer een delegatie journalisten van *Het Vrije Volk* een kijkje kwam nemen in Katwijk, werden zij rondgeleid door adjunct-directeur Van Koert, die vertelde over hun eerste entree in het pand: ze moesten door de ramen naar binnen kruipen omdat de ingang geblokkeerd was door een enorme hoop puin en rommel. Water haalden zij uit de put en voor twintig kinderen was er slechts één wastafel. Tien kinderen moesten één handdoek delen. De bedden hadden geen linnengoed en de ruiten waren grotendeels stuk. Voedsel werd nog steeds betrokken van de gaarkeuken in Wassenaar in afwachting van de installatie van een veldkeuken door de Canadezen. Van Koert was duidelijk ambivalent toen hij over het tehuis sprak: trots op wat bereikt was, maar bezorgd over wat nog ontbrak. Door het schrijnende gebrek aan personeel was de directrice van de meisjesafdeling continu overwerkt. De kinderen arriveerden met slechts de kleren die zij aanhadden en hadden vaak luizen met als gevolg dat iedereen, de staf inclusief, daar onder leed. Op dat moment in december waren er zo’n driehonderd kinderen en jongeren variërend in leeftijd van vier tot en met twintig jaar. Er was veel meer personeel nodig om hen bezig te houden en te onderwijzen, onderwijsmateriaal was nodig, speelgoed, spelletjes enzovoorts. Sommige kinderen gingen naar school, maar bij anderen moest nog getest worden in welke klas zij thuishoorden. Van Koert meende dat vooral de jongeren een probleem

vormden: zij waren in Duitsland en tijdens de bezetting gewend geraakt aan mooie perspectieven of aan veel vrijheid en weigerden zich nu aan de huisregels te houden.⁷³ Van Koert noemt daarmee wel de positieve ervaringen van deze jongeren waardoor aanpassing aan het tehuisleven moeilijk werd, maar niet hun mogelijke oorlogservaring, terwijl ook bijvoorbeeld het meemaken van gevechten of bombardementen op deze jongeren het effect kan hebben gehad dat zij moeilijk hun draai konden vinden in het gereguleerde tehuisstelsel. Ten aanzien van het tekort aan personeel valt op dat Van Koert en Boer het hierover niet eens waren. Dit komt door de verschillende posities die zij innemen: Boer vergeleek de situatie met wat naar haar inschatting maximaal haalbaar was, terwijl Van Koert via de krant aandacht wilde vragen voor de problematiek.

Boer ging eropuit om zelf poolshoogte te nemen als klachten haar bereikten. Uit andere archiefvoorbeelden blijkt dat kinderen zelf of hun ouders ook regelmatig op zoek gingen naar een luisterend oor voor hun klachten. Niet altijd hoefde de grote afstand tot de provinciale inspectrice afgelegd te worden. In Schiedam bijvoorbeeld was Jan Koomen, oud-redacteur van het sociaaldemocratische dagblad *Voorwaarts* en na de oorlog werkzaam bij de sociale afdeling van de Pvd, iemand bij wie veel klachten en problemen terechtkwamen. Kinderen hadden vaak zelf contact met hem gehad, bijvoorbeeld doordat het transport waarmee zij naar het westen waren gekomen, bij de Pvd op de stoep werd afgeleverd. Koomen onderzocht klachten over tehuizen, speurde naar geschikte huisvesting (waarvoor hij zijn netwerk binnen de socialistische beweging inzette) en hij riep via de pers mensen op zich te melden als pleeggezin. Maar hij was ook belast met het opsporen van jongeren die strafbare feiten hadden gepleegd, zoals dienen in de Duitse krijgsmacht. Daartoe schreef hij scholen aan met de vraag of zij zulke leerlingen hadden. (Nee, antwoorden de schoolhoofden.) Koomen deed niet zelf de vervolging, maar hield toezicht op kinderen van geïnterneerde ouders en kinderen die lid waren geweest van een nationaalsocialistische organisatie.

Ook bij Koomen kwamen klachten binnen over aanranding. Vlak na Kerstmis 1945 sprak hij met een vader die vertelde dat de directeur van het tehuis St. Jeroen had geprobeerd 'viezigheid' uit te halen met zijn zoon. De zestienjarige Jan was daar niet van gediend geweest en had de directeur een klap in zijn gezicht gegeven. Ook andere jongens zouden zijn lastiggevallen. Koomen ging op onderzoek uit en sprak met Jan, die

zei dat de directeur hem wel eens een lift gaf naar Leiden waar hij op de hbs zat. In de auto probeerde hij ‘viezigheid’ uit te halen. Toen Jan de directeur wegduwde, had deze gezegd dat hij alleen had willen testen of Jan in Duitsland geen ‘slechte dingen’ geleerd had. Jan had een kame-raad die ook wel eens een lift kreeg gewaarschuwd, maar kreeg toen te horen dat deze al dezelfde ervaringen had. Koomen probeerde daarop de jongens over te plaatsen en stuurde proces-verbaal naar de politie. De directeur was inmiddels al ontslagen.⁷⁴

Terwijl Koomen nog bezig was aan de zaak tegen de ‘vieze directeur’, verscheen een aantal kinderen uit het Lord Row Allan Kindertehuis in Schiedam aan zijn bureau. De kinderen deden hun beklag over de lei-ding van het tehuis. Zo moesten zij binnen het gebouw op blote voeten lopen, werden zij geslagen en door één leider zelfs geschopt. Sommigen zeiden grievende dingen tegen de kinderen. Vooral over het gedrag van ene mejuffrouw Brand hadden de kinderen klachten: na een wilde ach-tervolgning rond de tafel had ze een van de meisjes toegeroepen: ‘Kreng, ik wou dat ik je poten gebroken had.’ Zuster Visser, een andere leidster, had gezegd dat ze ‘liever met joden te maken [had] dan met jullie’ en te-gen een van de jongens dat zijn vader de schuld was van kamp Buchen-wald. De lijst klachten was lang: mejuffrouw Brand nam het fruit in dat door familie naar de kinderen gestuurd werd, de staf kreeg ‘lekkerder eten en vaker koekjes’, het haar van de meisjes werd kort geknipt zodat ze op straat herkenbaar waren als NSB-kinderen, enzovoorts.

Weer ging Koomen op pad. Hij trof een directeur die met de handen in het haar zat. Directeur Boehlé had net een van zijn kinderen verloren en een ander was ernstig ziek. Hij erkende dat hij daardoor zijn hoofd niet bij zijn werk kon houden. Koomen hield hem voor dat van juf Brand toch bekend was dat zij ongeschikt was voor dit werk. Boehlé zei dat hij haar in een persoonlijk onderhoud over de gebeurtenissen had gesproken en dat ze het meisje dat ze rond de tafel achterna had geze-ten haar excuses had aangeboden. Hij gaf toe dat sommigen van de lei-ding inderdaad sloegen. Hij probeerde dat tegen te gaan, maar hij weet het ook aan de gebrekkige scholing van het personeel en het feit dat ze de groep niet de baas konden. Daardoor zeiden ze ook wel eens harde dingen. Volgens Boehlé kwam dit ook doordat de kinderen soms zeer prikkelbaar en lastig waren waardoor de leiders en leidsters hun ge-duld verloren. De andere klachten verklaarde hij uit de moeilijke prak-tische situatie: door het gebrek moesten ze zuinig zijn en mochten er dus binnen geen schoenen gedragen worden. De pantoffels die de jon-

gens hadden gekregen, hadden ze in een mum van tijd gesloopt. Boehlé zorgde nu dat er extra gestookt werd. Het korte haar van de meisjes was tegen het ongedierte, dit was op veel plaatsen zo en zeker in tehuizen en had dus niets met stigmatiseren als NSB-kinderen te maken. Ook wist hij zeker dat het fruit dat sommige kinderen toegestuurd kregen, ingenomen werd zodat het eerlijk verdeeld kon worden onder alle kinderen. Hij beloofde Koomen zich beter van zijn taak als directeur te zullen kwijten. Koomen vertrok en maakte een rapport voor Jeugdzorg.⁷⁵ De klachten werden dus deels als gegrond beschouwd (slaan, schelden) en deels als onterecht of als een misverstand gekwalificeerd (het korte haar van de meisjes, het herverdelen van het fruit).

Koomen hield zich ook met pleeggezinnen bezig. Omdat hij toezicht diende te houden, was hij nauw betrokken bij de selectie van gezinnen. Na de advertentie in onder andere *Trouw* op 6 september 1945, kwamen bij hem de brieven binnen waarin mensen zich aandienden. Ieder potentieel pleeggezin, of het nu familieleden waren of vreemden, moest door de plaatselijke afdelingen van Jeugdzorg worden onderzocht: niet alleen op politieke antecedenen, maar ook op pedagogische geschiktheid en, zoals in die tijd gebruikelijk was, of het sociale milieu overeenkwam met dat van het op te vangen kind. Gezinnen die vroegen een kind definitief te mogen adopteren, werden afgewezen. Hoewel de duur van de pleegperiode niet vaststond, was wel zeker dat het tijdelijk zou zijn. Sommige echtparen bleken vooral op zoek naar een goedkope arbeidskracht. Hoewel dit tegengegaan werd door de hoogte van het pleeggeld⁷⁶ afhankelijk te stellen van de vraag of de jongere werkte of niet, bestonden er doorgaans geen principiële bezwaren tegen het werken van niet meer leerplichtige jeugd. Veel jongeren werkten toen tenslotte vanaf hun veertiende jaar. Weer andere pleegouders vielen af omdat zij zelf een 'politiek besmet' verleden hadden of duidelijk andere doelen nastreefden, zoals de vrouw wier man geïnterneerd was en die wel een kind wilde opvangen, mits zij ook een verhuisvergunning kreeg voor een betere woning. Ook onderstaande aanvraag werd afgewezen:

Mijnheer

Het advertentie in de courant de trouw voor de kinderen van N.S.B. die hun zorg voor Moeder willen, zaud ik 2 jongens of 2 meisjes willen liefst in de ouderdom van 10-14 jaar. Daar ik zelf 13 jaar Weduwe ben en ik zelf ook kinderen heb die tussen 10-14 jaar oud en hun dan hun zorgen krijgen als mijn

‘HET VADERLAND ZAL TROUW ZIJN AAN DE KINDEREN DER ONTROUWEN’

eigen kinderen. Mijn inkomsten zijn 4 jongens werken. 1 Dochter. 3 schoolgaande kinderen en zelf klijn pensioen ze komen dan in een goed Oranje thuis tereg zelf hep ik veel gedaan voor onderduikers te helpen hopende van U een goed bericht te mogen ontvangen⁷⁷

Een ‘goed bericht’ zat er voor deze weduwe niet in. Nadat verschillende inspecteurs langs waren geweest en geconcludeerd hadden dat haar behuizing veel te klein was (in de driekamerwoning woonden al twaalf personen) en te vuil, werd zij afgewezen als ongeschikt. Meer kans maakte de volgende aanvraag:

Mijne Heren,

Hierdoor deel ik U mede met genoeg een n.s.b.-kindje in huis te willen opnemen. Mijn gezin bestaat uit man, vrouw en 3 kinderen. Indien mogelijk had ik gaarne een meisje van 3 tot 6 jaar.

In verband met het feit, dat ik zelf kinderen heb, verzoek ik U wel een kind te mogen ontvangen, dat gezond is en doorgelicht is tegen t.b.c.

Tegemoetkoming in de kosten der opvoeding wordt door mij niet verlangd.⁷⁸

Kinderen die in een pleeggezin terechtkwamen, kregen een dossier waarin aantekeningen stonden over hun gezinsachtergrond, welke materiële tegemoetkomingen nodig waren voor het pleeggezin (vaak een extra bed en kleding) en met geregelde opmerkingen over hoe het ging. Deze laatste aantekeningen waren doorgaans zeer beknopt en bestaan soms uit niet meer dan de datum waarop het kind naar een ander gezin was overgeplaatst of terug was naar de moeder.⁷⁹ Echt toezicht bestond er kortom niet. Wel waren er al snel steeds minder pleeggezinnen nodig: een zeer groot deel van de in 1945 onverzorgd achtergebleven nsb-kinderen was in 1946 terug bij hun moeder.

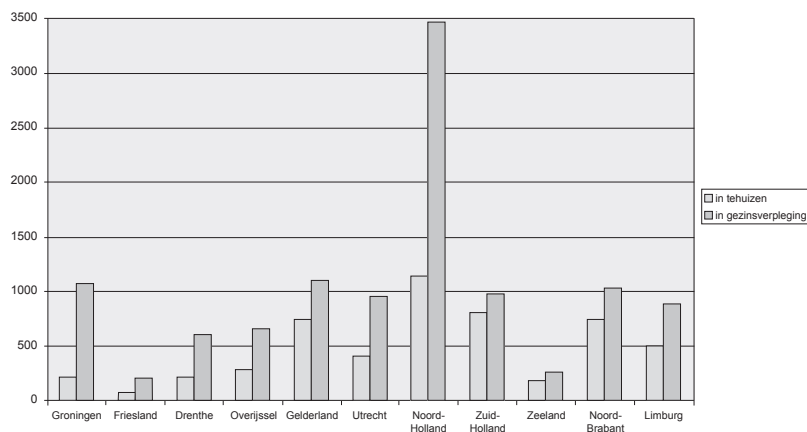
‘Vóór de winter moet de ergste nood gelenigd zijn’

In de nazomer had minister Kolfschoten aangedrongen op snelheid bij het maken van goede regelingen voor de nsb-kinderen en ook andere beleidsmakers en hulpverleners hamerden op snelle maatregelen: in de wintermaanden zou de situatie anders helemaal onhoudbaar worden. Jo Boer waarschuwde in augustus al voor de naderende winter: voor

die tijd moesten zo veel mogelijk kinderen uit de tehuizen. De perscampagne die begrip voor het probleem van de kinderen moest kweken bij de Nederlandse bevolking en pleeggezinnen moest werven, had hetzelfde doel.⁸⁰ De aandacht in de pers duurde tot ver in het voorjaar van 1946 voort.⁸¹

Om hoeveel kinderen ging het eigenlijk? En hoe snel slonk de groep zonder ouders? De eerste enigszins betrouwbare cijfers werden in november 1945 verzameld, toen de nieuwe interdepartementale commissie die in het najaar van de grond kwam, het Bureau Bijzondere Jeugdzorg (BBJ), de zorg voor de kinderen van het MG overnam. Van november zijn ook de naar provincie onderscheiden aantallen bekend.⁸²

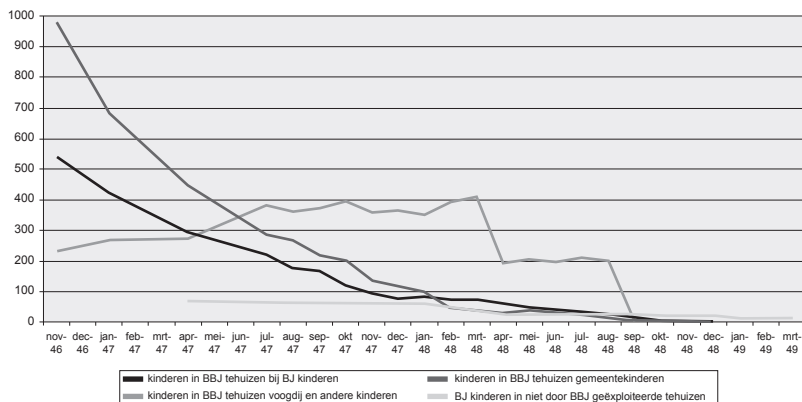
Figuur 1. Aantal kinderen in tehuizen en gezinsverpleging, november 1945



Bron: Tabellen betreffende de kinderen van om politieke redenen gedetineerden en veroordeelden, opgenomen door Bijzondere Jeugdzorg in tehuizen en gezinsverpleging, NA-Den Haag, Justitie / Bijzondere Jeugdzorg, 2.09.42.02

Van de ruim 5.200 kinderen die in november 1945 in een tehuis verbleven, zat zo'n twintig procent in Noord-Holland. Daar waren de problemen het grootst: het aantal pleegkinderen was daar hoger dan in Groningen, Gelderland en Noord-Brabant – de nummers twee tot en met vier – bij elkaar. De problemen waren dus eind 1945 nog lang niet opgelost, maar lijken wel over hun hoogtepunt heen (zie fig. 2).

Figuur 2. Aantal kinderen in tehuizen, 1946-1949

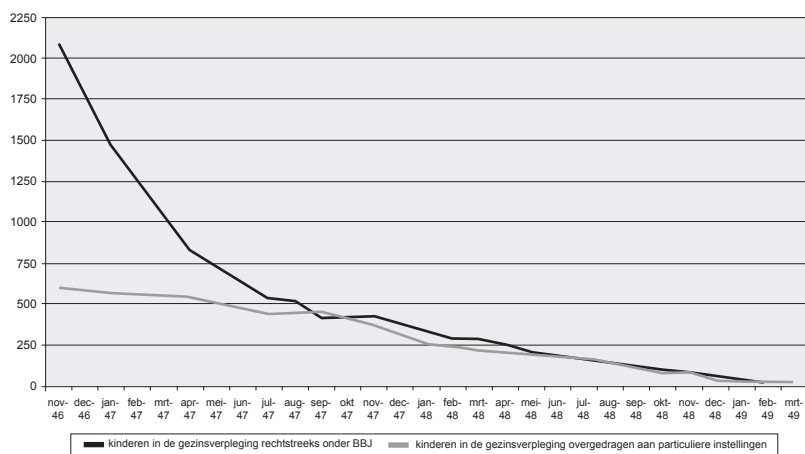


Bron: Tabellen betreffende de kinderen van om politieke redenen gedetineerden en veroordeelden, opgenomen door Bijzondere Jeugdzorg in tehuizen en gezinsverpleging, NA-Den Haag, Justitie / Bijzondere Jeugdzorg, 2.09.42.02

Vanaf eind 1945 nam het aantal kinderen in tehuizen in hoog tempo af: van in totaal ruim 5.200 aan het eind van dat jaar tot een kleine 1.400 een jaar later. Weer een jaar later, op 1 januari 1948, waren er nog zo'n 530 die in de loop van de daaropvolgende twaalf maanden allemaal vertrokken.⁸³ Ook laat deze figuur zien hoe aanvankelijk de opengevallen plaatsen in BBJ-tehuizen werden ingenomen door voogdij- en andere kinderen die zonder ouders waren gekomen. Ook heeft er altijd een beperkt aantal BBJ-kinderen in tehuizen gezeten die niet direct onder deze instelling vielen.

Ook het aantal tehuizen vermindert vanaf begin 1946 snel. Dit heeft onder meer te maken met het opheffen van heel kleine en zeer ongeschikte tehuizen. Zo waren er in november 1945 nog 88 tehuizen voor NSB-kinderen in heel Nederland, ruim een jaar later op 1 januari 1947 was dat aantal gedaald tot 34 en weer een jaar later waren er nog 5. Eind 1948 waren er geen tehuizen meer voor kinderen van geïnterneerde ouders.⁸⁴ De snelle daling van het aantal kinderen dat opvang nodig had, gold ook voor de kinderen die in pleeggezinnen ondergebracht waren. Vooral het aantal kinderen dat direct onder het BBJ viel, daalde in 1946 en 1947 snel.

Figuur 3. Kinderen in pleeggezinnen, 1946-1949



Bron: Tabellen betreffende de kinderen van om politieke redenen gedetineerden en veroordeelden, opgenomen door Bijzondere Jeugdzorg in tehuizen en gezinsverpleging, NA-Den Haag, Justitie / Bijzondere Jeugdzorg, 2.09.42.02

Figuur 3 maakt duidelijk hoe snel het aantal minderjarigen afnam dat onder de bijzondere jeugdzorg viel: in de loop van 1946 daalde het aantal kinderen in gezinnen van ruim 11.000 tot ruim 830. Op 1 januari 1948 waren er nog zo'n 330 en een jaar later nog 37.⁸⁵

Voor de kinderen van geïnterneerde ouders was in de loop van de zomermaanden maatschappelijke aandacht gemobiliseerd. Het waren vaak vrouwen uit het verzet en met een achtergrond in de jeugdzorg of het onderwijs die zich de praktische kant van de organisatie van de opvang van de NSB-kinderen aantrokken. Zij waren het ook die stukken schreven in de dagbladen. Voor Kamphuis, Boer en Ten Holt-Taselaar waren deze activiteiten geen breuk met hun verzetsverleden, maar kwamen ze juist voort uit de idealen die zij tijdens de oorlog gekoesterd hadden. De dagelijkse realiteit viel soms bij deze verwachtingen bar tegen. Medewerking van andere instanties ging moeizaam of mensen namen het hun zelfs kwalijk dat zij zich voor deze kinderen inzetten. Hun oproepen dat het hier om onschuldige kinderen ging, werden hen niet door iedereen in dank afgenomen. Maar hun pleidooi was ook niet geheel aan dovemans oren gericht. De voorstelling van het 'onschuldige kind' dat het niet verdiende te worden gestraft voor de daden van de

ouders werd dus door deze hulpverleners uit de jaren veertig al gehanteerd en had in de toenmalige context al een zeker succes.

De herinneringen en documenten die getuigen van het dagelijks leven laten een kloof zien tussen de organisatie en de uitvoering. Voor dit laatste was men vaak aangewezen op ongeschoold, laagbetaald personeel of mensen die het na een paar weken alweer voor gezien hielden. Enige mate van toezicht en controle ontstond toen de verschillende organisaties zich bundelden en met name het ministerie van Justitie actie ondernam. De betrokken partijen zochten naar een juridisch en institutioneel kader voor een probleem dat nooit eerder had bestaan en zij hadden duidelijk moeite met het zoeken naar oplossingen: nieuwe wetgeving of aansluiting bij bestaande regels? Een aparte organisatie of juist integreren in de bestaande kinderbeschermings- en jeugdzorginstanties? Wie vielen onder Justitie en wie onder okw, of Sociale Zaken? Was de opvang van kinderen van wie de ouders geïnterneerd waren nu een sociaal of juridisch probleem? De stukken laten zien dat er gezocht werd naar een gedifferentieerde aanpak. ‘Het NSB-kind’ bestond niet: de groep werd onderverdeeld in leeftijdsgroepen, sekse en geloof én in mate van (potentiële) betrokkenheid bij nationaalsocialistische organisaties. Over het algemeen bestond dus de overtuiging dat deze kinderen opgenomen moesten worden in de reguliere zorg voor onverzorgd achtergebleven, respectievelijk criminele jeugd. Maar de aantallen waren zo groot dat er toch een aparte organisatie nodig was om deze aanpak te kunnen opzetten en doorvoeren.

Wie de hierboven gepresenteerde cijfers bekijkt, zou de indruk kunnen krijgen dat die nieuwe commissie, het BBJ, ook een groot succes was. Maar dat de aantallen kinderen in tehuizen en pleeggezinnen daalden, zegt niet alles. Wat wilde het BBJ eigenlijk met deze kinderen? Het uiteindelijke doel was ze terug te brengen bij hun ouders, maar tot die tijd waren ze onder de hoede van deze speciaal voor NSB-kinderen opgerichte commissie. De vraag is in hoeverre het BBJ een aanpak speciaal voor NSB-kinderen ontwikkelde of juist probeerde om zo veel mogelijk aan te sluiten bij bestaande vormen van opvang en jeugdzorg. En wat was het beleid van de overheid? Het was tenslotte een periode waarin veel bezorgdheid bestond over de ‘jeugdverwildering’ en de ‘teloorgang van het gezin’: wat hadden deze algemene ontwikkelingen voor invloed op de behandeling van kinderen van ex-NSB’ers?

‘Ontspoorde jeugd, verkeerd beïnvloed, fout geleid’

Jeugdverwildering en heropvoeding vlak na de bevrijding

Op de jaarvergadering 1948 van de algemene kinderbeschermingsvereniging Pro Juventute sprak voorzitter mr. B. Kist tot de aanwezigen over de taken van de kinderbescherming. De werkelijkheid was voor kinderen vaak hard, zei hij, onnodig hard en een organisatie als Pro Juventute moest helpen die te verzachten en tegen wantoestanden optreden. Welke kinderen verkeerden volgens hem nu speciaal in een kwetsbare positie? Kist dacht aan kinderen in gevangenschappen en aan kinderen die vrijwillig in ‘observatietehuizen’ zaten waar zij door verouderde opvattingen geen bezoek van hun ouders mochten krijgen. Maar hij dacht ook aan de kinderen van geïnterneerden: ‘Kinderen van een ter dood veroordeelde of zwaargestrafte of nog gedetineerde n.s.b.-vader of -moeder, die niet meer over vader of moeder, die ze bewonderd en vaak geïdealiseerd hebben mogen spreken, die in hun omgeving alleen verachting of haat voor die vader of moeder constateren. Vele dezer kinderen verkeren vermoedelijk in grote psychische moeilijkheden.’¹

De aandacht van Kist is opvallend: van alle door de oorlog en nasleep getroffen kinderen spreekt hij alleen van die van nsb'ers. Ook heeft hij het expliciet over ‘psychische moeilijkheden’ en dat was in die tijd tamelijk bijzonder.² Maar hoe bijzonder was Kist? Wat deden officiële instanties, zoals het speciaal voor deze groep opgerichte Bureau Bijzondere Jeugdzorg, met het probleem van de kinderen van geïnterneerden? Deelde het vbj de mening van Kist? Zagen zij ook het loyaliteitsprobleem van de kinderen die zoveel slechts hoorden over hun ouders en dat misschien helemaal niet konden rijmen met hun eigen gevoelens en ervaringen? Dit zijn vragen over de omgang met kinderen van geïnterneerde ouders, maar ook over hoe in het veel bredere veld

van jeugdzorg in die periode aangekeken werd tegen kinderen die in de problemen waren geraakt of gezien werden als ‘bedreigde’ of ‘verwilderde’ jeugd.

Jeugdverwildering en jeugdzorg

Op zoek naar een oplossing voor de kinderen van geïnterneerde NSB'ers, knoopte men in Nederland aan bij bestaande wetgeving. Ook het BBJ functioneerde vanaf eind 1945 binnen de grotere context van jeugdzorg en kinderbescherming. In Nederland bestond sinds 1905 een stelsel van kindervetten. Deze wetten regelden de rechten en plichten tussen ouders en kinderen en voorzagen in civielrechtelijke en strafrechtelijke maatregelen en voorzieningen. Vanaf 1922 konden minderjarigen ook onder toezicht worden gesteld. Met de wetten uit 1905 en 1922 waren de taken voor de kinderrechter, de kinderplicht, de raden voor de kinderbescherming, de voogdij-instellingen en de particuliere en rijksinrichtingen geregeld. Zo diende het kind beschermd te worden tegen de ouders (de civielrechtelijke procedure, waarbij bijvoorbeeld de ouders uit de ouderlijke macht ontheven werden) of tegen zichzelf (de strafrechtelijke procedure wanneer het kind strafbare feiten had gepleegd). Het achterliggende idee was dat verwaarlozing leidde tot crimineel gedrag. De maatschappij werd dus beschermd tegen criminaliteit wanneer het gezin goed functioneerde. Het gezin stond centraal en diende enerzijds zo veel mogelijk in stand gehouden te worden (eventueel in zijn totaliteit heropgevoed), maar anderzijds konden kinderen onverbidde-lijk uit huis gehaald worden: juist omdat het gezin zo belangrijk werd gevonden, was men ook zeer beducht voor een ‘slecht’ gezin. Dan was het kind, zo was de redenering, beter af in een tehuis of pleeggezin.³ In de jaren twintig en dertig werd het jeugdstrafrecht langzamerhand minder als instrument van vergelding ingezet en meer met de bedoeling van heropvoeding. Zo had de kinderrechter de vrijheid om te besluiten of een straf dan wel een opvoedingsmaatregel opgelegd moest worden.

De kinderbeschermingssector bleef echter klein en gefragmenteerd. Zij viel onder het ministerie van Justitie, maar dreef in de praktijk op particuliere organisaties die vaak ver van de overheid af stonden. Samenwerking met het zich in de jaren twintig ontwikkelende maatschappelijk werk en de (geestelijke) gezondheidszorg was ad hoc en versnipperd. De overheid stelde zich zeer terughoudend op, de particuliere

organisaties opereerden grotendeels zoals het hun, ingegeven door hun eigen filantropische of religieuze achtergrond, het beste leek. Verwaarloosde en criminele kinderen en jongeren zaten in afgelegen 'instituten', ver weg van de maatschappij waarvoor zij weer 'geschikt' gemaakt moesten worden. In deze tehuizen ontwikkelde zich vaak een eigen dynamiek: 'goed' gedrag was gedrag dat overeenkwam met de regels van het gesticht en dus de dagelijkse orde niet verstoorde. De nadruk in de opvoeding kwam daardoor te liggen op het aanleren van conformistisch gedrag. De hulpverleners zagen dit zeker niet als iets negatiefs: tenslotte was het idee dat de kinderen daar zaten omdat zij niet goed aangepast waren aan de maatschappij. Konden zij eenmaal functioneren binnen de orde van het tehuis, dan moest dat daarbuiten ook lukken, zo was de redenering. Dit betekende in de praktijk dat afwijkend of ordeverstorend gedrag werd bestraft en er weinig aandacht bestond voor individuele ontwikkeling of praktische vaardigheden die bij teugkeer in de samenleving van pas konden komen.⁴

De invloed van de groepsleiders was door deze manier van werken bijzonder groot. Deze leiders en leidsters hadden echter in tachtig procent van de gevallen niet meer dan een lagereschoolopleiding en werkten niet aan de hand van een bepaalde pedagogische methode. De heropvoeding kreeg vooral gestalte door intuïtie en sterke zenuwen.⁵ Vernieuwing en verbetering werd tijdens het interbellum gezocht in steeds verfijndere differentiatie: kinderen en jongeren werden onderverdeeld in allerlei categorieën waar verschillende soorten van heropvoeding en tehuizen voor nodig waren. Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, werden ook de kinderen van geïnterneerde NSB'ers onderverdeeld naar sekse, leeftijdscategorie, geloofsrichting en type 'afwijking'. Het definiëren en classificeren van de kinderen werd als eerste noodzakelijke stap gezien om het probleem beheersbaar te maken.

Toch was er in de jaren dertig al kritiek op deze op controle en conformisme gebaseerde aanpak. Door de bezetting leidden toenmalige kritische onderzoeksrapporten echter niet tot nieuw beleid. Pas in de jaren vijftig werden na grootschalige onderzoeken naar tehuisopvoeding en de effecten van gestichtsdifferentiatie vernieuwingen doorgevoerd en begon men actief te zoeken naar een meer individuele en op het kind gerichte benadering.

Behalve dat de eerste jaren na de oorlog van methodische vernieuwing dus nog weinig sprake was, was het kinderbeschermingswerk bovendien tijdens de bezetting uitgehold en verzwakt geraakt: financieel

stond het er slecht voor, gebouwen waren gevorderd en grote groepen kinderen en jongeren waren jarenlang onbereikbaar geweest. Toen Nederland eenmaal bevrijd was, was de vraag hoe het stelsel weer op te bouwen. De overheid nam een sterker sturende rol dan gebruikelijk was geweest. Vooral de eerste naoorlogse minister van okw, de sociaaldemocraat G. van der Leeuw, wilde meer bundeling, centralisatie en overheidsingrijpen. Zijn initiatieven werden door gezamenlijk confessioneel verzet tegen deze tendens naar ‘staatsopvoeding’ echter snel de kop ingedrukt. De verschillende kvv-ministers die hem opvolgden wilden vooral de verzuilde organisaties op het gebied van jeugdzorg versterken. De overheid subsidieerde de instellingen en controleerde de boeken, maar bepaalde niet het te voeren beleid.

Na de bevrijding was het werkveld van de jeugdzorg een stuk groter geworden. Niet alleen waren er veel meer kinderen en jongeren die met jeugdzorg in contact kwamen: in 1946 nog altijd tussen de 31.000 en 33.000 tegenover ruim 17.000 in 1939, en daar kwamen dan nog eens bijna 10.000 oorlogspiegginderen bij (waaronder dus krap 8.000 kinderen van geïnterneerden).⁶ Maar ook richtte het beleid zich nu niet meer op losse, soms willekeurige, gevallen, maar stond in principe de hele Nederlandse jeugd in de schijnwerpers. De politieke elites beschouwden de jeugd als bedreigd en in gevaar. De cijfers van de jeugdcriminaliteit waren verdubbeld ten opzichte van voor de oorlog en ook het aantal kinderen dat opgroeide in onvolledige gezinnen baarde de politiek zorgen. Van der Leeuws idee dat niet langer alleen Justitie, maar ook okw en Sociale Zaken zich met kinderbescherming en jeugdzorg bezig moesten houden, bleef dan ook gehandhaafd. De speciale afdeling die hij in 1945 bij okw had opgericht, het directoraat-generaal voor Vorming Buiten Schoolverband (vbs) bleef onder zijn confessionele opvolgers bestaan.

Het vbs was bedoeld als antwoord op de ‘jeugdverwildering’, oftewel, ‘het feit dat speciaal de jeugd in de laatste oorlogsjaren sterk was gedemoraliseerd’, zoals men het bij vbs zelf omschreef.⁷ Deze nieuwe overheidsorganisatie was uitdrukkelijk niet bedoeld als ‘staatsopvoeding’: de overheid diende slechts de kaders te scheppen waarbinnen de jeugd zichzelf kon ontwikkelen en ontplooien ‘elke groep naar eigen aard of beginsel en verbonden door het nationaal besef’.⁸ ‘Staatsopvoeding’ was binnen de verzuilde structuur van Nederland altijd al verdacht geweest, maar door de nationaalsocialistische gelijkgeschakelingspolitiek tijdens de bezetting helemaal in het ongereede geraakt: Nederland was pluriform en dat diende zo te blijven.

Er werden allerlei categorieën jongeren onderscheiden die speciale aandacht nodig hadden: de massajeugd, de fabrieksmeisjes, de moeilijk opvoedbare jeugd, enzovoorts. Gedeeltelijk kon aangesloten worden bij vooroorlogse initiatieven, zoals de werkkampen voor jeugdige werklozen. Nu dit kampwerk was losgemaakt van Sociale Zaken en overgeheveld naar okw, zo stelden de medewerkers van vbs tevreden, kon het heropvoedingaspect ook eindelijk serieus ter hand genomen worden.⁹ Ondanks het gebrek aan kampementen en gebouwen werd al in de nazomer van 1945 begonnen om hele groepen overlastgevende jongeren uit de grote steden naar kampen te sturen waar ze voor verder afglijden behoed moesten worden. Er kwamen kampen voor de leerplichtige jeugd (kinderen tussen de tien en veertien jaar oud), tehuizen voor werkende jongens tot 21 jaar en nog allerlei andere specifieke tehuizen. In 1947 was het systeem nog verder gedifferentieerd en bestonden er bijvoorbeeld kampen voor 'sociaal labiele jongens', 'werkende jongens', 'baldadige jongens', 'kampen met opleiding tot varensgezel', kampen voor 'sociaal labiele meisjes', een internaat voor 'onhandelbare schooljeugd' en voor meisjes waren er ook nog internaten 'met huishoudelijke training'.¹⁰ Dit waren dus geen jeugdgevangenissen of tuchthuizen: in principe was opname vrijwillig. In de kampen en internaten werd de 'afglijdende' of 'bedreigde' jeugd heropgevoed, kreeg een soort opleiding en het was de bedoeling dat ook interesse gewekt werd voor de jeugdbeweging. Het doel was, kortom, te zorgen dat de Nederlandse jeugd volledig geïntegreerd en ingekapseld zou worden in de samenleving en zo behoed werd voor afglijden in criminaliteit, prostitutie of extremistische politieke ideeën.

'Heropvoeding' betekende in deze kampen en tehuizen dat er veel nadruk gelegd werd op de geestelijke en lichamelijke ontwikkeling (onderwijs en sport), maar vooral ook op culturele vorming: volkslied en volksdans namen een belangrijke plaats in, evenals aandacht voor nationale feestdagen en herdenkingen en bijvoorbeeld het hijsen van de vlag. En natuurlijk was het aanleren van een arbeidsmoraal van groot belang. De pupillen moesten hierdoor hun oude opvattingen leren loslaten en een 'nieuwe persoonlijkheid' opbouwen. Of, zoals het in de jaren vijftig onder woorden werd gebracht: 'Vertrouwde voorstellingen en gewoonten gaan wankelen, althans wanneer iemand zich werkelijk voor de ervaring openstelt en pas door een verwerking en 'reïntegratie' heen, groeit de mens uit tot een beter sociaal aangepast individu, dat een rijping heeft doorgemaakt.'¹¹

Sociale aanpassing was dus een belangrijk doel: Nederland was vrij, democratisch en pluriform, maar binnen die afzonderlijke zuilen moesten alle burgers wel goed geïntegreerd zijn zodat de zuilen tezamen de natie konden dragen. Voorkomen moest worden dat er net als in de jaren dertig een groep van ontheemden en ‘rancuneuzen’ zou ontstaan. Het brede heropvoedingsstreven werd dan ook sterk ingegeven door de ervaring en interpretatie van de oorzaken van collaboratie en nationaalsocialistische gezindheid: wanneer grote groepen mensen niet verankerd waren in de (verzuilde) samenleving zouden zij in tijden van crisis en oorlog vatbaar zijn voor de verlokkingen van totalitaire ideologieën. Of, zoals het in 1947 werd verwoord in een boekje van de Moderne Jeugdraad:

Het moet ons telkens weer bewust worden, dat we door een groot gevaar bedreigd worden: plotseling kan er een crisis ontstaan, waarbij we geconfronteerd worden met de morele verwording van een grote groep mensen. We denken vooral aan het Duitse volk, dat zo weinig innerlijk houvast had, dat het een prooi werd van het nationaal-socialisme. Ook in ons volk is de massificatie verder voortgeschreden dan soms beseft wordt. De democratie, die voor ons meer dan een methode of een middel is, kan hieraan te gronde gaan. Alleen krachtige, zich hun verantwoordelijkheid bewuste persoonlijkheden vermogen hiertegen iets te doen.¹²

Jeugdverwildering en de oorzaken voor collaboratie werden dus in elkaars verlengde gezien: het een leidde tot het ander. Deze gedachte blijkt ook uit de resultaten van een enquête naar het probleem van de ‘baldadige jeugd’ die in 1946 door het ministerie van okw was gehouden onder burgemeesters, politie en andere betrokkenen bij jeugdzorg. Een beetje Nederlandse stad kende in die tijd zijn probleem met overlastveroorzakende jongeren. Vooral de jeugd uit de arbeidersbuurten stond als baldadig bekend: deze jongeren groeiden op in gebroken gezinnen, in te kleine woningen en zochten hun vertier op straat. Uit de enquête blijkt echter dat men nu ook bij jongeren uit de andere rangen en standen problemen ontwaarde. De oorlog werd als oorzaak aangewezen: toen waren de scholen gesloten waardoor de kinderen gewend waren geraakt om rond te hangen en zich aan controle te onttrekken. De materiële schaarste had schooien en stelen tot gewoonte gemaakt. Bovendien ontbrak de strenge hand van de vader die door de Duitsers was weggevoerd. Maar veel betrokkenen staken ook de hand in eigen boezem: ook het feit dat de volwassenen niet het goede voor-

beeld hadden gegeven had tot de verwildering bijgedragen.¹³

De bezetting had misschien als katalysator gewerkt, maar was niet de bron van het probleem. In november 1945 had Marie Kamphuis op een congres gesproken over het morele verval in Nederland, met name onder de jonge generatie. Haar lezing heette veelzeggend 'Het tekort der ouderen'. Volgens haar waren in het interbellum gezin, school, overheid en eigenlijk het hele volk tekortgeschoten in hun opvoedende taak. Herstel van het gezin, zoals velen in 1945 bepleitten, was volgens haar dan ook niet de oplossing: dit ideaaltypische gezin had nooit bestaan en bood geen werkbare richtlijn voor wie in de praktijk met de jeugdproblematiek te maken had.¹⁴ Kamphuis had aan jongeren zelf gevraagd wat zij vonden van de volwassenen: 'Toen (...) werd o.a. dit naar voren gebracht – ze hadden natuurlijk niet veel over de periode van voor '40 te vertellen, die hadden ze nog niet bewust beleefd – vooral de principiële slappe houding van veel ouders in bezettingstijd.'¹⁵ De ouders waren 'slap' geweest. Kamphuis, met haar verleden bij het verzet, was hier ontsteld over: 'Welk een duidelijke illustratie van het gebrek aan waardenbezit, deze slapheid, die in vele gezinnen de kinderen wilde weerhouden van onderduiken en ze dwingen tot teekenen en graven, welk een (teken) van kleine en zelfzuchtige vrees en van het in de eerste plaats gericht zijn op zelfbehoud, welk een demonstratie van week liefde, die toch eigenlijk geen liefde is, omdat men ook hier, zoowel voor zichzelf als voor zijn kinderen de weg van de minste weerstand zoekt.'¹⁶

Het gezin, concludeerde zij, moest dan ook niet zozeer hersteld worden, maar vooral vernieuwd. Dit gold ook voor de school die te veel op het intellect en op feiten leren was gericht. En tot slot ging het ook op voor de overheid. Kamphuis was zeer kritisch over de rol van de overheid op het gebied van jeugdzorg: te weinig 'wezenlijke aandacht', nauwelijks geld, slechte arbeidsvoorwaarden en werkomstandigheden, te weinig aandacht voor het jeugdwerk. Al deze factoren tezamen hadden er volgens haar toe geleid, dat de situatie nu zo penibel was én dat zoveel jonge Nederlanders zich niet hadden weten te verweren tegen de nationaalsocialistische propaganda. Kamphuis concludeerde dat de jeugd eenvoudigweg nooit geleerd had wat leven in een gemeenschap en verantwoordelijkheid nemen voor deze gemeenschap werkelijk betekende: in het gezin leerden zij dat onvoldoende, op school was er geen aandacht voor en de overheid liet het eveneens afweten. En gebrek aan gemeenschapszin leidde ertoe dat er tijdens de oorlog 'foute' keuzes gemaakt werden. Dit had voorkomen kunnen worden, meende

Kamphuis, als er in de vooroorlogse jaren serieus werk was gemaakt van de sociale problemen. Nu hebben de Duitsers het land geplunderd, sloot ze grimmig af: hoeveel weerbaarder zouden we niet geweest zijn als we in de jaren dertig onze rijkdommen in ons eigen volk hadden geïnvesteerd.¹⁷

Volgens Kamphuis waren de oorzaken van de jeugdproblematiek dus veel structureler dan velen dachten en bovendien niet met een pleidooi voor gezinsherstel en vooroorlogse normen en waarden te boven te komen. Zij legde zelfs het verband tussen een ‘slappe’ of zelfs ‘foute’ houding en het gebrekkige gemeenschapsgevoel in het vooroorlogse Nederland. Een hechte gemeenschap was noodzakelijk wilde Nederland herrijzen, maar de oude methoden om dit voor elkaar te krijgen waren failliet. Kamphuis wees erop dat het vanwege de modernisering van Nederland nodig was dat er naar nieuwe wegen werd gezocht.¹⁸ Ze raakte hiermee aan de kern van wat ook minder progressieve denkers dan zij als het eigenlijke probleem zagen: de moderne tijd van industrialisatie en snelle veranderingen had traditionele maatschappelijke verbanden verloren doen gaan. Juist ook de jongere generaties waren daardoor slecht verankerd in de samenleving. Na de bezetting werd daarom gesproken van ‘het probleem van de massajeugd’, een benaming die al aangeeft dat er bezorgde ideeën over de modernisering van Nederland aan ten grondslag lagen. Door industrialisatie, urbanisatie, toenemende mobiliteit, communicatie en individualisme was de wereld voor de jeugd steeds groter geworden. Zij konden meer ‘loskomen’ van hun klasse of stand en daardoor ook van de levenswijze die traditioneel bij hun sociale positie had behoord. De jongeren veranderden in losse individuen die oplostten in de brij van de massa. Zij werden, kortom, tot ‘massajeugd’. De modernisering viel niet meer terug te draaien, zo realiseerden de maatschappelijke elites zich na de oorlog en die moest in het belang van het economisch overleven van Nederland zelfs actief ter hand genomen worden. Maar dit wilden zij op zo’n manier doen dat aan de veronderstelde negatieve verschijnselen paal en perk gesteld werd. Als oude banden verdwenen, dienden daarvoor nieuwe in de plaats te komen. Alle jongeren werden idealiter dus opgenomen in georganiseerde verbanden: thuis was er het gezin, overdag was er de school en daarna de jeugdbeweging. Verzuilde organisaties speelden in dit model de hoofdrol met op de achtergrond de overheid die meer dan voorheen middelen uittrok om dit alles te financieren. Veilig ingebed in al deze controle- en organisatiestructuren zouden de Nederlandse

kinderen en jongeren zich kunnen ontwikkelen tot vaderlandslievende, trouwe, eerlijke, volhardende, ijverige, gelovige, zelfstandige en democratische burgers. Dit waren tenslotte, zo blijkt uit de talloze boeken en brochures die vlak na de bezetting over het probleem van de jeugdverwilderding verschenen, de waarden waarin zich de ware Nederlander onderscheidde. En dit waren ook precies de eigenschappen die de 'slappe' en vooral de collaborerende landgenoot gemist had.

Het verband tussen collaboratie, gebrek aan echte gemeenschapszin en de problemen met de jeugd werd vaak gelegd. Behalve met het alomtegenwoordige gemeenschapsdenken had dit ook te maken met ideeën over opgroeien in die tijd. In de jaren twintig en dertig was onderkend geraakt dat de opgroeiende jeugd niet alleen maar beteugeld en gedisciplineerd moest worden, maar juist geholpen in hun ontwikkeling. Mede onder invloed van de opkomst van de jeugdbeweging werd de puberteit langzamerhand steeds meer als een normale en zelfs noodzakelijke ontwikkelingsfase beschouwd. Het werd gezien als de levensfase waarin culturele en maatschappelijke waarden toegeëigend en verinnerlijkt moesten worden. Wanneer dit proces niet goed verliep of kinderen niet aan die fase toekwamen doordat zij bijvoorbeeld te vroeg van school gingen om te werken, liepen zij het risico geen basis voor 'echte volwassenheid' te leggen.¹⁹ Zij bleven dan als het ware steken in een kinderlijker fase waarin waarden en ideeën nog slechts 'uiterlijkheden' waren. Ook als volwassenen bleven zij dan gemakkelijk te beïnvloeden waardoor 'allerlei bevliegingen van drift en lust, oppervlakkig vermaak en politieke slaafsheid' de overhand konden krijgen.²⁰ En die bevliegingen waren het waarop totalitaire ideologieën als het nationaalsocialisme hadden ingespeeld. De jeugd, kortom, moest vakkundig door de puberteit geloodst worden om te voorkomen dat zij als onrijpe burgers voor de grote verlokkingen van de tijd zouden komen te staan.

Heropvoeding door het Bureau Bijzondere Jeugdzorg

De kinderen van nsb'ers waren één van de groepen die in 1945 als bedreigd werden gezien. Zij verkeerden niet alleen in gevaar omdat men sowieso voor jeugdverwilderding vreesde, maar ook omdat zij door hun gezinsachtergrond extra risico zouden lopen: hadden hun ouders, die door hun collaboratie hadden bewezen onvoldoende geïntegreerd te zijn geweest in de Nederlandse cultuur en samenleving, wel een gun-

stige invloed kunnen uitoefenen op deze kinderen? Behalve de ‘verkeerde’, nationaalsocialistische waarden en idealen die de kinderen van huis uit konden hebben meegekregen, werd soms ook een erfelijke belasting gevreesd.²¹ Vanuit deze optiek liep de ‘nsb-jeugd’ dus door haar afkomst groot risico opnieuw in de marge van de samenleving terecht te komen en zich in tijden van crisis uit rancune en onvolwassenheid bij totalitaire of revolutionaire bewegingen aan te sluiten.

Toen eind 1945 het BBJ steeds meer concreet vorm kreeg, ging naast de materiële problematiek ook steeds meer het vraagstuk van de heropvoeding spelen. De regelgeving was steeds meer gaan aansluiten op de vooroorlogse situatie in de kinderbescherming: de tehuizen werden wat betreft materieel en personeel zo veel mogelijk op het niveau gebracht van wat voor 1940 gebruikelijk was geweest. De financiering hield gelijke tred: tehuizen en pleeggezinnen kregen een vergoeding per kind die hetzelfde was als voor andere kinderen. Ook de controle daarop werd op de traditionele manier ingevuld. Maar helemaal zoals de zorg voor andere groepen kinderen werd het nooit. Telkens speelde door de discussies van de betrokkenen uit de jeugdzorg heen dat dit probleem niet alleen van juridische of sociale aard was, maar ook van politieke.

Het politieke aspect aan de opvang van kinderen van geïnterneerde nsb'ers speelde vanaf het begin een rol in de aanpak van het BBJ. In het verslag over de bestaansperiode van het BBJ (1945-1949) sluit het voorwoord van de samenstellers af met de zin: ‘Moge deze verantwoording er toe bijdragen om de eenheid van ons volk te versterken.’²² Behalve opvang van zonder zorg achtergebleven kinderen, ging het er dus ook om dat de kloof tussen ‘goed’ en ‘fout’ werd overbrugd en de Nederlandse natie weer één geheel werd. In dit integratieproces was voor het personeel dat de dagelijkse leiding had in de tehuizen een cruciale rol weggelegd.

Het BBJ-verslag uit 1949 prees de mensen die zich ingezet hadden voor de kinderen van geïnterneerde nsb'ers. Net als de kinderen werden de hulpverleners aanvankelijk door de rest van de bevolking met ‘afkeer’²³ bekeken, zo staat te lezen, maar door rustig vol te houden hadden zij mede ertoe bijgedragen dat de houding tegenover deze kinderen milder werd. ‘Maar belangrijker wellicht is nog’, vervolgde het verslag, ‘dat door de bereidheid om zich over deze kinderen te ontfermen – in 1945 was er soms moed voor vereist om met hen te gaan samenwonen – deze jeugd er voor gespaard gebleven is om zich zelf als uitgestoten en verworpen in hun vaderland te voelen.’²⁴ De kinderen zouden liefde

en hartelijkheid ontvangen hebben waardoor 'zware psychische schokken' hun bespaard gebleven waren of zij hier overheen geholpen waren. Ze waren niet 'verwilderd' of 'asociaal' geworden, tenminste, 'voor zoverre aanleg en milieu-omstandigheden op jongere leeftijd hen niet hiertoe gedisponeerd hadden.'²⁵

Kortom, de medewerkers van het BBJ en in het bijzonder de mensen in de tehuizen en in de pleeggezinnen verdienden alle lof voor hun werk, ook al waren velen van hen ondeskundig op het gebied van pedagogiek en vooral gedreven door goede wil. Dit concludeert echter het eindverslag van een organisatie die vanzelfsprekend graag de eigen verworvenheden wil benadrukken. Herinneringen aan de tehuistijd – ook de tijd waarin de tehuizen onder BBJ-regie stonden – zo bleek uit het vorige hoofdstuk, kunnen met deze voorstelling op gespannen voet staan. Het aspect van straf en heropvoeding speelt in veel negatieve herinneringen een belangrijke rol. Heropvoeding was een gevleugeld begrip geworden in de voormalige NSB-milieus en werd geïnterpreteerd als onderdeel van de bestraffing. Hoe ging men in de BBJ-tehuizen met de politieke achtergrond van deze groep kinderen om? Wat waren de ideeën achter heropvoeding en hoe pakte men dat aan?

In de zomer van 1945 hadden hulpverleners en beleidsmakers het vooral gehad over wat voor 'soorten' NSB-kinderen er onderscheiden konden worden en voor wie dus opvang dan wel heropvoeding nodig was.²⁶ Zij waren het erover eens dat er niet alleen een duidelijk onderscheid gemaakt moet worden tussen jongeren (de groep van 10 tot 24 jaar) en volwassenen, maar zeker ook binnen die groep van jeugdigen: in de tehuizen zaten meestal zowel kinderen die zelf lid waren geweest van Jeugdstorm, HJ en andere nationaalsocialistische organisaties, als kinderen voor wie dat niet gold. Deze vermenging werd alom als verkeerd gezien. Mr. T.E.W. Lignac, oorspronkelijk commandante van een vrouwengevangenis maar na de bevrijding vooral betrokken bij de jeugdzorg, vertelde op een vergadering over het vraagstuk van de 'politiek besmette jeugd' aan de hand van ervaringen in Maastricht over de effecten die het gemengd opvangen kon hebben. Nationaalsocialistische jongeren hadden de andere kinderen geheel in hun ban gekregen en hierdoor was een 'verkeerde stemming' in de tehuizen ontstaan. De toestand verbeterde pas toen de 'politieke kinderen' in een aparte vleugel werden ondergebracht en daar 'onder deskundige leiding omgevormd' werden. Lignac ging niet in op de vraag hoe dit omvormen precies gebeurde. Wel beschreef ze een omvormingsexperi-

ment in Overijssel waar NSB-kinderen en joodse kinderen bij elkaar gezet werden vanuit het idee dat zij zo weer met elkaar zouden leren omgaan. Deze experimenten hadden echter geen succes.²⁷

Hoe het beste om te gaan met de ‘politieke besmetting’ van een deel van de NSB-kinderen was dus nog niet duidelijk en kwam telkens terug op de agenda. Volgens de hulpverleners die zich in de zomer van 1945 over het probleem bogen, bestond er onder de jongere, niet politiek beïnvloede kinderen in de tehuizen over het algemeen een ‘alleraardigste stemming’.²⁸ Deze kinderen behoorden in hun ogen ook allerminst tot de ‘asociale jeugd’ en konden zonder problemen in gezinnen opgenomen worden. Heropvoeding was geenszins nodig. Maar over de kinderen boven de twaalf bestonden vaak andere ideeën. Sommige jeugdzorgwerkers achtten een paar maanden tehuisverblijf voor deze groep wel goed. ‘s Ochtends zouden zij normaal les kunnen krijgen. De middag werd dan gereserveerd voor lezingen over ‘historische figuren, waar dan ook een figuur als Hitler behandeld zou kunnen worden’ met aansluitend een activiteitenprogramma dat qua opzet gebaseerd was op de padvinderij.²⁹ De notoir ‘verkeerde elementen’ konden uit de groep gehaald worden en bijeengebracht in een aparte inrichting, ‘eventueel in het buitenland’. Geschat werd echter dat slechts een kleine minderheid voor problemen zou zorgen. Het overgrote deel van de kinderen zou zo in een pleeggezin of terug naar de ouders kunnen – en dat was toch wat algemeen als de beste oplossing werd gezien. Mejuffrouw N. Ongerboer, van het NVH en een van de drijvende krachten achter de vooruitstrevende Medisch Paedagogische Bureaux, zei hierover tijdens een vergadering: ‘Dit is de beste oplossing voor het probleem, zoo spoedig mogelijk weer normale Nederlanders van hen te maken. De meeste der kinderen zijn nog niet vergiftigd door de N.S.B.-propaganda zoodat heropvoeding betrekkelijk gemakkelijk zal zijn. De werkelijk criminele gevallen dienen afzonderlijk gehouden te worden.’³⁰ Heropvoeding betekende in deze optiek dus vooral de kinderen inlichten over hoe niet-NSB’ers de oorlog ervaren hadden en wat de ‘ware aard’ van het nationaalsocialisme was. De ‘werkelijk criminele gevallen’ waren niet in de eerste plaats jongeren met ‘verkeerde politieke ideeën’, maar jongeren die dergelijke ideeën gecombineerd hadden met strafbare feiten zoals diefstal of geweldpleging.

Als resultaat van dergelijke vergaderingen en nota’s was door tegenwoordigers van het MG voor de overdracht aan het BBJ een rapport opgesteld met richtlijnen voor de zorg en opvoeding van de ‘NSB-

jeugd'. Anders dan in de vergadering die boven geciteerd werd, stond in de aanbeveling van het MG expliciet vermeld dat leden van de Jeugdstorm of jongeren boven de twaalf jaar niet per definitie tot een zwaardere categorie behoorden dan de kinderen die geen lid van een nationaalsocialistische organisatie waren geweest: ook deze jongeren zouden niet als een 'soort jonge N.S.B.ertjes mogen beschouwen. Velen van hen hebben meegedaan aan allerlei N.S.B. organisatie-werk, onder hen zijn de jeugdstormers te vinden, maar de meesten van hen mogen we voor dat alles niet aansprakelijk stellen. We moeten ze zien als ontspoorde jeugd, verkeerd beïnvloed, fout geleid.'³¹ Zij dienden niet gestraft te worden, maar op het rechte pad gebracht. Deze kinderen zouden niet op een lijn gesteld mogen worden 'met de bevolking van jeugdgevangelissen en Rijksopvoedingsgestichten'. Ze dienden zo kort mogelijk in de tehuizen blijven. 'Ze hebben al te lang apart gestaan en dat zelf ook gevoeld; ze hebben noodig opgenomen te worden in gewone maatschappelijke verhoudingen.'³² Integratie zou echter niet probleemloos zijn. Volgens het MG waren sommigen beter af als zij niet in hun oude omgeving terugkeerden:

Wie eenigszins deze ontspoorde jeugd kent, weet, dat er onder hen velen zijn, met moeilijke, onevenwichtige karakters, gemakkelijk toegankelijk voor slechte invloeden, spoedig geraakt, gauw verongelijkt. Ze hebben jarenlang op school, op straat in een uitzonderingspositie verkeerd. Ze wilden anders zijn dan de anderen en hun vroegere makers behandelden hen graag als een apart soort, ze werden geschuwd, in stilte getreiterd en geplaagd. Wil men hen weer "normaliseeren", dan moeten ze uit hun oude omgeving, het weer opnemen van het contact met hun vroegere jeugdstormmakers moet voorkomen worden, ze moeten een nieuw leven kunnen beginnen, in een milieu, waar ze niet gekend worden als "daar-heb-je-dat-N.S.B.-joch-ook-weer".³³

Kinderen die in pleeggezinnen kwamen, dienden de kans te krijgen om met een schone lei te beginnen. Het ging niet zozeer om bestraffing, maar om het construeren van een breuk met het verleden: er moest afstand worden genomen van hun NSB-identiteit.

Dat deze kinderen afstand namen van het verleden, werd van nationaal belang geacht:

Het gaat hier om een deel van onze vaderlandsche jeugd, het zijn Nederlandse jongens en meisjes, die geestelijk op een dwaalspoor zijn. We moeten ter

wille van ons geheele volk, ter wille ook van hen zelf, deze kinderen niet laten ronddobberen als een groep, waar wij geen raad mee weten en die geen raad weten met zich zelf. Deze thrombus in ons volkslichaam moet door de gezonde delen worden omgevormd tot een nieuw weefsel, de gezondmaking van ons volksbestaan eischt het.³⁴

De aanpak van het BBJ borduurde voort op deze overtuigingen over de verschillen tussen kinderen en jongeren, tussen ‘politiek besmette’ en echt ‘criminele’ jongeren.³⁵ Het BBJ-Zuid-Holland onderzocht hiertoe hoe er in de tehuizen aan heropvoeding gedaan werd. De verschillende directeurs en directrices beschreven voor het BBJ hun aanpak en bevindingen. De directrice van Huize Offem in Noordwijk, M.M. Bakker, meldde dat er vanaf het begin over politiek gepraat werd in haar tehuis. De kinderen waren in de zomer van 1945 boordevol vragen aangekomen. Bakker schetste hoe die eerste gesprekken verliepen: de kinderen vroegen waarom ze in het tehuis waren. Het antwoord daarop was dat ze zelf geen thuis meer hadden. Waarom dan niet? Omdat hun ouders geïnterneerd waren. Waarom dan? Omdat zij lid waren van de NSB. Waarom mocht dat dan niet? ‘En daarmee’, schreef Bakker, ‘zat en zit je telkens midden in het politiek gesprek, het politieke debat.’³⁶ Het personeel van het tehuis had de instructie gekregen de politieke discussie niet te zoeken, maar ook niet uit de weg te gaan. Het bleek onvermijdelijk om er veel over te spreken, mede, zo stelde Bakker, om te voorkomen dat de kinderen door onbegrip van de situatie wraakgevoelens zouden gaan koesteren. Vandaar dat er ook activiteiten werden opgezet die de kinderen bewust moesten maken van de nieuwe situatie die door het einde van de oorlog ontstaan was.

Deze activiteiten geven treffend aan hoe heropvoeding in de praktijk gebracht werd. Zo werd er in het tehuis van Bakker samen uit verzetspoëzie gelezen en kwam er een spreker langs die vertelde over de jaren die hij in Duitse concentratiekampen had doorgebracht. Ook besteedde de dominee in de catechisatie aandacht aan de onverenigbaarheid van christendom en nationaalsocialisme. De oudere meisjes mochten mee naar de bioscoop als er films draaiden die hun inzicht konden vergroten in hoe buiten NSB-kringen de bezettingstijd was ervaren.³⁷ Aan tafel of rond de haard werd aan de hand van krantenberichten met de kinderen gesproken over de processen in Neurenberg en van de NSB-kopstukken in Nederland. Ook werd aandacht besteed aan wat er aan ‘goeds’ uit Duitsland kwam, zoals literatuur van voor 1933. Volgens Bakker was dit

een belangrijke manier om het vertrouwen van de kinderen te winnen: door aan te geven dat niet alles aan Duitsland slecht was, konden leiding en pupillen elkaar vinden in wat goed was. Ze stonden niet op alle terreinen als vijanden tegenover elkaar, zo was de boodschap. Bakker vond bovendien dat niet voorbijgegaan mocht worden aan de fouten die aan de eigen kant gemaakt waren, bijvoorbeeld in de arrestatietijd. De leiders en leidsters dienden zo de kinderen dus bij te brengen wat 'goed' en 'fout' was geweest in de oorlog en waarom. De 'verkeerde' ideeën die de kinderen zelf daarover hadden opgedaan, zouden, zo was de verwachting in de tehuizen, vanzelf verdwijnen als zij eenmaal met de inzichten van de andere kant vertrouwd waren geraakt.

Niet alle kinderen waren even bevattelijk voor deze aanpak. Uit het relaas van Bakker blijkt dat vooral de kinderen tussen de elf en vijftien een probleem vormden voor de tehuisleiding; iets wat ook uit andere verslagen blijkt. De jongeren in deze leeftijdscategorie konden de veranderingen moeilijk plaatsen en accepteren. Door hun leeftijd wisten zij bovendien niet wat het verschil was tussen democratie en dictatuur: zij herinnerden zich de bezettingstijd als de enige normale tijd en waren er vaak van overtuigd dat door de Duitse nederlaag enkel de rollen omgedraaid waren. Tot Bakkers frustratie waren zelfbestuur of vrijheid van meningsuiting en drukpers allemaal onbekende en onbegrepen begrippen. De discussies met deze leeftijdsgroep leverden vaak zeer felle reacties op, schreef zij, maar waren niet per se vruchteloos.

De kinderen hadden behoefte aan informatie en zaten met allerlei tegenstrijdige gevoelens, zoals bleek uit de vragen die zij telkens maar bleven stellen. Bakker somde de belangrijkste vragen op: 'waarom zitten mijn ouders gevangen (in een concentratiekamp!)? Waarom is de w.h.n. verkeerd? Waarom de n.v.d.? Waarom zegt U, dat de n.j.s. een politieke jeugdbeweging was, we deden er nooit aan politiek. Vindt U de Arbeidsdienst een foute instelling? Wat deden onze jongens voor kwaad, dat ze aan het Oostfront vochten? Waarom zijn Uw illegalen helden en onze jongens, die toch ook voor hun ideaal streden, niet? Waarom was ons ideaal niet goed, wij wilden toch ook een sterk en welvarend Nederland?'³⁸ Maar ook: 'Pleeg ik verraad als ik nu inzie, dat mijn ouders en ikzelf in de oorlog aan de verkeerde kant stonden?'³⁹ Echte nationaalsocialistische ideeën stonden ver van de kinderen af, schreef Bakker: over het Groot-Germaanse rijk, Hitler en allerlei andere aspecten van de nazi-ideologie hadden zij het niet. Uit hun vragen blijkt dus vooral dat de kinderen door de veranderingen onzeker waren

geworden en hun positie probeerden te bepalen. Zij begrepen vooral niet wat er nu ‘fout’ was geweest aan wat hun ouders gedaan hadden.

Bakker had gemerkt dat het aanhalen van concrete voorbeelden een succesvolle manier was om tot de kinderen door te dringen: wanneer zij hoorden wat haar zelf of mensen die ze kende was overkomen tijdens de bezetting, waren zij vaak wel te overtuigen van de slechte kanten van het nationaalsocialisme. In andere tehuizen werd een vergelijkbare methode gevolgd: ‘In moeilijke gevallen bijv. bij sterke afweerreactie’s tegen onze eigen politieke overtuiging, bereiken we nog al dikwijls resultaat met de kinderen er op te wijzen, wat wij persoonlijk door de Duitschers en de NSB’ers te lijden hebben gehad (concentratiekamp en onderduiken van verschillende onzer leiders), en dat we, niettegenstaande dit, toch nog dit werk met plezier en liefde vervullen aan deze kinderen, wier ouders hoorden tot de partij, die ons zooveel ellende berokkende’, schreef arts en adjunct-directeur L.W. Hildernisse van een tehuis in Wijk aan Zee: ‘Hierbij doen we dan beroep op het aangeboren gevoel van rechtvaardigheid bij ieder kind, en ’t is ons al meerdere malen gelukt, op deze wijze een fanatiek tegenstander (en die zijn er onder!) van zijn fanatisme te genezen, waarmee de weg tot her-orientatie geopend kan worden.’⁴⁰ Met ‘het aangeboren gevoel van rechtvaardigheid’ bedoelde Hildernisse waarschijnlijk dat hij ervan uitging dat de pupillen de idealen van mensen die zich inzetten voor hun voormalige vijanden wel overtuigend móesten vinden.

Vaak lag de nadruk vooral op inzicht geven in de ‘ware’ geschiedenis van de bezetting. Een jeugdleider nam ‘zijn jongens’ mee om hun te laten zien waar hij samen met drie joden ondergedoken had gezeten. ‘Hebben jullie daar in gezeten?’ vroeg een van de jongens ongelovig, ‘En dat allemaal voor ons?’⁴¹ Deze jeugdleider merkte dat de jongens een zekere interesse en ontzag voor het verzet kregen. ‘U lijkt op prins Bernhard’, zei een van zijn pupillen terloops tegen hem toen ze een foto van de koninklijke familie passeerden in een winkeltalage, ‘en toch bent u een vriend van me.’⁴² Een andere keer meldden de pupillen zich echter in hun HJ-uniformen en kwamen zij hun gal spuwen over het gedrag van de enige joodse jongen in het tehuis.

De kinderen en jongeren werden ook geconfronteerd met wat er in de concentratiekampen was gebeurd. Een jeugdleider beschreef hoe hij met een van zijn pupillen aan tafel zat. Hij liet Piet foto’s uit een concentratiekamp zien. Kunst!, meende Piet: dit is een schilderij. Hij wees aan welke voorstellingen duidelijk geschilderd moesten zijn. Zo!, rea-

geerde de jeugdleider en wachtte af. Nadat hij de foto's enige tijd bestudeerd had, vroeg Piet of hij al deze dingen soms wel geloofde. Ja, zei de jeugdleider en greep deze kans aan om meer te vertellen over wat er gebeurd was in de concentratiekampen. Piet concludeerde toen dat hij het dan toch ook maar moest geloven. Het waren 'rotzakken' die verantwoordelijk waren voor de concentratiekampen, zei hij en gaf zo impliciet aan dat hij er toch moeite mee bleef hebben om de gruwelen als uitkomst van de nationaalsocialistische ideologie te zien.⁴³

De jeugdleider had Piet foto's laten zien. Deze shocktherapie om ook de bredere groep van betrokkenen bij het nationaalsocialisme te confronteren met de vernietigingskampen, was geen Nederlandse uitvinding. In het bezette Duitsland werden burgers gedwongen langs de lijken te lopen uit nabijgelegen kampen. In steden en dorpen werden posters aangeplakt met foto's van bergen lichamen. De foto's uit de kampen gingen de hele wereld over en ook de Nederlanders kregen te zien wat er gebeurd was. Het bewees voor de net bevrijde bevolking de ultieme misdadigheid van het nationaalsocialisme. Op kinderen van NSB'ers konden deze afbeeldingen een bijzondere indruk maken. Nico van Gein, die als tienjarige met zijn ouders in de provincie Groningen was tijdens de bevrijding, herinnert zich hoe hij eens op weg van school naar huis langs een boekhandel kwam waar in de etalage foto's van de concentratiekampen hingen. Nico bleef staan kijken. 'Eén en één is twee', vertelt Van Gein over de conclusie die hij toen trok, 'mijn vader was gearresteerd en dit bleek er gebeurd te zijn. Mijn vader moest dus wel helemaal fout zijn.'⁴⁴ Vanaf dat moment wilde hij alles over de concentratiekampen weten. Duke Blaauwendraad-Doorduijn had kort na de oorlog een boekje in handen gekregen over Buchenwald dat zij samen met een vriend bekeek. Het maakte hen bang en onzeker. Was dit wat hun ouders hadden gewild? Zij moesten er samen om huilen.⁴⁵

Behalve van de slechtheid van het nationaalsocialisme, dienden de kinderen ook doordrongen te raken van wat wél de juiste idealen waren. Door BBJ-medewerkers werd voor de heropvoeding veel heilzaams verwacht van kerkbezoek en religieuze vorming (niet 'star kerks' maar wel de 'algemeen christelijke gedachte bevorderen', schreef Hildernisse),⁴⁶ en daarnaast vooral van het organiseren van activiteiten aan de hand van de padvinderijmethode. Dit laatste was bedoeld om een alternatief voor de Jeugdstorm te bieden en tegelijkertijd democratische waarden aan te leren zoals zelfbestuur en eigen verantwoordelijkheid. Zelfbestuur en eigen initiatief moesten deze jongeren worden geleerd, zo was

de mening, omdat de nationaalsocialistische organisaties opgebouwd waren geweest volgens het *Führerprinzip* van strikte gehoorzaamheid aan de leider. In verschillende tehuizen werd er geëxperimenteerd met vormen van zelfbestuur. Jeugdleiders toonden zich in hun verslagen buitengewoon tevreden wanneer hun pupillen inderdaad functioneerden in een ‘pupillen-bestuur’ of ‘keukencommissie’ of een bonte avond organiseerden: dit werd gezien als eerste stap naar democratisch burgerschap. Juist jongens en meisjes die lid waren geweest van een nationaalsocialistische organisatie bleken echter moeilijk te activeren. Zij wilden niets, waren passief, dweepten met vroeger en zagen zichzelf als ‘onderdrukte groep’: allemaal gedrag dat de leiders op de zenuwen werkte.

Een jeugdleider beschreef dat hij de verwijten en beschuldigingen van de jongens op een gegeven moment zat was: de leiding stal niet uit de keuken en dit tehuis was geen concentratiekamp. De maat was vol en hij zou eens laten zien wat het verschil was tussen een tehuis en een gevangenis. Maar tot zijn grote ergernis vonden de jongens de rol van gevangene heerlijk: het bevestigde hun zelfbeeld van gestrafte minderheid en de strakke discipline konden zij moeiteloos opbrengen.⁴⁷ Voor de leiders bewees dit dat de nationaalsocialistische geest nog in hen rondwaarde. De jeugdleiders vermoedden dat het passief en afwachtend gedrag nog een nationaalsocialistische erfenis was en dat de kinderen terugverlangden naar een bevelsstructuur. Het gedrag van deze jongeren werd dus in eerste instantie vanuit een politiek kader geïnterpreteerd, terwijl er ook een sociale en psychologische kant aan zal hebben gezeten. De indruk van Kist, de voorzitter van Pro Juventute, dat de kinderen met loyaliteitsproblemen en emotionele schokken te kampen konden krijgen, hadden deze jeugdleiders in de tehuizen dus niet. De oorzaak van afwijkend gedrag van de kinderen van nsb'ers werd door hen in eerste instantie gezocht in de politieke achtergrond van het gezin waar zij uit kwamen en werd niet in de context geplaatst van de ervaringen die de kinderen zelf hadden opgedaan tijdens de oorlog of arrestatiefase.

De overtuiging dat als de kinderen van nsb'ers maar eenmaal het ‘ware’ verhaal over de bezettingstijd verteld was en duidelijk was gemaakt wat ‘goed’ en wat ‘fout’ was, zij wel tot het inzicht móesten komen dat het nationaalsocialisme verwerpelijk was, leefde sterk onder de leiders en leidsters van de tehuizen. Voor veel kinderen was het verband tussen de gruwelen van de naziheerschappij en de eigen herinneringen

en ervaringen echter niet te leggen. Nico van Gein legde dat verband wel, en zelfs in extremo door te concluderen dat zijn vader wel betrokken móest zijn geweest bij de concentratiekampen. Andere kinderen vonden het maar raadselachtig: leiders die ondergedoken zaten 'voor ons'. Maar er waren er ook die zich verzetten tegen deze interpretatie van het recente verleden en die volhielden dat zij trouw zouden blijven aan hun ouders en hun idealen. Herinneringen die later opgetekend zijn, geven aan dat het juist het hameren op de misdaden van het nazi-regime is geweest en het verband dat daarbij gelegd werd tussen deze misdaden en de ouders, wat kinderen zowel woedend als onzeker maakte. Cora, die slechte herinneringen had aan Kamphuis' tehuis aan de Emmasingel, herinnert zich het optreden van de leidsters bijvoorbeeld als pogingen tot indoctrinatie en anderen zeggen zich beschuldigd te hebben gevoeld door de verwijzingen naar de gruwelen van de naziekampen.⁴⁸ De manier waarop hun duidelijk werd gemaakt hoe slecht de nationaalsocialistische ideologie was, herinnerden kinderen zich als stigmatiserend en zeker niet als verhelderend. De nakomelingen van nsb'ers voelden zich in het nauw gedreven en in de beklagdenbank gezet zonder dat zij zich konden verdedigen, want wat viel er in te brengen tegen de horror van de concentratiekampen of het persoonlijk leed van een van de jeugdleiders van het tehuis? Slechte herinneringen aan de tijd in de tehuizen of pleeggezinnen hangen vaak samen met dit gevoel van onmacht.

Te midden van de verzuilde jeugd

Het doel van het BBJ was om zichzelf overbodig te maken. De verdere integratie van de kinderen van geïnterneerde nsb'ers zou, nadat zij terug waren bij hun eigen ouders, door anderen ter hand genomen moeten worden. Bijvoorbeeld door de jeugdbeweging. Daar zouden zij niet alleen onderdak moeten vinden, maar ook geïnspireerd moeten worden door de daar heersende normen en waarden: want '[i]n de bezettingsjaren is vooral duidelijk geworden, dat allerlei jongeren die in de jeugdbeweging hun vorming hebben genoten, juist toen wisten, welke plaats ze moesten innemen,' zo schreef de Moderne Jeugdraad in 1948.⁴⁹ Naast gezin en school, zou de jeugdvereniging als 'derde milieu' de Nederlandse jeugd onderdak en sturing moeten bieden.

De jeugdbeweging zag voor zichzelf een belangrijke rol weggelegd

in de wederopbouwperiode. De verschillende levensbeschouwingen in Nederland hadden in de vooroorlogse decennia eigen verenigingen voor de jeugd opgericht. Van de Christelijke Jonge Mannen Vereniging tot de Katholieke Arbeidersjeugd, de Arbeiders Jeugdcentrale tot de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie, en natuurlijk de op Engelse leest geschoeide padvinderij. Tijdens de bezetting waren deze verenigingen grotendeels verboden geweest: ook op dit vlak streefden de bezetter en de NSB namelijk naar gelijkschakeling en was de Nationale Jeugdstorm aangewezen om de enige echte Nederlandse jeugdbeweging te worden. Ondergronds gingen veel verenigingen op lokaal of kleinschalig niveau echter door en bereidden zich aan het eind van de oorlog al voor op vernieuwing en herstel van de eigen organisatie. Na de bevrijding doken de vooroorlogse verenigingen weer op, manifesteerden zich op straat en probeerden hun gebouwen en organisatie weer op orde te krijgen. De Nederlandse jeugd werd ook massaal lid: was voor de oorlog ruim een derde van de kinderen en jongeren lid van een jeugdvereniging geweest, in 1946 bedroeg dat zelfs de helft van het totaal.⁵⁰ Na 1950 stagneerde de groei echter al. De wederopleving van de jeugdbeweging bleek van korte duur en de neergang zette in de jaren vijftig onherroepelijk in. Maar ook in de hoogtijdagen omvatten de jeugdverenigingen bij lange na niet de gehele Nederlandse jeugd. Hoe zat het bijvoorbeeld met de kinderen van voormalig NSB'ers? Juist zij werden door overheid en jeugdzorg beschouwd als risicogroep. Maar liet de jeugdbeweging hen wel toe? En wilden zij er zelf bij horen?

Uit interviews blijkt dat een aantal nakomelingen van NSB'ers zich herinnert na de oorlog bij een jeugdvereniging te zijn geweest. Het aantal geïnterviewden is te klein en te divers naar leeftijd om te kunnen zeggen of zij significant minder vaak lid waren dan andere Nederlandse kinderen. Wel is duidelijk dat als zij lid werden, dit meestal van de padvinderij was. Tessa Muller (1942) was ‘kabouter’ en vond het vreselijk bij de padvinders. Ze was na Dolle Dinsdag met haar moeder naar haar oma in Friesland gevlucht en bleef daar de eerste jaren na de oorlog. Haar vader werd opgepakt en haar moeder had inmiddels een nieuwe relatie. Jarenlang sleepte de echtscheiding zich voort en werd er een juridisch steekspel gevoerd om de voogdij. Tessa was altijd bang dat de omgeving achter haar grote geheimen zou komen: dat haar vader NSB'er was én dat haar moeder een affaire had met een getrouwde man. Bij de padvinderij was haar naam ‘Spring in 't veld’, een naam waar ze nu om moet lachen: ‘Want dat was ik helemáál niet!’⁵¹ Ze

voelde zich juist de ‘underdog’ en had het gevoel dat ze zich stil moest houden en op de achtergrond om maar te voorkomen dat iemand haar geheimen zou ontraadselen. Of bij de leiders en leidsters bekend was dat haar ouders fout waren geweest, weet ze niet. Muller herinnert zich vooral de angst voor ontmaskering.

Angst voor uitsluiting uit de vereniging speelde een belangrijke rol. Want wat zou er gebeuren wanneer ‘men’ er achter kwam dat de ouders bij de NSB waren geweest? Mocht je er dan nog bij horen? Of was het juist mogelijk bij een vereniging een nieuwe, niet door je ouders bepaalde identiteit aan te nemen? Mia, die aan het einde van de oorlog veertien was en tijdens de internering van haar ouders door familie was opgevangen, wilde later tegen de zin van haar in alle organisaties en verenigingen teleurgestelde vader bij de Jonge Geheelonthoudersbond (JGOB). Ze herinnert zich dat haar aanvraag om lid te worden aanleiding was voor een vergadering waar uitgebreid bediscussieerd werd of zij als ‘NSB-kind’ er wel bij kon. Ondanks dat een jongen uit het verzet aanvankelijk bezwaren had, werd zij toegelaten en stortte zich op het verenigingsleven.⁵² Ook Nico van Gein, die in Wenen en Groningen had verbleven, wilde er juist graag bij horen en zo bewijzen dat hij niet ‘fout’ was. Toen hij in 1945 vanwege astma voor enige tijd naar familie in Den Haag gestuurd werd om in de zeelucht aan te sterken, kreeg hij van zijn tante een groene doek zoals de padvinders hadden. Wanneer hij op de step ging kijken of hij een glimp kon opvangen van zijn in Duindorp geïnterneerde vader, bond hij die doek om zijn hals. Zo wilde hij aan de mensen tonen dat hij padvinder was en niets met ‘die groep’ die daar gevangen zat te maken had.⁵³

Ook als de kinderen interesse hadden, voelden nog lang niet alle ouders voor een lidmaatschap van een jeugdvereniging. Maarten Steenman kreeg het begin jaren vijftig voor elkaar dat hij een keer mee mocht op een fietstocht van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJN). Maarten was toen een jaar of veertien en hij en zijn broer en zussen werden door hun moeder zo veel mogelijk van de buitenwereld afgeschermd. Zijn vader was jurist en – vooral na aandringen van de moeder die haar man wilde opstuwten in de vaart der volkeren – tijdens de bezetting een blauwe maandag NSB-burgemeester geweest in een kleine Limburgse gemeente. Nadat dit avontuur op een mislukking was uitgelopen, was het gezin in 1943 in de Amsterdamse Rivierenbuurt terechtgekomen waar het ook tijdens de internering van de vader bleef. Maarten was al bij de katholieke padvinders geweest in de buurt, maar

had het daar vreselijk griezelig gevonden. De NJN trok hem als puber wel: de natuur in, vrije omgang met andere jongeren. Hij kreeg van zijn ouders toestemming om mee te gaan op de fietstocht, maar mocht niet het hele weekend blijven: alleen één dag. En die dag kwam de groep wegens lekke banden te laat terug in Amsterdam. ‘In andere gezinnen zou dat niet zo erg zijn geweest,’ vertelt Steenman, ‘maar bij ons stond bijna de GGD voor de deur toen ik thuis kwam.’⁵⁴ Zijn moeder was buiten zichzelf geraakt van paniek en bezorgdheid. Maarten mocht daarna niet meer mee.

De teruggetrokken en soms argwanende houding van de ouders jegens de buitenwereld wordt ook door andere nakomelingen van NSB'ers genoemd als reden voor het feit dat zij geen lid werden van een jeugdvereniging, of van wat voor vereniging dan ook. Maar daarnaast speelde net als in veel andere gezinnen in die tijd geld – of vooral: het gebrek daaraan – een belangrijke rol. Ingrid van Waarden (1938) werd door haar moeder wel naar een gymnastiekvereniging gestuurd, maar niet naar de padvinderij. Haar in 1944 geboren zusje kon daar later wel heen. Anders dan in het geval van Maarten Steenman probeerde haar moeder na de oorlog juist zo goed mogelijk de opvoeding voort te zetten zoals ze van plan was geweest. Op een club hoorde daar volgens haar bij, zelfs als er financieel weinig mogelijk was.⁵⁵

In het geval van Ernst was het de buurman die de doorslag gaf. Ernst was met zijn moeder en kleine zusje vanuit Groningen teruggegaan naar Amsterdam. De buurt kende hen daar nog, maar Ernst herinnert zich dat er nooit toespelingen op het verleden gemaakt werden. De buurman was hopman van de padvinderij en vond dat Ernst, net als alle andere kinderen uit de buurt, lid moest worden. Achteraf denkt Ernst dat die buurman dat bewust gedaan heeft om hem te helpen reintegreren in de buurt. Hij genoot inderdaad bij de welpen, vertelt hij en meent dat het optreden van deze buurman cruciaal was: ‘Ik voelde me echt opgenomen. De andere jongens accepteerden dat mijn vader er niet was (...) Naar eer en geweten voel ik niet dat ik geleden heb om wat mij na de oorlog overkomen is.’⁵⁶

Voor Ernst heeft de padvinderij en meer in het bijzonder het actief ingrijpen van de buurman dus een belangrijke rol gespeeld. Iets wat geldgebrek, argwanende ouders of angst voor ontdekking had kunnen verhinderen. Maar het kon ook zijn dat de jongeren zelf weinig behoefte hadden aan het verenigingsleven. Bea kwam als vijftienjarige in een tehuis in Baarn terecht. Daar kwamen jeugdleiders van de sociaaldemo-

cratische Arbeiders Jeugdcentrale (AJC) om zich met de kinderen bezig te houden. Voor Bea had het niet gehoeven: als voormalig leden van de Jeugdstorm keken zij en andere tehuis kinderen op de AJC'ers neer.⁵⁷ Heimwee naar de eigen jeugdbeweging was ook de medewerkers in de tehuizen opgevallen. Een anonieme jeugdwerker uit een tehuis in Den Haag beschreef hoe een van de meisjes tegen hem uitviel toen hij kritiek uitte op de Jeugdstorm. Hij had sarcastisch gesproken over 'kada-verdiscipline' en gezegd dat de Jeugdstorm had geparasiteerd op andere bewegingen, bijvoorbeeld door liederen 'te stelen' van de padvinderij.⁵⁸ Zijn provocerende toon had de sfeer in de groep op scherp gezet. De jongerenwerker schreef dat hij die avond de meisjes had opgezocht op hun kamer om er eens rustig over te spreken. Die speciale aandacht vonden ze heerlijk, schreef hij. Hij had hun verteld dat zij niet moesten inzitten over het verdwijnen van de Jeugdstorm. Ook in de nieuwe jeugdbeweging zou wel een plekje voor hen zijn. 'In de AJC zeker!' smaalde een van de meisjes. Een ander zei wel te willen 'maar dan zeggen ze toch: die meid was bij de Jeugdstorm.' En dat terwijl de padvindsters nu zomaar in hún rokken liepen.⁵⁹

Eigen initiatief

Leidde dit wantrouwen van voormalige Jeugdstormers tot pogingen om opnieuw eigen verenigingen op te richten? De pers en ook de overheid hielden dat in ieder geval scherp in de gaten. Vooral door de communistische krant *De Waarheid* werden alle vormen van 'herlevend fascisme' met argusogen gevolgd. In juli 1946 berichtten de kranten uitgebreid over een 'nieuwe Jeugdstorm'. Volgens *De Waarheid* ging het om een fascistische jeugdgroep waarvan enkele leden in maart van dat jaar betrokken waren geweest bij een schietpartij in Den Haag. Het zou voormalig Jeugdstormers en HJ'ers betroffen hebben onder leiding van een tweeëntwintigjarige Hagenaar die bij het *Nationalsozialistisches Kraftfabrikcorps* (NSKK) had gediend. Deze Rudy Tims was door de Politieke Recherche Afdeling (PRA) voorwaardelijk in vrijheid gesteld zolang het onderzoek naar hem liep. *De Waarheid* had achterhaald dat Tims tijdens de oorlog met een geweer door de straat paradeerde, de Duitsers openlijk hielp met bijvoorbeeld de luchtafweer en dat er regelmatig voedsel en goederen bij zijn ouderlijk huis waren afgeleverd. Tims zou ook in het najaar van 1944 al bezig zijn geweest met het opzetten van

een ondergrondse nationaalsocialistische jeugdbeweging om de gewapende strijd in geval van de bevrijding van Nederland te kunnen voortzetten. Hij zou toen jongeren hebben geronseld voor de Duitse strijd.⁶⁰

Ook de andere kranten waren geïnteresseerd in dit nieuws. *De Nederlander* en *Het Vrije Volk* kwamen zelf eens poolshoogte nemen bij deze jeugdorganisatie die luisterde naar de naam Ontspanning na Inspanning (ONI) en gevestigd was aan het Huygenspark in Den Haag. Vertegenwoordigers van de ONI meldden de journalisten desgevraagd dat zij een gewone sport- en spelvereniging waren voor alle kinderen uit de buurt. *Het Vrije Volk* was afwachtend: er zaten ex-politieke delinquenten in het bestuur van de vereniging en de NSB had tenslotte ook de gewoonte gehad allerlei verkapte knokploegen voor te stellen als gewone sport- en gymnastiekverenigingen.⁶¹ *De Nederlander* sprak met een negentienjarig bestuurslid dat uitlegde dat zij openstonden voor alle kinderen en dus juist ook voor kinderen van ex-NSB'ers: ‘Welke vereniging trekt zich het lot van zulke kinderen aan?’ vroeg dit bestuurslid retorisch aan de journalisten, ‘Moeten wij deze kinderen soms niet opnemen om hen in de gemeenschap terug te brengen?’ Ook vertelde hij dat van de honderd leden er slechts acht waren van wie de ouders geïnterneerd waren. En voor de goede orde: het verenigingsuniform was niet fascistisch. *De Nederlander* vond het geheel ook geen erg gevaarlijke indruk maken, maar een oogje in het zeil houden kon geen kwaad: wanneer het inderdaad zo was dat NSB-kinderen bij andere verenigingen werden geweerd, dan zou binnen de ONI een concentratie kunnen ontstaan en te veel verbitterde jonge mensen of uitgestoten kinderen bij elkaar betekende een risico.⁶² Tot grote vreugde van *De Waarheid* werd Tims opnieuw opgepakt, overigens niet vanwege zijn activiteiten met de ONI, maar wegens zijn eerdere dienstneming bij de NSKK.

Behalve door de PRA en de pers, werden Tims en zijn vereniging ook door het Bureau Nationale Veiligheid (BNV), de voorloper van de AIVD, in de gaten gehouden. Tims was met een volwassene en twee jongens van zestien in maart 1946 gearresteerd geweest. Een van hen had een wapen bij zich gehad, maar zij werden allen na korte tijd weer vrijgelaten. Twee maanden daarna trad Tims weer in de openbaarheid met een ‘propaganda- en ouderavond’ om geld in te zamelen voor de ONI. Hij trad die avond zelf als spreekstalmeester op, gekleed in een donkergrijze outfit die deed denken aan het Duitse *Luftwaffe*-uniform en met om zijn arm een band met de letters O.N.I. Ook de andere jongens droegen een soort uniformen, meestal samenraapsels uit de NSKK- en ss-

nalatenschap. Onder de circa 140 aanwezigen waren vooral vrouwen en kinderen uit de buurt en slechts enkele mannen. 'Vele aanwezigen begroetten elkander als oude bekenden,' meldde een undercover rapporteur van de veiligheidsdienst, 'Men hoorde opmerkingen als: "Hoe heb jij het al dien tijd gemaakt?"'⁶³ Uit de gesprekken bleek dat de meeste echtgenoten nog geïnterneerd waren. Vanaf het met een Nederlandse vlag versierde podium sprak Tims de zaal toe. Hij vertelde dat de ONI al in 1938 was opgericht en vanaf 1942 illegaal had gewerkt. In 1946 was de vereniging heropgericht met als doel om sport te beoefenen, een zomerkamp te houden en mee te doen aan de Nijmeegse vierdaagse. Deze avond was belegd om geld in te zamelen voor het clubhuis. De toneelstukjes over het soldatenleven en de conference met grapjes over Churchill die daarop volgden, konden de informant niet erg bekoren: amateuristisch en nogal 'Duits', meende hij, maar verder niet duidelijk politiek georiënteerd. Aan het eind van de avond kwamen de oude Winterhulp-collectebussen tevoorschijn om geld op te halen.

Navraag leerde de rapporteur dat de kern van de ONI bestond uit een groep jongeren die bij elkaar op een zaal woonden in een tehuis voor werkende jongens. Deze jongens hadden allen een achtergrond in de Jeugdstorm, NSKK of HJ en groetten elkaar met 'O.T.K.O.': 'onze tijd komt ook.' Een van de zestienjarige bestuursleden kwam uit een NSB-gezin en tegen de ander liep een onderzoek omdat hij voor de Sipo en de SD zou hebben gewerkt. Ook de vijftienjarige penningmeester kwam uit een NSB-gezin. Tims verspreidde zelf graag sensationele geruchten over 'weerwolven' en wapenpartijen, maar de veiligheidsdienst concludeerde dat er al met al geen reden was om actie te ondernemen.⁶⁴

Het voorbeeld van de ONI geeft aan dat er ook kleinschalige eigen initiatieven bestonden die naar buiten toe werden gerechtvaardigd door aan te voeren dat kinderen van voormalig NSB'ers of geïnterneerden bij andere verenigingen geen plek vonden. Met name in de eerste periode na de bevrijding kwam dit inderdaad voor. Verenigingen mochten zelf beslissen wie zij als lid aannamen en een ruim te interpreteren voorwaarde als 'van onbesproken gedrag' kwam vaak in de statuten voor.⁶⁵ Soms werd er, zoals in het voorbeeld van Mia uitgebreid over gediscussieerd of een bepaalde persoon lid kon worden of niet. In het blad van de Nederlandse Athletiek Unie schreef het bestuur in 1946 dat er vragen van aangesloten verenigingen waren binnengekomen met betrekking tot het al dan niet toelaten van voormalig Jeugdstormleden. Hun antwoord hierop was dat er dit jaar in geen geval oud-Jeugdstormers

mochten worden opgenomen. Volgend jaar zou er opnieuw naar gekeken worden.

Dit bericht kwam echter onder ogen van het hoofd van de afdeling Sociale Jeugdzorg van het ministerie van okw die prompt een bezorgde maar ook strenge brief stuurde naar de secretaris-penningmeester van de Nederlandse Athletiek Unie: ‘Indien organisaties zooals de Uwe dergelijke besluiten nemen, dan is men naar mijn meening toch wel op het verkeerde pad.’⁶⁶ De sportbond werd er fijntjes op gewezen dat het ministerie alles in het werk stelde om jongens die bij de Jeugdstorm en zelfs de ss hadden gezeten weer ‘op te voeden tot rechtgeaarde Nederlanders’. Wanneer deze jongens (weer) vrij waren, was het van belang dat zij ook mee konden doen, anders was al het werk van Jeugdzorg voor niets geweest. Hij bepleitte niet dat iedere oud-ss’er of ex-Jeugdstormer zonder meer toegelaten moest worden, ‘doch ik meen in het algemeen moet dus deze jongens een volle medewerking en steun worden gegeven opdat zij zich in het verenigingsleven weer een eerlijke plaats kunnen veroveren’. Juist in sport- en jeugdverenigingen kon de heropvoeding worden ‘bevorderd en bevestigd’ en hij verwachtte dan ook voortaan op alle medewerking te mogen rekenen.

Het is onduidelijk wat het effect van dergelijke brieven geweest is. Bestond er binnen de jeugdbeweging überhaupt aandacht voor de nsb-kinderen? In de archieven zijn deze kinderen moeilijk terug te vinden: er zijn geen berichten van schandalen, pesterijen of ontmaskeringen, maar ook geen bewijs van speciale interesse in het bereiken van deze groep.⁶⁷ Dit bewijst echter vooral dat er geen schriftelijke bronnen bewaard zijn gebleven of wellicht zelfs maar tot stand gekomen. De buurman van Ernst handelde waarschijnlijk ook gewoon op eigen initiatief. Zulk eigen initiatief werd door het ministerie aangemoedigd en had ook door de nieuwe koepel van jeugdorganisaties, de in de zomer van 1945 opgerichte Nederlandse Jeugdgemeenschap (NJG) bevorderd kunnen worden.

De oprichting van de NJG was tijdens de bezetting al voorbereid en kan gezien worden als een van de vele doorbraakpogingen van na de oorlog. Vertegenwoordigers van verenigingen uit het hele verzuild spectrum deden mee. Het eerste doel van de NJG was om steun te verlenen aan de wederopbouw van het stelsel van jeugdbewegingen. Uitdrukkelijk werd ervoor gewaakt om de indruk te wekken als zou er naar één jeugdbeweging gestreefd worden (want dat riekte naar ‘staatsopvoeding’ of – nog erger – gelijkschakeling). Wat de NJG dan wel pre-

cies voor taken zou hebben, bleef vanaf het begin echter omstreden en moest telkens weer bediscussieerd worden. Het feit dat vertegenwoordigers van de verschillende levensbeschouwelijke jeugdverenigingen gezamenlijk rond de tafel zaten, werd in die tijd echter al als een grote verandering gezien. De NJG zou vooral een platform moeten worden waar overleg plaatsvond tussen de verenigingen en diende verder 'service' te bieden aan de leden. Dit 'gemeenschappelijke beraad' over de Nederlandse jeugd was onderdeel van 'de opbouw van onze Nederlandse volksgemeenschap door die jeugdorganisaties die zich (...) de nauw samenhangende geestelijke, zedelijke, sociale en lichamelijke opvoeding der jeugd' tot taak stelden.⁶⁸ Zo gingen de activiteiten van de NJG bijvoorbeeld bestaan uit het aanbieden van scholing voor het kader, het coördineren van projecten voor Nederlandse militairen en het verzorgen van radio-uitzendingen over het jeugdwerk. Ook speelde de NJG een belangrijke rol bij het aanhalen van de internationale contacten. Opvallend daarbij is de aandacht voor Duitsland: al kort na de oorlog werd in het NJG-maandblad *Vrije Vaart* regelmatig aandacht geschonken aan de positie en problemen van de Duitse jeugd. In 1947 kwam onder leiding van een speciale Duitslandcommissie zelfs een soort hulpprogramma van de grond. De bedoeling was om bij te dragen aan de 'wederopbouw' van het Duitse jeugdwerk.⁶⁹ Duitsland mocht niet aan zijn lot worden overgelaten: door aan te knopen bij het jeugdwerk van vóór 1933 zou de Duitse jeugd een nieuw Duitsland kunnen opbouwen, zo was het idee bij de NJG. Vandaar dat er excursies en later ook uitwisselingen met Duitsland plaatsvonden.

Over de NSB-kinderen en de jeugdige politieke delinquenten (jpd) werd op een vergelijkbare manier geschreven als over de Duitse jeugd. Ook deze beide Nederlandse groepen kregen vooral in de eerste jaren regelmatig aandacht. In de inleiding van het eerste nummer van *Vrije Vaart* werden de problemen van NSB-kinderen zelfs als eerste genoemd.⁷⁰ Ook waren verscheidene keren verslagen uit kindertehuizen en kampen voor jpd te lezen. De boodschap van deze bijdragen was telkens dat het hier om jongens en meisjes ging die in grote problemen verkeerden en recht hadden op hulp en aandacht. De stukken zijn vooral informerend en roepen de lezers op tot compassie. De jpd en kinderen van NSB'ers werden echter, net als de Duitse jeugd, gepresenteerd als behorend tot een andere groep dan de leden van de NJG. Nergens staat bijvoorbeeld te lezen tegen welke problemen een jeugdvereniging kon oplopen wanneer er voormalig Jeugdstormers lid werden en hoe

daarmee om te gaan. De kinderen en jongeren uit de nationaalsocialistische milieus hadden in de ogen van de NJG dezelfde status als hun Duitse leeftijdgenoten: zij vormden een andere groep die je diende te helpen, maar van wie het moeilijk voorstelbaar was dat zij tot jouw eigen vereniging en dagelijks leven behoorden.

Ondanks de ruime aandacht voor de problemen van de nasleep van de collaboratie betekende dit dus niet dat de NJG deze kinderen en jongeren vanzelfsprekend als potentiële leden zag. Dit blijkt ook uit de aanwijzingen en tips die de NJG juist ook in die beginjaren gaf voor het organiseren van de viering van nationale hoogtijdagen en het herdenken van de oorlogsslachtoffers. Binnen de verschillende jeugdbewegingen bestond hier veel aandacht voor. De overwinning op het nationaalsocialisme, de triomf van de eigen idealen en het offer dat jongeren uit de eigen gelederen hadden gebracht stonden daarbij centraal. Zo werd tijdens het eerste naoorlogse pinksterfeest van de AJC in 1947 bij de Paasheuvel een bronzen klok geplaatst ter nagedachtenis aan de omgekomen AJC'ers.⁷¹ Dergelijke activiteiten botsten natuurlijk met de oorlogsherinneringen die in voormalige NSB-gezinnen bestonden en maakten het niet voor de hand liggend dat onder voormalig Jeugdstormers veel animo zou bestaan om lid te worden van deze verenigingen.

De aandacht voor de oorlog verdween echter al snel. Na 1946 werd er in *Vrije Vaart* steeds meer geschreven over thema's als kamperen, jeugdherbergen en dierenbescherming. Ook de aandacht voor 'de massajeugd' veranderde in de loop der tijd: van het onder de aandacht brengen van de problemen en gevaren met betrekking tot de ongeorganiseerde arbeiders- en stadsjeugd verschoof het naar het verstrekken van achtergrondinformatie over thema's als de vrijetijdsbesteding van de hedendaagse arbeidersjeugd. De 'ongeorganiseerde' groep jongeren bleef wel de aandacht trekken, niet alleen wegens vrees voor ontsporing, maar ook om hen te behouden voor de levensbeschouwing van de eigen zuil. De Katholieke Arbeidersjeugd (KAJ) probeerde bijvoorbeeld zo veel mogelijk de 'eigen' jonge arbeiders tot het lidmaatschap te verleiden en daarmee de weg te wijzen naar een 'harmonieuze en christelijke volwassenheid'.⁷² Katholieke jongeren moesten zowel goed kunnen functioneren in de moderne samenleving als behouden blijven voor het geloof. Op die manier droegen zij dan bij aan de invloed van het katholieke volksdeel in de Nederlandse samenleving. Zo had de confessionele jeugdbeweging dus altijd ook de kerstening van de samenleving op het oog en niet alleen het opvoeden tot democratische en zelfstandige

burgers. De 'eigen jeugd' moest voor de zuil behouden blijven en jongeren met een te duidelijke NSB-identiteit waren niet 'eigen'.

Onzichtbaar

De bevrijding had ertoe geleid dat de voormalige nationaalsocialisten hun eigen organisaties kwijt waren. Overheid en maatschappelijke organisaties wilden bovendien dat het nationaalsocialistische gedachtegoed uit de hoofden van de mensen verdween en de voormalige NSB-gezinnen opgingen in de bestaande zuilen. Zowel de heropvoeding in de tehuizen van het BBJ als het algemene beleid van jeugdzorg was op dit uitgangspunt geënt.

Opgaan in de verzuilde samenleving leverde echter problemen op. Veel voormalige NSB-gezinnen behoorden niet of niet meer tot een der zuilen. Zij hadden ermee gebroken of er nooit echt toe behoord voordat zij hun thuis vonden bij de NSB. Lidmaatschap van bijvoorbeeld een verzuilde jeugdorganisatie lag na de oorlog dus niet zomaar voor de hand, tenzij de ouders terugkeerden in bijvoorbeeld de katholieke zuil of er gekozen werd voor een 'neutrale' organisatie zoals de padvinderrij.

De houding binnen het brede veld van jeugdzorg en jeugdwerk tegenover de kinderen van NSB'ers was bovendien ambivalent: aan de ene kant was er veel aandacht voor hun problematiek, met name om het maatschappelijk probleem van de nasleep van de collaboratie op te lossen en te voorkomen dat in de toekomst opnieuw een geradicaliseerde en niet geïntegreerde groep zou ontstaan. Integratie was dus het doel en niet uitsluiting, maar deze vorm van integratie betekende vooral assimilatie: de kinderen van geïnterneerde NSB'ers dienden in te zien dat zij uit een gezin kwamen dat aan de verkeerde kant had gestaan. Zij dienden hun oude identiteit af te leggen. Heel hun achtergrond werd op die manier als nationaalsocialistisch en dus 'fout' bestempeld. Afwijkend of lastig gedrag van de kinderen en jongeren in tehuizen werd gemakkelijk door een politieke bril geïnterpreteerd: het zou wel door hun NSB-opvoeding of HJ-tijd komen. De NSB-kinderen zelf voelden zich soms gestraft, in de beklagdenbank gezet en onbegrepen. Het gevoel van onmacht tegenover de volwassenen die het over hen te zeggen hadden blijkt ook uit hun herinneringen.

Aan de andere kant bestond er een kloof tussen het overheidsbeleid,

dat vaak actief was en op ingrijpen gericht, en het optreden van maatschappelijke organisaties als de NJG en de jeugdorganisaties, die veeleer passief waren of zelfs afhoudend wanneer het op contact met kinderen en jongeren uit NSB-milieus aankwam. Deze jeugdigen verdienden zeker aandacht, maar werden niet automatisch gezien als potentiële leden van hun eigen vereniging.

Voor de verzuilde organisaties waren de kinderen van voormalige NSB'ers bovendien moeilijk te bereiken, juist omdat zij door het integratiebeleid niet als groep benaderd konden worden: zij waren geen categorie als ‘de arbeidersjeugd’, een groep die paste binnen het denken in klassen en standen uit die tijd en die op zijn specifieke kenmerken werd aangesproken. Op deze kenmerken, zoals jong van school en werken in een fabriek, speelden verenigingen als de AJC of de KAJ in om de jongeren aan zich te binden. De kinderen van NSB'ers die niet (meer) in een tehuis zaten konden niet op zulke specifieke eigenschappen worden benaderd, aangezien het idee juist was dat zij afscheid hadden genomen van hun nationaalsocialistische achtergrond. Wanneer zij wel op hun NSB-verleden werden aangesproken, zou dit hun nationaalsocialistische identiteit alleen maar weer opnieuw versterken. Zij vormden dus een groep die geïntegreerd moest worden, zonder dat zij in dit proces op hun groepskenmerken aangesproken konden worden. Dit zorgde voor een spagaat: het benoemen van het NSB-verleden was onwenselijk, maar het niet benoemen leverde ook problemen op.

Wie ervoor zou moeten zorgen dat de NSB-jongeren hun oude identiteit zouden afleggen en zich tot goede Nederlanders zouden bekeren, bleef onduidelijk. Vooral toen de ouders vrijkwamen en steeds minder kinderen en jongeren in tehuizen verbleven, werd de erfenis van de collaboratie steeds onzichtbaarder. De kinderen verdwenen weer in hun gezinnen.

‘Tot goed burger en vaderlander’

Het herstel van de gezinnen

Veel kinderen gingen eens per maand op bezoek bij hun geïnterneerde ouders. Soms gingen zij met een van hun pleegouders en met hun broertjes en zusjes, soms alleen of met een hele groep uit het kindertehuis en soms kwamen de moeders zelf op bezoek in de tehuizen.

Toen de aanvankelijke chaos en onduidelijkheid over de verblijfplaats van ouders of kinderen na een paar maanden verdween, werden bezoeken aan de ouders en het schrijven van brieven vaak regelmaat. Vanuit de opvatting dat het gezinsleven zo snel mogelijk hersteld diende te worden, vonden instanties als het BBJ het belangrijk dat de gezinsleden niet van elkaar vervreemdden. Kinderen zonder vaders, echtscheiding, moeders die een nieuw leven begonnen: het waren allemaal schrikbeelden voor de maatschappelijke elites van die tijd. Dit leverde een zekere spanning op: enerzijds moesten de collaborateurs gestraft worden en opgevoed tot democratische burgers, maar anderzijds moesten zij zo snel mogelijk hun plaats in het gezin weer innemen. Idealiter zouden zij door een stabiele gezinssituatie als vanzelf ‘goede burgers’ worden. De leus van die jaren was niet voor niets ‘gezinsherstel is volksherstel’.

De kinderen van politieke delinquenten hadden direct te maken met de gevolgen die de internering voor het gezinsleven had, maar ook met de gezinspolitiek van de overheid en de verzuilde organisaties. Om hun situatie te begrijpen, is het van belang de bredere context te bekijken. Hoe werd eind jaren veertig de sociaal-maatschappelijke afwikkeling van de collaboratie ter hand genomen? Hoe zat het met de reclasering en met maatschappelijke en financiële steunverlening? En werden er pogingen gedaan om het isolement van de ‘foute’ milieus te doorbreken?

Problemen in de interneringskampen

Over de situatie in de interneringskampen deden al vanaf het begin veel geruchten de ronde. De arrestatiegolf had ertoe geleid dat overal in het land geïmproviseerde kampen waren opgericht. Sommige stonden onder beheer van het MG, andere van de BS of van lokale groepen. Controle bestond er in de eerste maanden nauwelijks en dat leidde ertoe dat over onder meer de gevangenis in Scheveningen, het voormalige doorgangskamp Westerbork en de voormalige militaire basis de Harskamp al snel verhalen over wreedheden de ronde deden. Bewakers mishandelden en misbruikten de gevangenen. Ze vernederden hen en hielden bijvoorbeeld pakketjes met voedsel en kleren achter. Toen het MG de Scheveningse gevangenis onder zijn hoede nam, werd de gehele staf gearresteerd.¹ Langzamerhand werden de geïmproviseerde kampen samengevoegd en onder toezicht van Justitie gebracht. Lange tijd had alleen de kampcommandant kunnen ingrijpen bij misstanden. Sommige kampcommandanten hielden het personeel strak aan de teugels, andere niet. De commandant had bovendien alleen zeggenschap over de binnenbewaking. De gewapende troepen die ontsnappingen moesten voorkomen, vielen buiten zijn gezag. In zijn memoires beschrijft Piet, die met zijn tweelingbroer strootjes had getrokken en zo bij de SS terecht was gekomen, het brute optreden van de buitenbewakers in de Harskamp, waar vooral SS'ers zaten: 's nachts werd er regelmatig voor de lol of uit dronkenschap vanuit de wachttorens op de barakken geschoten.'² Ook Rie Hijink, commandante van het vrouwenkamp Fort de Bilt, wijst op de moeilijke relatie met de buitentroepen. Ze kende de verhalen over andere vrouwenkampen en wilde seksueel misbruik voorkomen. Daarom probeerde ze de mannen en vrouwen koste wat kost uit elkaar te houden en de bemoeienis van de buitenbewakers met de vrouwelijke gedetineerden tot nul te reduceren. Voor de binnenbewaking had ze alleen vrouwen aangesteld.³

Sommige verhalen over mishandelingen en vernederingen bereikten in de zomer van 1945 de pers. In *De Groene Amsterdammer* werd onder de titel 'Wij zijn geen Nazis!' het optreden tegen geïnterneerden bekritiseerd. In *De Vlam* sprak men van 'Hún straf, ónze nederlaag?' De protestantse geestelijk verzorger van het kamp Vught, M.C. van Wijhe, noemde niet alleen het optreden van de bewakers tegen de geïnterneerden in zijn kamp, maar beschreef ook hoe binnen de kamppopulatie al snel hiërarchieën waren ontstaan waarbij de ene gedetineerde de ande-

re uitbuitte, hoe de zwarte handel bloeide en bewakers en gedetineerden het soms op een akkoordje gooiden: kortom, allemaal toestanden die niet behoorden voor te komen.⁴ Ook de hervormde predikant Krijn Strijd bracht een kritische brochure in omloop. In zijn preken waarschuwde hij tegen de 'nazimentaliteit' waardoor het Nederlandse volk de laatste jaren besmet was geraakt. De behandeling van NSB'ers en andere collaborateurs, zo was de strekking van zijn preken, mocht nooit lijken op de manier waarop de nazi's met hun tegenstanders waren omgegaan. Strijd, Van Wijhe en anderen herhaalden steeds de boodschap dat christendom en humanisme, oftewel 'de werkelijke waarden' van het Nederlandse volk, hun superioriteit moesten tonen boven het nationaalsocialisme. Waarvoor anders was de strijd gestreden dan voor het hooghouden van 'waarheid, gerechtigheid, erbarmen en naastenliefde'?⁵ 'We moeten streng zijn', schreef Strijd over de bestraffing van de collaborateurs, 'maar de bedoeling van de strengheid is: *Redding*. Redding van de gemeenschap, redding van den schuldigen N.S.B.-er, landwachter, jeugdstormer, enz.'⁶ Bovendien moesten de zware en de lichte gevallen gescheiden worden.⁷ Wat Strijd betreft werden de lichte gevallen en de moeders onder toezicht vrijgelaten – op de allergevaarlijkste na. In de kampen moest een normaal gevangenisregime worden ingevoerd en gehandhaafd, zodat er een eind aan de mishandelingen kwam en ook de geestelijke reclassering van de gevangenen serieus ter hand genomen werd.

De aanbevelingen van Strijd tonen de toenemende interesse voor toezicht en reclassering. In augustus 1945 richtte de katholieke prof. mr. F.M.F.J. Duynstee, Nijmeegs hoogleraar in het staatsrecht en voordien raadsadviseur van de minister van Justitie, met enkele medestanders van verschillende levensbeschouwelijke achtergrond de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) op. In Den Haag was inmiddels onrust ontstaan over de berichten uit de kampen en over de onmogelijkheid om de enorme aantallen gevangenen op te vangen en te berechten – het aantal ging richting de honderdduizend. Voorwaardelijke vrijlating van lichte gevallen en ondertoezichtstelling kwamen zo op de politieke agenda. Duynstee en de STPD pleitten niet zozeer voor vrijlating. Collaboratie diende bestraft te worden. Maar die bestraffing moest wel op de juiste manier gebeuren: 'Menselijkheid eist uiterste gestrengheid tegen misdadigheid – leidende personen der NSB, de misdadigers, verraders, vrijwillige collaborateurs op grote schaal e.d., ik eis voor hen de doodstraf of levenslange verbanning', schreef Duynstee in augustus 1945.

‘Menselijkheid eist echter mildheid tegen dwalenden, tegen zwakken, tegen voor misleiding bezwekenen. Dezulken sluite men niet op, doch men stelle hen voorwaardelijk in vrijheid (...) Blijken zij reclassabel, dan neme men hen liefdevol in onze gemeenschap op.’⁸ Hij waarschuwde ook voor de gevolgen van een verkeerde aanpak: ‘Het is een ramp als men alle politieke delinquenten over één kam scheert, te weinig doodvonnissen of levenslange opsluiting oplegt, en een massa van, zeggen wij 175.000 man voor b.v. 5 of 10 jaar opsluit. Na de 5 of 10 jaar stort deze massa, gesteund door verbitterde vrouwen en kinderen een totaal van 500.000 mensen, zich op ons volk.’⁹

Duynstee pleitte dus voor voorwaardelijke vrijlating van de lichte gevallen en goede begeleiding van de ex-collaborateurs bij terugkeer in de samenleving. Werd die begeleiding niet geboden of tussen zware en lichte gevallen geen onderscheid gemaakt, dan stond de Nederlandse samenleving in de toekomst opnieuw een probleem te wachten. De erfenis van de collaboratie kon volgens de STPD dus niet langs juridische weg alleen worden opgelost; het was ook een sociaal vraagstuk. De politieke delinquenten dienden ‘ten koste van alles geïntegreerd’ te worden en de eisen die deze reïntegratie stelde, dienden ‘boven alle andere het regeeringsbeleid te bepalen. Het welzijn en de veiligheid van den staat zijn hier direct in het geding.’¹⁰ Net als met betrekking tot de kinderen van NSB’ers werd dus ook hier gepleit voor een snelle en volledige reïntegratie, maar was dit iets anders dan compassie of sympathie voor deze groep. Het ging om hogere ideële waarden, de eenheid van de natie en het veiligstellen van het algemeen belang.

Plannen van minister Kolfschoten van Justitie om in de herfst van 1945 al grote groepen geïnterneerden vrij te laten, riepen een storm van protest op. Veel Nederlanders vonden het onacceptabel dat de politieke delinquenten ‘zomaar’ weer op vrije voeten kwamen. Vrijlating betekende echter niet dat er geen vervolging of bestraffing plaatsvond. Het overgrote deel van de politieke verdachten in Nederland is wel degelijk vervolgd. Een minderheid is, bijvoorbeeld wegens gebrek aan bewijs of een zeer lichte schuld, niet bestraft en onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld. De grootste groep vervolgte politieke verdachten werd wel bestraft. De Bijzondere Gerechtshoven vonnisten de zwaarste gevallen en de Tribunalen de lichtere. De meeste collaborateurs werden echter buitengerechtelijk bestraft: zij werden voorwaardelijk buiten vervolging gesteld. Deze grote groep is dus nooit voor een rechtbank verschenen. Zij werden vrijgelaten, maar met bijvoorbeeld verbeurd-

verklaring van hun vermogen en verlies van kiesrecht. Binnen de voormalige NSB-milieus wekte deze gang van zaken grote verwarring: niet voor een rechtbank, vrijgelaten, maar toch bestraft. Dat leek oneerlijk. De rest van de Nederlandse bevolking had ondertussen juist de indruk dat zij vrijgelaten werden zonder dat er straffen waren opgelegd. De voorwaardelijke buitenvervolginstelling zagen zij als simpelweg op vrije voeten stellen. In de pers en politiek werd dit beleid in 1945 dan ook niet zomaar geaccepteerd, al zagen sommigen wel in dat de grote aantallen geïnterneerden een te zware druk legden op de overheid en het rechtssysteem. De berichten over wantoestanden in de kampen hadden er bijvoorbeeld toe geleid dat men zich was gaan realiseren dat de ongeschoolde bewakers vervangen moesten worden door professioneel en vooral meer bewakingspersoneel. De kosten zouden de pan uit rijzen. Op vrije voeten stellen uit onvermogen was politiek echter onhaalbaar. In sommige voormalige verzetskringen werd dit als een regelrecht affront gezien.¹¹

Om de druk van de ketel te halen, zocht Kolfshoten toen naar manieren om onderscheid te kunnen maken tussen lichte en zware gevallen. Mede daarom werd in oktober 1945 het Besluit Politieke Delinquenten afgekondigd dat het mogelijk maakte om lichte gevallen voorwaardelijk buiten vervolging te stellen. De Bijzondere Rechtspleging zou daardoor ook beter op gang kunnen komen en zich richten op de 'echte' collaborateurs. Ook de STPD was bij de voorbereiding van dit besluit betrokken geweest. De overheid stelde direct de voor die tijd enorme som van twee miljoen gulden beschikbaar om de STPD zijn reclasseringswerk te laten beginnen.

Schuld, boete en wederzijds onbegrip

Wat stond de STPD nu precies voor ogen met het terugleiden van politieke delinquenten in de samenleving? En wat was de rol van de kerken? De STPD wilde toezicht houden om de voormalige NSB'ers en andere collaborateurs te helpen zich te ontwikkelen tot 'goede vaderlanders' en te voorkomen dat zij opnieuw zouden marginaliseren en radicaliseren – de oorzaken van collaboratie volgens velen. Duynstee beschouwde de NSB als een symptoom van de desintegratie van de westerse beschaving: het Nederlandse volk had zijn saamhorigheidsgevoel en normatieve tradities niet voldoende in ere gehouden waardoor

de collaboratie met de vijand zulke proporties had kunnen aannemen. Door dit falen was het hele Nederlandse volk moreel verplicht om de ‘foute’ landgenoten op te vangen.¹² Invloedrijke psychiaters en juristen deelden deze ideeën. Zo schreef psychiater Pieter Baan in het lijfblad van de STPD, *Toezicht*, dat de sociale en politieke omstandigheden van de afgelopen jaren een belangrijke oorzaak waren van collaboratie en een nationaalsocialistische gezindheid, evenals een ‘psychisch verstoorde ontwikkeling’ in de jeugd.¹³ De jurist en hoogleraar G. Th. Kempe concludeerde dat reclassering daarom niet alleen een opgave was voor de delinquent, maar evenzeer voor de samenleving die zich bereid moest tonen hem te helpen reïntegreren.¹⁴ Vandaar dat de STPD pleitte voor ‘toezichthouden’ door vrijwilligers: gewone Nederlanders die hun verdoolde landgenoten bij de hand zouden nemen en weer op het rechte pad brengen. Reïntegratie vroeg dus niet alleen iets van de politieke delinquenten, maar ook van de Nederlandse samenleving: zij diende zich open te stellen en actief mee te werken aan de oplossing van de collaboratieproblematiek.

In het verlengde van de activiteiten van de STPD besteedden de verschillende kerkgenootschappen aandacht aan vergevingsgezindheid en barmhartigheid. Binnen de Nederlandse kerken waren al snel alarmerende verhalen bekend geraakt over de toestand in de interneringskampen. En toen de situatie zich na enkele maanden bevrijding niet leek te verbeteren, kwamen deze verhalen ook naar buiten zoals de voorbeelden van Van Wijhe en Strijd lieten zien. In augustus 1945 bracht ook een delegatie van de samenwerkende kerken, het iko, de kwestie onder de aandacht van de regering. Het iko was voortgekomen uit het tijdens de bezetting opgerichte interkerkelijk bureau waartoe de rooms-katholieke kerk en tien protestantse kerken behoorden.¹⁵ Een belangrijk voorman van het iko, zowel tijdens als na de bezetting was de hervormde dominee K.H.E. Gravemeijer. Gravemeijer had als secretaris van de synode opgeroepen stelling te nemen tegen de Duitse bezetter en het nationaalsocialisme. Na de bevrijding zette hij zich in voor de ex-collaborateurs en de kinderen in de tehuizen en was hij actief voor de STPD. Hij werkte eveneens samen met de rooms-katholieke aartsbisschop en latere kardinaal Jan de Jong. Ook De Jong had een belangrijke rol gespeeld tijdens de bezetting en maande na de oorlog al snel tot matiging tegenover collaborateurs.¹⁶ Binnen het iko leefde de overtuiging dat het hele Nederlandse volk behoefte had aan ‘morele wederopbouw’. In een herderlijke brief van eind juni 1945 schreef De Jong dat zij allen

hun 'uiterste krachten [moesten] inspannen, om de geestelijke wonden te genezen, die vijf jaar verwildering en grote zedelijke gevaren hebben geslagen'.¹⁷ De Jong riep ook bijvoorbeeld de kampaalmoezeniers naar zich toe om hen ervan te overtuigen dat de politieke delinquenten zo humaan mogelijk moesten worden opgevangen en dat vervroegde vrijlating noodzakelijk was.¹⁸

De belangrijkste kerkgenootschappen stemden dus overeen in hun ideeën over de 'morele wederopbouw' van Nederland en in hun oproepen tot matiging en verzoening ten aanzien van de politieke delinquenten. Leidraad in deze geestelijke wederopbouw diende de christelijke levensbeschouwing te zijn: 'morele wederopbouw' en de herkerstening van de natie hoorden bij elkaar. Vooral in de hervormde kerk kwam dit streven tot uiting: daar bestond sterk het idee dat de kerk de afgelopen jaren had gefaald en te veel Nederlanders het slachtoffer had laten worden van 'geestelijk nihilisme' en het 'modern heidendom uit het Oosten', zoals het nationaalsocialisme werd genoemd.¹⁹ Niet alleen jegens de samenleving als geheel, maar meer in het bijzonder jegens de collaborateurs zou de kerk dus een bijzondere plicht hebben. Vandaar dat tot geestelijke bijstand van de geïnterneerden werd besloten. De voormalige collaborateurs zouden dan na hun vrijlating ook gemakkelijker integreren in de verzuilde samenleving, zo was de overtuiging. Tegelijkertijd diende men zo zijn eigen belang: iedere ex-collaborateur die tot hun levensbeschouwing toetrad, versterkte de positie van die zuil in de samenleving. Ook Den Haag vond religieuze zorg belangrijk. Bij het ministerie van Justitie werd een apart bureau voor geestelijke en sociale zorg voor politieke delinquenten opgericht, dat echter pas in de loop van 1946 echt van de grond kwam. Volgens veel kerkelijke vertegenwoordigers was dit veel te laat: voor zover de politieke delinquenten niet al gedemoraliseerd waren toen zij werden opgesloten, waren zij dit inmiddels wel door de kampomstandigheden.²⁰

Hoe zo'n proces van 'demoralisatie' zich voltrok, is duidelijk te zien bij de Friese NSB-assistent-burgemeester F.J. Harterink. Aanvankelijk had Harterink de internering niet al te zwaar opgenomen. Soms bleven de scheidslijnen tussen goed en fout op het platteland namelijk beperkt tot de zuiver politieke sfeer: men kende elkaar en ging vaak amicaal met elkaar om. Harterink was dankbaar toen zijn vrouw en dochtertje snel naar huis konden en hoopvol over zijn eigen vrijlating, overtuigd als hij was van zijn onschuld. In de loop der maanden groeide echter het ressentiment: hoewel de materiële omstandigheden verbeterden, verslech-

terde zijn oordeel over het kampleven. Met terugwerkende kracht ging hij spreken van vernederingen die zij hadden moeten ondergaan en hoe meer andere geïnterneerden werden vrijgelaten, hoe meer hij de moed verloor.²¹ Harterink kreeg het vermoeden van een samenzwering tegen nsb'ers die onschuldig werden vastgehouden. Voor zijn gevoel werden alleen mensen met connecties of duistere handeltjes op vrije voeten gesteld. Rond de jaarwisseling van 1945 en 1946 begon hij ook verhalen te horen over mishandelingen en verkrachtingen uit de begintijd in andere kampen. Hij concludeerde toen dat de democratische staat ondanks de mooie woorden in niets verheven was boven die van de Duitse bezetter: ‘Alle gevoel voor recht is verdwenen.’²²

Harterink schreef ook dat hij zich voelde vervreemden van zijn gezin. Over het gezinsleven tijdens de bezettingstijd tekende hij na ruim een half jaar internering op: ‘Wat waren we gelukkig met zijn beiden bij het kleine kachelkje en het oliedrijvertje. Wat hebben we eenvoudig en goed geleefd, en worden daarvoor nu zo gestraft.’²³ Toen hij aan het eind van 1946 nog vastzat, ging Harterink het bijna betreuren dat zijn vrouw niet ook geïnterneerd was. Ze waren dan wel hun bezit kwijt geweest, maar hadden elkaar tenminste beter begrepen: ‘Dan hadden we geestelijk aan één kant gestaan en had zij ook haar vijand onderkend. Dat doet zij nu niet.’²⁴ Hij vroeg zich af of het nog wat zou worden tussen hen.²⁵ Harterink wees de samenleving inmiddels af. In oktober 1946 concludeerde hij dat voormalige nsb'ers toch nooit weer als ‘volwaardige mensen’ zouden worden opgenomen: ‘Dat is niet zo en de tijd zal het uitwijzen, dat ik gelijk heb. De vloek zal ons ons hele leven blijven achtervolgen. De ouderen zullen het aan de kinderen doorgeven en die zullen, zonder iets van de toestand nu te weten, ook menen wraak te moeten nemen op hun manier.’²⁶ Toen zijn moeder eind november schreef dat hij na zijn vrijlating een nieuw leven moest beginnen, reageerde hij stekelig: was zijn oude leven soms niet goed geweest? ‘De doorslag Nederlander zal zeker er een voorbeeld aan kunnen nemen. (...) En dat is naar geweest, omdat wij het goed hadden. Dat mocht niet. Jammer dat het niet gelukt is, alles kapot te maken. Dan hadden ze ook nog lol gehad. Van mij zullen zij echter geen lol beleven.’²⁷ Zijn straf, kortom, zag hij als een gevolg van de afgunst van de anderen: hij werd niet gestraft vanwege zijn werk voor de nsb en collaboratie met het bezettingsbestuur, maar omdat de andere Nederlanders slecht waren en hem zijn geluk niet gunden. Kort daarop, in januari 1947, kwam Harterink vrij.

Toenemende verbittering zoals van Harterink was precies wat de STPD en de kerken hadden willen voorkomen door geestelijke bijstand te verlenen. Harterink had in de verschillende interneringskampen waarin hij zat gesprekken gehad met dominees. Hij beklagde zich ook tegen de dominee over het onrecht van zijn internering:

Het zal als een zeer blijven zitten, dat niet, neen, nooit meer heelt. Laat men buiten eerlijk wezen en zeggen: 'Ja wij houden jullie vast, omdat we er een baantje door hebben. Omdat we beter op gevangenen, die als lammetjes zijn, kunnen passen en toch niets doen, dan de armen uit de mouwen steken.' Laten ze zeggen, dat ze bang voor ons recht zijn, dat zij zullen komen om ons gestolen goed. Zo ligt de wereld er bij en niet anders. Zij hebben maar één woord in de mond: berechting. Als het recht eens zijn loop nam en hen in gelijke mate werd toebedeeld, wat ons moest overkomen. *Zij* zouden een ondragelijke straf te dragen krijgen, want *zij* kunnen *niet* zeggen: wij wisten het niet.²⁸

In tegenstelling tot de NSB'ers, die volgens hem van de misdaden van de Duitsers niet hadden geweten, begingen de Nederlanders dus wilens en wetens onrecht jegens hun landgenoten. Voor de woorden van de dominee stond Harterink niet open. Volgens hem lieten de religieuze leiders en de christenen in het algemeen het afweten. Hij geloofde niet dat de 'goede' landgenoot met God in het reine was. Dat kon niet, 'want hij is niet met ons in het reine. Hij haat ons. Hatén wij die andere mensen, die miljoenen mede-Nederlanders? Ik heb het nooit gemerkt.'²⁹ Tegenover zijn eigen goede bedoelingen stond de botte haat van de andere Nederlanders. De dominees en christenen konden hem dus niets bieden: geen vergeving, geen wederopname. Harterink vroeg zich juist af hoe hij hen ooit moest vergeven. Aan zijn moeder schreef hij dat ze de dominee de groeten kon doen en zeggen dat de 'kerken en dienaren' voor hem hadden afgedaan.

Hoewel Harterink gedurende de bijna twee jaar van zijn internering regelmatig met een dominee sprak, lijkt deze man geen invloed op hem te hebben gehad. Was dat typerend voor hoe het toeging in de interneringskampen? Jan van Kilsdonk (1917-2008), in 1945 net tot priester gewijd en aangesteld in het interneringskamp in Vught, herinnerde zich in 2007 nog hoe zijn kerk iedere mis vol zat. Hij kon zich de brochure van zijn protestantse collega Van Wijhe niet meer voor de geest halen en verzekerde dat toen hij aan het eind van de zomer van 1945 in

Vught kwam, de ergste misstanden verleden tijd waren. ‘Iets zou er nog wel eens voorgevallen zijn,’ zei hij, ‘maar ik ben weinig getuige geweest van slaan of iets anders. Dat hielden ze natuurlijk voor mij verborgen en ik kwam ook niet overal. Ik zat vooral in en om de pastorie.’³⁰ Anders dan Van Wijhe woonde Van Kilsdonk in het kamp. ‘s Avonds stond hij de mannen op te wachten die met vrachtwagens terugkwamen van hun werk om hen weer welkom te heten: ‘Hee, je bent er weer.’ Andere geestelijk verzorgers wachtten af tot hun hulp gevraagd werd, maar Van Kilsdonk wilde de mensen zelf opzoeken. En zij zochten hem, want de kerk zat telkens vol en hij herinnert zich dat er aandachtig werd geluisterd als hij stukken uit het oude testament voorlas. ‘Joodse literatuur,’ glimlacht Van Kilsdonk: ‘Straf kan zo ernstig zijn.’ Toch meent hij niet dat geloofsproblemen het belangrijkste waren voor de geïnterneerden. Zij waren vooral bekommerd om hun kinderen, hun vrouw en vroegen zich af wat er met hen ging gebeuren. Van Kilsdonk pakte de geestelijke bijstand dus praktisch aan. Hij had een legertje van tien man personeel om brieven te schrijven ten behoeve van de politieke delinquenten. Zijn eerste secretaris was een oud-burgemeester die tijdens de oorlog bij de NSB was gegaan. Deze man wist dus precies welke regelingen voor de gezinnen van de geïnterneerden van belang waren en waar de gemeenten zich aan dienden te houden. De tweede secretaris was tijdens de bezetting secretaris van de commissaris van de provincie en de inhoudelijke aantekeningen van de oud-burgemeester zette deze man om in een fraai gestyleerde brief. Dan waren er nog acht jonge mannen die de brieven uittipten. De rol van Van Kilsdonk was om ‘met veel aplomb’ te ondertekenen. Iedere middag ontving hij bovendien geïnterneerden of hun familie om hun problemen aan te horen. Als hij iets kon doen, dan probeerde hij het. Van Kilsdonk zag het als een pastorale roeping om deze gevangenen en hun gezinnen bij te staan: ‘In iedere detentie is niet de pastor degene die de delinquent moet beschuldigen. Dat doen anderen wel.’ Hij zag hier een duidelijke taakverdeling tussen kerk en overheid: hij deed aan pastorale zorg, niet aan oordelen, straffen of politieke heropvoeding. Wat niet wegnam dat de rillingen hem soms over de rug liepen wanneer hij hoorde waarom iemand gevangen zat.³¹ Van Kilsdonks houding kwam overeen met de instructies van kardinaal De Jong. Ook bij De Jong kwamen talrijke brieven binnen van politieke delinquenten of hun familieleden die om zijn steun verzochten. Van veel brieven is niet duidelijk wat ermee gebeurd is, maar als het verzoeken waren om een veroordeelde echtgenoot vrij te krijgen, reageerde De

Jong standaard dat hij niets kon doen aan het vonnis van de wereldlijke overheid.³² Dit onderscheid tussen religie en politiek was overigens niet vanzelfsprekend onder de geestelijk verzorgers in de kampen.

Versterking van het religieus bewustzijn en vooral van de religieuze binding was een van de doelen van het aanstellen van geestelijk verzorgers in de interneringskampen. Die traditie bestond ook al in het reguliere gevangeniswezen, maar juist voor politieke delinquenten die geacht werden hun 'nihilisme' en het 'moderne heidendom' van de nationaalsocialistische leer overboord te gooien, werd incorporatie bij een van de kerken van groot belang gevonden. Het zou hun weer een leidraad bieden en bovendien een praktisch netwerk, kortom, een duidelijke bijdrage aan de reïntegratie in de samenleving betekenen. Niet alle dominees en pastoors waren er echter op gebrand een kamp met politieke delinquenten onder hun hoede te nemen. Omdat de interneringskampen niet naar religie gescheiden waren, was in alle grotere kampen een geestelijk verzorger nodig van de drie grootste stromingen – katholiek, hervormd en gereformeerd – en werd in de loop der tijd ook een 'humanistisch raadsman' aangesteld. Vooral in het katholieke zuiden van het land ontbrak het snel aan protestantse raadslieden. In veel kampen was het zoeken naar een gereformeerde dominee. Er waren er te weinig beschikbaar, ze voelden niet voor het werk, de reistijden waren een probleem of de kosten te hoog. Desalniettemin kon een goede vertegenwoordiging in de interneringskampen ook waardevol zijn voor de kerken: nieuwe zielen konden gewonnen worden en verloren schapen teruggeleid. Vooral de katholieke kerk was in de ogen van menig politiek delinquent gespitst op 'zieltjes winnen', onder meer door hele en halve beloften te doen over vervroegde vrijlating wanneer de delinquent zich tot de moederkerk zou bekeren.³³

Het is niet bekend hoeveel geïnterneerden inderdaad terugkeerden in de kerk of zich lieten bekeren. In het algemeen lijkt de kerkelijkheid in Nederland in de eerste naoorlogse jaren toegenomen. Soms liep de scheidslijn dwars door de voormalige NSB-gezinnen: de vrouw en de kinderen gingen (opnieuw) naar de kerk en de kinderen werden bijvoorbeeld alsnog gedoopt, of de vader raakte in het interneringskamp juist zeer geïnteresseerd in religie. Tessa herinnert zich dat toen zij met haar moeder bij haar oma was gaan wonen, zij plotseling naar de kerk gingen en dat zij alsnog, tegelijk met haar pasgeboren broertje, gedoopt werd.³⁴ Een moeder die na een korte internering weer bij haar kinderen was, schreef haar man dat ze hoopte dat hij zijn leven wilde veranderen,

want: ‘Wie God verlaat heeft smart op smart te vreezen.’³⁵ ‘En andersom’, schreef haar man cynisch in de kantlijn. Op de opmerking van zijn vrouw dat de kinderen helaas niet gedoopt waren, maar nú wel goed werden opgevoed, namelijk ‘zoals het hoort in rust en vrede’ reageerde hij met een vraagteken en de kritische woorden ‘zonder vader’. Op haar geschokte mededeling dat er zes miljoen joden waren vermoord, ging hij niet in. Op herhaalde verzoeken van zijn vrouw, zijn vader en moeder om gelovig te worden en zich te buigen voor God, reageerde hij stoicijs: hij had gewoon pech gehad met de afloop van de oorlog en vond dat hij zich niet behoefde te schamen voor zijn overtuiging en zijn werk voor de Landstand, een boerenorganisatie van de NSB.

Het kwam ook voor dat juist de geïnterneerde mannen (opnieuw) gelovig werden. Uit de brieven van zijn vader aan zijn vrouw, maakte Nico later op dat hij in het kamp ook religieus moet zijn geweest.³⁶ Sommige mannen werden in hun kamp zelfs actief in het religieuze leven.³⁷ Deze mannen werden soms ook ten voorbeeld gesteld aan de anderen. Zo besteedde het kampweekblad *Uitzicht*, dat in 1946 verscheen toen de reguliere pers nog niet in de interneringskampen werd toegelaten, veel aandacht aan het kerkelijk nieuws en gaf het ruimte aan dominees en pastoors om hun zegje te doen. Bovendien werden brieven uit de kampen afgedrukt. Een belangrijk thema in dergelijke brieven was het geloof.

Een gedetineerde uit het kamp de Harskamp schreef over zijn herwonnen geloof in God. Volgens hem ging het er niet om dat zij zich neerlegden bij de overwinning van de geallieerden, dat zij ‘genade, genade’ riepen tegen de sterkere partij, maar dat zij hun schuld beleden voor God: ‘Ja, ik behoorde tot hen, die tot de laatste minuut in Hitlers overwinning geloofden. Werkelijk gelóófd, want beredeneeren konden wij het allang niet meer. Ik geloofde aan de zegepraal, omdat ik aan mijn God geloofde, aan den God, dien ik zelf gemaakt had. Wat wij wilden was immers zoo eerlijk, zoo goed?’³⁸ Hun goede bedoelingen, zoals ‘sociale rechtvaardigheid’ en ‘duurzame Europese vrede’ ten spijt, was hij achteraf blij dat zij verloren hadden. Niet dat hij zijn gesneuvelde kameraden vergeten was of dat hij het gevaar van het bolsjewisme niet meer onderkende. Maar omdat hij had ingezien waarom hun nederlaag noodzakelijk en onafwendbaar was geweest: ‘De God, die aan onze zijde stond, was een zelfgemaakte God, een Almachtige, die goed vond wat wij juist achtten en die ons nooit moeilijkheden bezorgde. Een God, die geen enkele gewetensvraag stelde en die – als het

erop aankwam – ons zelfs als zijn gelijke wilde beschouwen.³⁹ Het nationaalsocialisme had een afgod geschapen en zich tegen de ware God gekeerd. Het verdiende dus om ten onder te gaan. Na weken opsluiting was de briefschrijver tot de conclusie gekomen dat hij alleen via Christus tot God kon komen en dat het ontvluchten van Christus niets anders was dan vluchten voor het eigen geweten. ‘Ik wilde’, schreef hij, ‘dat ik vijf jaar geleden het Evangelie gelezen had, in plaats van “Mein Kampf”’. Vanaf nu was Jezus zijn leidraad en hij benadrukte dat iemand alleen door zich te bekeren met zichzelf, God en de wereld in het reine kon komen.⁴⁰

Het is slechts één voorbeeld, maar geeft treffend aan hoe via de taal van de religie een uitweg gevonden kon worden uit het vraagstuk van idealisme, nederlaag en schuld. Deze briefschrijver hoefde zijn hooggestemde idealen niet overboord te gooien: deze bleven namelijk geldig en waren alleen uit de context van het misleidende en valse nationaalsocialisme gehaald. Ook hoefde hij geen kniebuiging te maken voor de overwinnaars in de oorlog: het waren namelijk niet de Nederlanders, geallieerden of communisten die gewonnen hadden, maar het was God die Zijn orde had hersteld. Op deze manier kon hij schuld belijden, zonder dat het een maatschappelijke vernedering betekende. Het toonde juist dat hij zich oprichtte tot God en verhief boven de aardse partijdigheid. Veel gedetineerden zagen in deze houding slapte en opportunisme. Degenen die zich werkelijk bekeerden, hadden echter een voor henzelf aanvaardbaar verhaal waarmee zij de recente geschiedenis en hun eigen gedrag betekenis konden geven. Zij konden de telkens terugkerende begrippen ‘schuld’ en ‘goed vaderlanderschap’ omarmen zonder het gevoel te hebben de gevallen kameraden in de steek te laten en zonder de ‘vrije maatschappij’ tegen zich in het harnas te jagen.

Schuld en ‘goed vaderlanderschap’ stonden niet alleen in het religieuze leven in de kampen centraal. In de zomer van 1947 speelde het een belangrijke rol in de schuldbelijdenis die enkele kopstukken uit de NSB de wereld inzonden. Hiermee poogden zij, na aandringen van de hervormde kerk, om hun verantwoordelijkheid te nemen en te helpen bij de reïntegratie van hun voormalige volgelingen: zouden de leiders eenmaal schuld beleden hebben, dan zou het makkelijker zijn voor zowel het Nederlandse volk als de voormalige NSB’ers om met elkaar in het reine te komen. Deze schuldbelijdenis ontving echter nauwelijks respons. Eén van de redenen hiervoor was de toon waarop de schuldbelijdenis was gesteld: in plaats van afstand te nemen van hun ideolo-

gie, benadrukten de hoge NSB'ers net als voorheen dat zij het beste hadden voorgehad met Nederland. Zo staat in de schuldbelijdenis te lezen: 'Wij staan geschokt tegenover het grote onrecht en het bittere leed, dat ons volk is aangedaan. Wij doen nochtans een ernstig beroep naar ons te willen luisteren. Niet omdat wij zouden willen trachten onszelf te ontlasten, doch omdat wij Nederlanders waren, zijn en willen blijven en dáárom nimmer willens en wetens verraad hebben gepleegd.'⁴¹ De NSB'ers hadden hun best gedaan en met het over Nederland gekomen leed weinig te maken. In feite werd dus geen schuld maar onschuld beleden en gevraagd om begrip. Ook in deze schuldbelijdenis bleven de NSB-kopstukken erbij dat zij wel degelijk goede Nederlanders waren. De rest van de bevolking zag hen echter als landverraders en handlangers van de bezetter. Dat de NSB-leiders zich erop beriepen wel degelijk Nederlanders te zijn geweest en te willen blijven, klonk precies als hun retoriek uit de bezettingstijd. De reacties waren echter niet fel: de Nederlandse bevolking negeerde hun oproep en ook de geïnterneerden haalden hun schouders op.⁴²

De medewerkers van de STPD en sommig personeel in de gevangenissen en interneringskampen wilden zich echter wel met dit probleem van schuld en verantwoordelijkheid van de politieke delinquenten bezighouden. Het besef van schuld was in hun optiek deel van de betekenis van de vrijheidsstraf en voorwaarde voor een succesvolle reclasering. Niet in de laatste plaats werd het beschouwd als noodzakelijk voor de kinderen van de geïnterneerden: alleen wanneer hun ouders zouden inzien dat zij 'fout' waren geweest, kon worden voorkomen dat de kinderen op hun beurt zouden marginaliseren.

Wanneer er door medewerkers van de STPD of gevangenisdirecteuren gesproken werd over schuld, dan ging dat doorgaans niet over schuld voor bepaalde daden. H. Stouten, afkomstig uit de kinderbescherming en jeugdzorg maar na de oorlog directeur van verschillende interneringskampen, ging het in eerste instantie om de vraag hoe iemand 'op verkeerd spoor' terecht was gekomen. Volgens hem kwam dit doordat zo'n persoon geïsoleerd was geraakt in de vooroorlogse samenleving. Door hun gebrekkige verankering in de democratische samenleving van toen – om wat voor redenen dan ook, van economische tot psychische – waren zij toen het erop aankwam 'tekortgeschoten in nationaal gevoel' en hadden ze de kant van de bezetters gekozen. Stouten citeerde uit een lezing door een medewerker van de STPD in 1948 waarin dit onder woorden werd gebracht: 'In welk opzicht kunnen alle politie-

ke delinquenten over één kam geschoren worden? Naar onze mening in dat ene, dat zij allemaal tekort zijn geschoten in het tonen van een waarlijk nationaal gevoel.⁴³ In dit tekort lag de schuld van de politieke delinquent. Dit ware nationale gevoel zou mensen in de toekomst bijgebracht moeten worden, vond Stouten, bijvoorbeeld door kennis van de democratie aan te moedigen en door een goed sociaal stelsel.⁴⁴ Zo hoopte hij dat voorkomen werd dat opnieuw een groep 'politiek onbetrouwbaren' het land zou ondermijnen.

Stouten sloot zich hiermee aan bij veel breder gedragen ideeën over de oorzaken van collaboratie en landverraad.⁴⁵ Zijn ideeën waren ook binnen de STPD terug te vinden. Niet alleen in het kampweekblad *Uitzicht*, maar ook in het STPD-tijdschrift voor haar toezichthouders, veelzeggend *Toezicht* genoemd, werden discussies over schuld en goed vaderlanderschap gevoerd. Schuld was een relatief begrip binnen de STPD: vaak werden externe factoren als doorslaggevend gezien voor de *Werdgang* van een politiek delinquent. Vooral jongeren konden er vaak niet zo veel aan doen. In artikelen over Nederlandse jongens bij de ss werd bijvoorbeeld de invloed van de ouders als belangrijke oorzaak aangewezen: daarbij speelde niet alleen de nationaalsocialistische opvoeding een rol, maar vooral ook het isolement waarin deze jongens daardoor vaak al jaren hadden verkeernd en waardoor zij bijna vanzelfsprekend bij de ss terechtkwamen. Er was simpelweg niemand die hen corrigeerde. Zat iemand eenmaal 'op verkeerd spoor', zo was de redenering, dan hing het vaak van toevallige omstandigheden af of daar ook strafbare feiten uit voortvloeiden.⁴⁶

In *Toezicht* stonden met enige regelmaat tips voor toezichthouders die gesprekken moesten voeren met bijvoorbeeld oud-ss'ers of met de ouders van een jongen die zich voor het oostfront had gemeld. Ook in deze artikelen werd begrip gevraagd voor hun positie. De toezichthouder moest bedenken wat frontervaring met iemand kon doen, wat het betekende om een zo intensief beleefde periode te moeten afzweren en dat er vrijwel geen vrouw bestond die zomaar zou toegeven dat haar zoon of man inderdaad 'fout' was geweest.⁴⁷ Tegelijkertijd moesten de toezichthouders zich niet laten overbluffen wanneer politieke delinquenten beweerden dat zij niets hadden geweten van alle misdaden van het nationaalsocialisme. De redacteuren van *Toezicht* somden nog eens op wat niemand tijdens de bezetting had kunnen ontgaan, zoals de openbare bepalingen die de democratie afschaften en de afzondering en deportatie van de joden gelastten. Al schrijvend konden de STPD-medede-

werkers hun woede en verbijstering soms maar nauwelijks de baas: hoe konden deze mensen zo blind zijn geweest voor het onrecht dat om hen heen en uit hun naam begaan werd?⁴⁸ Af en toe schieten de redacteuren echt uit hun slof: ‘Waar hebt gij uw oogen gehad? De treinen vol gedeporteerden, de groene auto’s vol gevangenen, de steenen van de verlaten straten schreeuwden het u tegen: terreur, terreur, terreur!’⁴⁹

Deze verblindings moest worden doorbroken: de politieke delinquenten moesten tot inzicht worden gebracht. Dit probeerden de STPD-toezichthouders en medewerkers in één-op-ééngesprekken waar nauwelijks nog een papieren bron van te vinden is. Wel zijn er nog herinneringen, zoals van J. Marsman wiens vader toezichthouder was in Beverwijk. Hij vertelt dat het de ex-nsb’ers vooral hoog zat hoe zij in de kampen behandeld waren. Daarover gingen talloze gesprekken. Zijn vader probeerde begrip bij hen te kweken door te wijzen op de situatie in Nederland en wat veel Nederlanders tijdens de bezetting hadden moeten meemaken.⁵⁰ Ook in *Uitzicht* werd gepoogd de politieke delinquenten tot inzicht te brengen. Zo werd uitgelegd waaruit de kloof tussen henzelf en de samenleving bestond, waardoor die ontstaan was en hoe die overbrugd kon worden. Zo drukte de redactie bijvoorbeeld een brief af van een zekere Ijsbrand aan zijn gedetineerde broer Dirk. ‘Julie krijgt iets terug,’ had Ijsbrand zijn broer geschreven, ‘o zoo weinig is het maar, van wat de menschheid is aangedaan door de s.d. en de s.s. en alles wat daarmee heulde.’ De Nederlandse nationaalsocialisten waren in de ogen van Ijsbrand landverraders en ‘des doods schuldig’. Iedere straf die lager was, was een blijk van genade.⁵¹ Ijsbrand wilde zijn broer nog een kans geven, als hij zijn nazi-ideeën maar opgaf. Dit was ook in het belang van zijn eigen gezin, vond Ijsbrand, want Dirks kinderen raakten hoe langer hoe meer verstrikt in een mentaliteit die zij zelf aanzagen voor trouw aan hun vader, maar die ertoe leidde dat zij zich voor anderen afsloten. Dirk had de plicht zijn kinderen een betere weg te wijzen. De maatschappij, vervolgde Ijsbrand, zou als zij zich niet aanpasten en niets leerden begrijpen van de nieuwe verhoudingen geen plaats voor hen hebben. Hij riep Dirk op ‘een vent’ te zijn, de waarheid onder ogen te zien en terug te komen als een mens die wat geleerd had: ‘Dan zal je ook, niet nu, maar straks (de eerste stap moet van jou uitgaan, dat mogen wij eischen) de vergevingsgezindheid van het Nederlandsche volk ontmoeten, dat, het zij nog eens gezegd, onverzoenlijk is tegenover hem, die aan den nazigeest blijft hangen, maar verdraagzaam, als vanouds, voor hem die zich schikt in de democratie en niet

meer met spijkerlaarzen op andermans lichaam en ziel wil trappen.'

Ijsbrand maakte zo duidelijk dat het geen afkeer van zijn broer was, maar van het nationaalsocialisme die hem onverzoenlijk maakte. Uit reacties van gedetineerden die de weken daarop werden gepubliceerd sprak echter vooral verontwaardiging over de barse toon van Ijsbrand. Een gedetineerde uit Duindorp schreef bijvoorbeeld dat zij heus wel openstonden voor gesprek en bereid waren in de discussie te helpen bijdragen aan meer wederzijds begrip.⁵² Deze bereidheid om op basis van een zekere gelijkheid het debat aan te gaan over goede en foute elementen uit het verleden van beide zijden, leverde bij de redactie van *Uitzicht* echter een uiterst korzelige reactie op: 'Geestelijk contact is zeker noodzakelijk. Maar alleen op den grondslag van *onze* levensbeschouwing. Het nationaal-socialisme is ons ten eenen male vreemd en wij willen ons er niet in verdiepen.' Dus, voegde de redacteur toe, als de schrijver van de brief meende dat men 'buiten' nog niet veel van hen begrepen had, hij daar inderdaad gelijk in had: men wilde het nationaal-socialisme in Nederland niet. Het was namelijk 'weezinwekkend, bestiaal en mensonterend': 'We kunnen en willen alles begrijpen, behalve het nationaal-socialisme. Het is ons aller verlangen als "geestelijk vrije menschen" met elkander te spreken. Iemand die nationaal-socialistisch denkt is o.i. niet geestelijk vrij. De conclusie is duidelijk nietwaar?'⁵³

Zolang er geen afstand was genomen van het nationaalsocialisme duurde de oorlog als het ware voort. Vasthouden aan de nazi-ideologie werd in *Uitzicht* genoemd als de oorzaak bij uitstek van het voorduren van de scheiding tussen 'goed' en 'fout': door deze ideologische keuze hadden de NSB'ers stelling genomen tegen 'de Nederlandse tradities van humanisme en christendom' en vóór dictatuur en totalitarisme. Hieruit bestond dus naar de mening van de STPD-medewerkers een groot deel van het verraad en de schuld: de NSB'ers en andere collaborateurs hadden verraad gepleegd aan de basiswaarden van de Nederlandse samenleving. Dit dienden zij eerst te erkennen voordat men weer samen verder kon.⁵⁴ De overwinning op het nationaalsocialisme was pas voltooid als het ook ideologisch failliet was verklaard door zijn aanhangers.

Er waren overigens wel degelijk politieke delinquenten die afstand namen van hun eerdere standpunten. Zo erkende een gedetineerde dat zij zich hadden laten misleiden en onvoldoende zelf hadden nagedacht. Daarin lag volgens hem hun schuld: zij hadden moreel en politiek steun gegeven aan hen die de daadwerkelijke misdaden begingen.⁵⁵ De redac-

tie kon een dergelijk inzicht billijken. Een andere brief bewees de redacteuren echter vooral opnieuw de onbuigzaamheid en blindheid: een voormalig lid van de NSB, wa en ss was verbolgen in de pen geklommen om nog eens uit te leggen dat het Nederlandse volk het werkelijke nationaalsocialisme nooit gezien had. Tijdens de bezetting waren de Duitsers namelijk volledig met de oorlogsvoering bezig geweest. Hij schreef zich serieus te hebben afgevraagd of hij misschien fout had gezeten tijdens de oorlog en had daarom alle idealen waarvoor hij had gestreden nog eens de revue laten passeren (‘tegen het Bolsjewisme’, tegen ‘Indië los van Holland’, ‘tegen schotjesgeest en klassenstrijd’, ‘voor een natie waarin elk lid zich geborgen voelt’, ‘voor een krachtig staatsbestuur’, enzovoorts). Hij moest eerlijk bekennen dat hij daar nog steeds achter stond. Daarmee gaf hij echter ook aan nog steeds te geloven dat het nationaalsocialisme de juiste manier was om deze idealen te bereiken. U moet bewijzen, schreef hij daarom, dat er fouten aan onze levenshouding zitten, of wij moeten u bewijzen dat onze leer kerngezond is.⁵⁶ Alle gruwelen en ellende had hij natuurlijk niet gewild, maar die schreef hij toe aan ‘verkeerde elementen’, de oorlogssituatie en de speciale eisen die de oorlog tegen de ‘Russische onmens’ stelde. Hij zou willen dat de vrije Nederlanders en de gedetineerden zochten naar de goede punten die zij samen konden onderschrijven.

In het nawoord van de redactie werd echter korte metten gemaakt met dit voorstel. Zo werd niet geaccepteerd dat hij de misdaden van het nationaalsocialisme loskoppelde van de leer en al helemaal niet dat er in deze leer elementen zouden zitten die het waard waren om over te nemen. Wat er aan ‘goede idealen’ inzat, was gestolen en geperverteerd: ‘Het [nationaalsocialisme] is een onnatuurlijke, kunstmatige levensbeschouwing, die, om ingang te doen vinden, opgevoerd is met eenige bestaande, algemeen geldende redelijke waarden. Het spreekt de mensch aan in zijn zwakke punten en speculeert op zijn zwakheden: ijdelheid, egoïsme en zucht naar macht.’ Er was dus geen sprake van dat zij elkaar halverwege zouden vinden. De politieke delinquenten moesten eerst de waarde van de democratie leren begrijpen en inzien dat het nationaalsocialisme hen had bedrogen. Dan pas was er een basis om op verder te gaan.⁵⁷

De kloof tussen de ‘goede’ en ‘foute’ Nederlanders waarvan gezegd werd dat hij overbrugd moest worden, raakte door dergelijke discussies vooral opnieuw bevestigd. Sommige gedetineerden vroegen wat democratie dan precies was en wat er precies verkeerd was aan het nationaal-

socialisme. De uitleg die zij kregen was moraliserend en verwees vooral naar een bepaalde mentaliteit: democratie was een morele houding van tolerantie en vrijheid, oftewel het tegendeel van de nationaalsocialistische 'geest' van onderdrukking en 'rassenhoogmoed'.⁵⁸ Zo bleven de geestelijk verzorgers en de voormalig nsb'ers en ss'ers een gesprek tussen doven voeren. De discussie over wat dan precies 'fout' was, was vastgelopen. De politieke delinquenten deden er vaak maar het zwijgen toe of deden alsof ze de kerk serieus namen. Ook sommige geestelijk en sociaal verzorgers lieten liever de discussie achterwege en richtten zich vooral op praktische ondersteuning van de gedetineerde en zijn gezin. Over politiek waren zij uitgesproken.

'Dit is meer dan een politiek probleem'

Zoals Van Kilsdonk vooral gedetineerden ontving en hielp bij het onderhouden van contact met familie, met huwelijksproblemen of het regelen van woonruimte, zo waren er ook geestelijk en sociaal verzorgers die niet alleen in het kamp ontvingen, maar ook zelf op bezoek gingen. Een van hen was STPD-medewerker en celbezoeker R.J.A. Paalman die tussen 1947 en 1950 stad en land afreisde om praktische zaken te regelen voor de gedetineerden en hun gezinnen. Soms zorgde hij ervoor dat klachten van de politieke delinquent of iemand van zijn gezin doorgestuurd werden naar bijvoorbeeld de gemeentelijke dienst voor Sociale Zaken of Huisvesting. Vaak ook was hij op bezoek bij de gezinnen om een rapport op te stellen voor de gratiëringaanvraag.

Paalman sprak daartoe met de echtgenote, maar vaak ook met de buuren, de pastoor of de dominee. Zo onderzocht hij de zaak van een handelaar in tuinzaad die vastzat voor collaboratie: 'Er werden door mij enige mensen uit de naaste omgeving gehoord en deze verklaarden dat het gezin gunstig bekend stond en dat ook de man bij zijn thuiskomst niets in de weg zal worden gelegd. Tijdens de bezetting heeft het gezin veel goeds in stilte gedaan voor meerdere buurtbewoners.'⁵⁹ Paalman ging, al dan niet op verzoek van de ouders, ook langs bij jeugdige politieke delinquenten. Zo bezocht hij een twintigjarige jongeman die veroordeeld was tot twaalf jaar gevangenisstraf wegens lidmaatschap van de ss en deelname aan een vuurpeloton. De jongen vertelde dat zijn vader 'vuurig nsb'er' was en dat hij zodoende bij de ss terecht was gekomen. Toen eens 36 mannen moesten aantreden voor de schietbaan

had hij zich gemeld, maar hij was zich rot geschrokken toen daar twaalf mensen bleken te staan die doodgeschoten moesten worden. In doodsangst, zo tekende Paalman zijn verhaal op, heeft hij toen in het wilde weg geschoten.⁶⁰ Paalman beoordeelde het verhaal niet op waarheid of volledigheid, maar stelde in zijn verslag voor dat de jongeman uit de strafgevangenis zou worden gehaald en in een jeugdkamp in de buurt van zijn familie werd geplaatst.

Veel van de verhalen die Paalman te horen kreeg, laten zien dat een probleem vaak niet alleen kwam. Er was niet alleen de moeilijke situatie die door NSB-lidmaatschap of collaboratie ontstaan was, maar vaak een heel arsenaal aan problemen: huwelijksproblemen die soms al voor de oorlog bestonden, maar die door de bezettingstijd en de internering verergerden of geheel uit de hand liepen. Zoals de man die de bezetting aangreep om eindelijk van zijn joodse vrouw te kunnen scheiden en die na de oorlog door zijn dochter werd aangeklaagd. De vrouw was weggevoerd en er was niets meer van haar vernomen.⁶¹ Of de jongen die na ‘bedrog van zijn meisje met een dolle kop naar de ss is gegaan’ en nu opgesloten zat. Naast de gezinnen waarin de internering van de vader het probleem was, waren er dus talloze gevallen waarbij al moeilijkheden bestonden voor de internering of waarbij na de oorlog steeds meer problemen kwamen. Veel toezichthouders en STPD-medewerkers vatten daardoor hun taak steeds meer op als een vorm van maatschappelijk werk. Zo liet een medewerker uit de regio Zuidoost-Groningen met een praktijkvoorbeeld aan Ten Holt-Taselaar zien dat hun werk toch eigenlijk maar weinig met politiek te maken had. Hij had een jongeman onder toezicht, maar de begeleiding had weinig te maken met diens collaboratieverleden. De STPD-man was bezig het hele gezin op de rails te krijgen: ‘Zijn broer van 17 jaar zette de vorige maand op een avond f.11,- in sterke drank om. Zijn zusje van 16 jaar, die intern in een betrekking was, werd midden in de nacht door 4 jongens thuisgebracht. (...) De ouders hebben daarop het meisje weer bij zich thuis genomen doch nu blijft de vader niet met zijn handen van het meisje af.’⁶² De jeugdige politieke delinquent zelf had ook problemen die niets met zijn politieke verleden te maken hadden: hij had een meisje zwanger gemaakt, maar was niet in staat een gezin te onderhouden. De medewerker van de STPD schreef dan ook dat als zij één van de gezinsleden wilden ‘heropvoeden’, zij zich met alle gezinsleden moesten bemoeien, niet in de laatste plaats met de ouders: ‘De heropvoeding’, schreef hij, ‘is dan ook geen politiek heropvoeden maar dient zich hoofdzakelijk te

richten op de maatschappelijke heropvoeding.⁶³ Sociale en maatschappelijke problemen kwamen vaak bovenop de problemen die een verleden als politieke delinquent al met zich bracht en binnen de STPD leken die zelfs de politieke achtergrond te gaan overschaduwen.

Ook Paalman hield zich druk bezig met gezinsproblemen: hij vond het erg belangrijk dat het gezin in stand gehouden werd en besteedde daarom veel aandacht aan het documenteren van huwelijksproblemen. Paalman kwam veel echtscheidingen tegen, veel ruzies en veel verwarde gezinssituaties. Ook Stouten signaleerde dit.⁶⁴ Er waren vrouwen die weigerden hun echtgenoten te bezoeken. Sommige vrouwen ervoeren pas tijdens de rechtszitting wat hun echtgenoot tijdens de bezetting had gedaan en wilden op grond daarvan bij hem weg. Sommige mannen dreigden niet langer een deel van hun verdiende geld te laten overmaken, omdat zij hadden gehoord dat hun vrouw een affaire had. Andere mannen konden niet meer overweg met hun vrouw die door hun afwezigheid veel zelfstandiger was geworden.⁶⁵ Paalman voerde eindeloze correspondenties waarin hij de risicovolle situatie in het achtergebleven gezin aan de orde stelde: de afwezigheid van de vader schaadde de opvoeding van de kinderen, maar zorgde er eveneens voor dat de moeder 'op het verkeerde pad' ging, wanneer zij bijvoorbeeld bezoek kreeg van onbekende heren die voor veel geld of andere gunsten beloofden haar echtgenoot vrij te krijgen. In zulke gevallen bepleitte Paalman vrijlating van de man. De man was dan wel 'fout' geweest, maar zijn gezin had hem nodig.

Dreigende echtscheidingen waren niet alleen voor Paalman, maar ook voor de geestelijk verzorgers en de politiek reden om te overwegen gedetineerden voor te dragen voor vervroegde invrijheidstelling of in ieder geval in te grijpen in de ontstane situatie.⁶⁶ In de Acte van Invrijheidstelling die door de Bijzondere Gerechtshoven werd gebruikt, stond als een van de standaardredenen om iemand in vrijheid te stellen aangegeven dat 'voortzetting van de bewaring, gezien [...] het belang zijner/harer kinderen in verband met de ernst van de feiten en gedragingen, waarvan hij/zij verdacht wordt, redelijkerwijs niet is gerechtvaardigd.'⁶⁷ Paalman noteerde daarom altijd hoeveel kinderen er in een gezin waren en van welke leeftijd. Maar het ging niet alleen om het belang van de kinderen; ook de overtuiging dat een stabiel gezinsleven een belangrijke voorwaarde was voor 'goed vaderlanderschap' speelde een rol. De gezinspolitiek beïnvloedde zo de juridische afwikkeling van de collaboratie: de problemen leken soms beter opgelost door de ge-

zinnen te herstellen dan door mensen vast te houden. Ondanks dat het vaak de man was geweest die politiek ‘fout’ was geworden, werd toch in brede kringen geloofd dat hij nodig was als kostwinner, echtgenoot en vader. Politieke ontsporing moest worden opgelost door strakke inbedding van alle betrokkenen – man, vrouw en kinderen – in de traditionele gezinsverhoudingen. Het gezinsleven kreeg zo de functie van heropvoeding en disciplineren, van de man én van de vrouw.

Wat is ‘goed vaderlanderschap’ eigenlijk?

In 1946 kwam de Bijzondere Rechtspraak pas echt op gang. De zwaardere gevallen van politieke delinquentie kwamen voor de Bijzondere Gerechtshoven, die 14.562 mensen veroordeelden. De Tribunalen veroordeelden 49.920 collaborateurs. In totaal werd dus een minderheid van het aantal geïnterneerden daadwerkelijk veroordeeld. 152 keer werd de doodstraf uitgesproken en deze werd 40 keer voltrokken, vooral vlak na de oorlog.⁶⁸ In 148 gevallen werd levenslang gegeven en 1.736 maal een gevangenisstraf van tien jaar of meer.⁶⁹ Door de Tribunalen werden 5.000 mensen vrijgesproken en circa 12.000 alleen gestraft met bijvoorbeeld een boete of door een deel van het vermogen in te nemen. Er werden ruim 5.000 mensen veroordeeld tot minder dan een jaar, 28.000 voor één tot vijf jaar en 1.300 voor vijf tot tien. Vanaf medio 1947 kregen veel van deze veroordeelden echter gratie: hun straf werd omgezet of bekort. Ook het voorarrest werd in mindering gebracht evenals aftrek van een derde van de straftijd bij goed gedrag.⁷⁰ Verreweg de meeste collaborateurs waren in 1948 weer vrij.

Vaak werden politieke delinquenten onder voorwaarden vrijgelaten en één van die voorwaarden kon ondertoezichtstelling bij de STPD zijn. Meer dan 40.000 mensen kwamen onder toezicht. Ook politieke delinquenten die vervroegd werden vrijgelaten, werden vaak naar de STPD verwezen. Zo’n ondertoezichtstelling kon voor drie jaar bepaald zijn, maar de duur werd ook ingegeven door de indruk die de toezichthouder van zijn ‘pupil’ had.

Ondertoezichtstelling was geen nieuwe uitvinding. Ook in het reguliere reclasseringswerk bestond het al. De eerste Nederlandse reclasseringsverenigingen dateren uit de vroege negentiende eeuw. Deze hadden vooral een ‘liefdadig’ karakter: gegoede heren ontfermden zich over de ‘mindere man’ die op het slechte pad was geraakt. Begin twin-

tigste eeuw was het accent verschoven naar materiële zorg. Het idee was toen dat als de voormalig delinquent het materieel maar enigszins goed had, hij zich voortaan wel netjes zou gedragen. Liefdadigheid en materiële hulp liepen door elkaar. In de periode daarna, en dat is ook duidelijk zichtbaar bij een initiatief als de STPD, kwam de nadruk te liggen op psychologisch-reorganiserende nazorg: men geloofde in de opvoedbaarheid van de reclassant. Hij zou door de juiste (psychologische en pedagogische) aanpak een goed burger worden.

Hoewel deze ontwikkelingen dus al geruime tijd gaande waren, werden zij pas in de nieuwe Beginselenwet Gevangeniswezen van 1953 echt vastgelegd. In die wet stond als expliciet doel van de gevangenisstraf de voorbereiding op de terugkeer van de gedetineerden in het maatschappelijk leven, oftewel de sociale reïntegratie.⁷¹ In een praktijkgids voor toezichthouders en celbezoekers uit de late jaren veertig stond als doel van de reclassering: 'om de man, die door het plegen van zijn misdrijf dreigt onmaatschappelijk te worden of dat reeds geworden is, weer in de maatschappij terug te brengen, een gewoon mens van hem te maken, wiens toekomst niet wordt bezwaard door het verleden en die geen gevaar voor de gemeenschap vormt.'⁷² Hierbij werd aangetekend dat toezicht niet onnodige controle en beperking van de reclassant diende in te houden, maar 'hulp aan de medemens, die door zijn voorgeschiedenis heeft getoond deze hulp nodig te hebben.'⁷³ Een toezichthouder diende bijvoorbeeld niet met de werkgever over het verleden van de delinquent te spreken, zonder dat deze daar vanaf wist. Wel diende hij te stimuleren dat zijn 'pupil' zich bij verenigingen aansloot, banden met de kerk onderhield en hobby's koos.

Hoewel er dus al een traditie van reclassering bestond, was het nooit een grootschalige aangelegenheid geweest. Na de oorlog leverde het vinden van toezichthouders voor de duizenden ex-politieke delinquenten dan ook de nodige problemen op. De reclassering van deze categorie kwam bovenop die van de toch al flink toegenomen groep ex-delinquenten. Bovendien waren toezichthouders vrijwilligers. Een van de opgaven voor de STPD was dus om naast haar formele medewerkers een heel leger aan vrijwilligers te mobiliseren. In verschillende delen van het land leverde dit problemen op, bijvoorbeeld doordat er in steden als Haarlem en Amsterdam relatief veel ex-politieke delinquenten waren. Ook zorgden massale vrijlatingen voor problemen: daar kon de STPD dan niet op tijd op inspelen. Soms betekende dit dat het toezicht niet meer inhield dan een meldingsplicht eens in de veertien dagen.

Om vrijwilligers te werven zocht Ten Holt-Taselaar, die overgestapt was van de BBJ naar de Jeugdafdeling van de STPD contact met de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk, de Vereniging Humanitas, de AJC en andere jeugdverenigingen, zoals de Hervormde Jeugdraad. Interesse bestond er vaak wel, maar niet altijd op de manier zoals de STPD zich die voorstelde. Ten Holt-Taselaar beklagde zich bijvoorbeeld over het verzoek van de Hervormde Jeugdraad om juist niet-kerkelijke jeugdige politieke delinquenten door te sturen naar haar vrijwilligers. Zij ergerde zich aan deze ‘bekeringsijver’.⁷⁴ Ondertussen bestonden er ook strubbelingen met de kinderschermingsverenigingen en zelfs binnen de STPD tussen de professionele medewerkers en de vrijwilligers die de praktische uitvoering voor hun rekening namen.

Eén van de terugkerende vraagstukken was wát toezicht precies inhield. Waarop moest de toezichthouder letten? Wanneer behoorde hij de procureur-fiscaal in te lichten? Wanneer moest de voormalig politieke delinquent opnieuw worden geïnterneerd? Mocht hij of zij nog blijf geven van een nationaalsocialistische overtuiging? Kortom, wat betekende ‘goed Nederlanderschap’ nu eigenlijk precies? In een onge-dateerde circulaire voor de afdeling Jeugdzaken van de STPD stonden de doeleinden als volgt opgesomd:

De zorg voor tewerkstelling in een beroep, waarbij zoveel mogelijk aandacht worde besteed aan het verkrijgen van goede vakkennis. Ook de theoretische vakkennis worde gestimuleerd.

De wederaanpassing aan het maatschappelijk leven o.a. door de pupil op te wekken deel te nemen aan de jeugdbeweging en het sportleven.

Gewenning aan het huiselijk leven door er toe mede te werken, dat de pupil in een goed gezin verkeert.

Het bevorderen van alles wat er toe kan bijdragen, de pupil gezonde, moreele, maatschappelijke en politieke ideeën bij te brengen,

Het bevorderen van het godsdienstig en kerkelijk leven van de pupil in den geest van zijn ouderlijk huis, o.a. door zich in geval van moeilijkheden in verbinding te stellen met de desbetreffende kerkelijke instanties.⁷⁵

Verder diende ook via de toezichthouders gecontroleerd te worden of eventuele andere bij vrijlating opgelegde voorwaarden werden nageleefd, of iemand zich ‘goed gedroeg’ zowel politiek als maatschappelijk, en moest er contact gehouden worden met de gezinnen van de onder toezicht gestelde.⁷⁶ Al met al is deze circulaire vooral een opsomming

van algemene burgerdeugden en ideeën over heropvoeding van jongeren die maatschappelijk ontspoord waren. Wat precies ‘gezonde, morele, maatschappelijke en politieke ideeën’ waren, werd aan de verbeelding van de toezichhouders overgelaten. Ten Holt-Taselaar probeerde in haar adviezen een brug te slaan tussen de voorschriften van de directie en de praktische uitvoering. Het ‘goed’ in de aanduiding ‘goed vaderlanderschap’ had een politieke betekenis, andere overtredingen vielen daar dus niet onder. Dit gold dus voor overtredingen die onder het gewone strafrecht vielen: in die gevallen moest de ‘gewone’ officier van justitie ingeschakeld worden en niet de procureur-fiscaal. In de praktijk bleek dit onderscheid ingewikkeld, bijvoorbeeld wanneer iemand ook om criminele vergrijpen (zoals mishandeling of zwarte handel) was veroordeeld. De toezichthouder was volgens Ten Holt-Taselaar snel geneigd ‘te rigide’ op te treden: hij of zij interpreteerde het laakbare gedrag van de pupil al snel als uiting van een nog altijd ‘foute’ instelling.

Ondanks Ten Holt-Taselaars adviezen bleef het vraagstuk wat ‘goed gedrag’ was voor onenigheid zorgen.⁷⁷ Ook in *Toezicht* werd de kwestie aan de orde gesteld: een ‘goed Nederlander’ was iemand die zich hield aan algemene traditionele deugden, zoals werken en zorg voor het gezin, en die afstand nam van zijn of haar nationaalsocialistische denkbeelden. Men ging er, zoals Ten Holt-Taselaar ook al constateerde, van uit dat er om van een overtreding van de voorwaarden van vrijlating te kunnen spreken samenhang moest bestaan tussen de misdraging en het politieke verleden van de delinquent. Maar tegelijkertijd werd ook benadrukt dat voor de overheid ‘uiterlijk goed gedrag’ goed genoeg was: Nederland kende meningsvrijheid en de wet verbood nationaalsocialistische ideeën dus niet.⁷⁸ De toezichthouder mocht natuurlijk wel de discussie aangaan. Jaap le Poole, een bekend verzetsman en directeur van de STPD, raadde de toezichthouders aan hun ‘pupillen’ niet direct met hun eigen denkbeelden ‘te bespringen’: dat zou slechts een herhaling van ideologische zetten betekenen. Hij pleitte ervoor door geduld en een open houding zelf een voorbeeld te zijn van ‘onbaatzuchtigheid, naastenliefde en opofferingsgezindheid’.⁷⁹ Alleen door de ‘echt Nederlandse waarden’ na te leven zou succes te boeken zijn. De grootste kracht en zwakheid van de democratie, benadrukte Le Poole, is dat zij het recht geeft om nationaalsocialistisch te denken. Denken staat dus vrij, maar het ‘demonstreren’ van nationaalsocialistische denkbeelden was iets anders: tegen dergelijke publieke uitingen diende wel opgetreden te worden.

Nog altijd was met deze raadgevingen een weinig concrete leidraad geboden voor de praktijk. In het jaarverslag van de STPD-afdeling Friesland is bijvoorbeeld met tevredenheid opgetekend dat de voorwaarde ‘zich als goed Nederlander te gedragen’ weliswaar ruimte voor discussie bood, maar dat er gelukkig bij ‘onsociaal gedrag’ opnieuw interneering kon volgen.⁸⁰ Politiek en sociaal gedrag bleven daarmee in de ogen van de toezichthouders onlosmakelijk met elkaar verknoopt.

Voor een deel was dit door elkaar lopen van toezicht op politiek en sociaal gedrag ook van meet af aan de bedoeling: Ten Holt-Taselaar benadrukte in haar lezingen over de noodzaak van toezicht dat dit in de praktijk niet zozeer was ‘ter voorkoming van afglijding op verkeerd politiek gebied’, maar ‘vooral in de vorm van bijstand op maatschappelijk en familiaar terrein’ diende vorm te krijgen.⁸¹ Wanneer de sociale (gezins-)situatie maar op orde was, zou de politieke radicaliteit ook wel afnemen. Uit de verslagen die toezichthouders van jeugdige politieke delinquenten uit het noorden en westen van Nederland naar Ten Holt-Taselaar stuurden is op te maken dat van ‘politieke misdragingen’ ook vrijwel nooit sprake was. Als zich al ‘misdragingen’ voordeden, dan vielen die volgens de toezichthouders onder de kopjes ‘zedelijk’ en ‘crimineel’, waarbij overtredingen jegens de ‘zedelijkheid’ vooral aan meisjes werden toegeschreven, terwijl wangedrag van jongens doorgaans crimineel heette.⁸² Onder dergelijke rubrieken werd dan uiteenlopend gedrag gekwalificeerd: van winkeldiefstal tot geweldpleging en van ongewenste zwangerschap tot ’s avonds laat op straat rondhangen.

Alleen in het uiterste geval werden jeugdige ‘pupillen’ opnieuw geïnterneerd. Meestal bestonden sancties uit een preek of eventueel uit overplaatsing naar een ander pleeggezin of tehuis. Sommige toezichthouders beklagden zich over de geringe middelen die zij hadden om tegen hun pupillen op te treden. Hun pupillen zouden zich niets van hen aantrekken en gewoon hun eigen gang gaan. Sommigen onttrokken zich geheel aan het toezicht en doken zelfs onder. Over het algemeen werden echter weinig overtredingen gemeld. Met veel jeugdige politieke delinquenten bleek volgens de toezichthouders helemaal niet zoveel mis.

Het doorbreken van het isolement: de jpd-weekends

Toezicht was dus veel meer dan democratische politieke ideeën aanleren: de tendens binnen de STPD was om zich juist op een breed vlak be-

zig te houden met de ex-politieke delinquent. Een combinatie van politieke en maatschappelijke 'heroriëntatie', zoals iemand als Le Poole heropvoeding liever noemde, werd gevonden in het organiseren van speciale bijeenkomsten voor jeugdige politieke delinquenten of 'zwaar besmette' jeugd waarop zij kennis konden maken met leeftijdgenoten uit de jeugdbeweging en studenten uit het maatschappelijk werk. De STPD hoopte dat de reïntegratie van deze groep door deze weekends soepeler zou verlopen.

Het oorspronkelijke idee om jongeren uit verschillende kringen samen te brengen in een herberg of vormingshuis kwam van Le Poole zelf. De eerste weekends vonden in de winter van 1948 plaats in het westen van Nederland. Toezichhouders konden geschikte pupillen voordragen en de STPD zorgde ervoor dat de uitnodiging via de jeugdbeweging bij de jongere terechtkwam. Expres werd niet via de STPD uitgenodigd, maar via een lokale afdeling van een van de verzuilde jeugdverenigingen. Zo moest worden benadrukt dat het niet ging om straf of heropvoeding, maar in eerste instantie om contact leggen. Op de uitnodiging stond dat de jeugdbeweging door dit initiatief wilde bijdragen aan het doorbreken van het isolement waarin deze jongeren verkeerden.

Op het eerste weekend, in maart 1948 op vormingscentrum De Vonk in Noordwijkerhout⁸³, waren negentien jongens met een 'politiek besmet' verleden en twaalf uit de jeugdbeweging aanwezig.⁸⁴ Het programma voorzag in veel gezamenlijke koffie, een strandwandeling en lezingen met discussie.⁸⁵ Volgens Ten Holt-Taselaar begon het weekend nogal stroef: 'men wist niet wie "wie" was, noch welke politieke of geloofsovertuiging men tegenover zich had.'⁸⁶ De eerste lezing was bedoeld om de jongeren iets over politieke stelsels te leren en had het federalisme als thema. De spreker trok streng van leer tegen Hitler, maar kon slechts op lauwe reacties rekenen. De jonge politieke delinquenten zaten er bij te kijken alsof ze zich afvroegen waarom de beste man zoveel moeite deed: 'had indertijd ons onze gang maar laten gaan, dan waren de communisten reeds verslagen (...), dat hele federalisme is bij onze strijd vergeleken flauwe onzin.'⁸⁷ Pas tijdens de wandeling aan het eind van de dag ontstond er contact tussen de jpd en jongeren van de jeugdbeweging. De discussies gingen vervolgens tot diep in de nacht door en werden de volgende dag voortgezet toen dominee Gravemeijer vertelde over 'het nihilisme in onze tijd' en zijn christelijke ideeën lijnrecht tegenover die van de 'valse ideologie van het nationaal-socialisme' stelde. 'Een zeer geïnteresseerd, soms emotioneel getint debat,

volgde,’ aldus Ten Holt-Taselaar. Wat haar betreft was het doel van het weekend dan ook aardig bereikt: de jonge politieke delinquenten waren in contact gekomen met leeftijdgenoten en hadden over politiek gesproken. Dat openlijk met elkaar spreken vond zij het belangrijkste succes: ‘De politieke delinquenten zijn zo gewend om, waarschijnlijk behalve in huiselijke kring, over hun verleden te zwijgen, dat zij, ook wanneer zij worden aangevallen niet voor hun mening uitkomen.’⁸⁸ Die houding was haar ook gebleken uit enkele persoonlijke gesprekken. De jongens zeiden te zijn gekomen om ‘de kat eens uit de boom te kijken’ en hadden verwacht ‘dat ze ons een “flinke propaganda” in de maag zouden splitsen’.⁸⁹ Een andere jongen wist in hun gesprek zo handig zijn politieke verleden te omzeilen dat ze hem er op de man af naar moest vragen. ‘Mijn vraag stichtte grote verwarring,’ schreef Ten Holt-Taselaar, ‘de jongen kreeg een heftige kleur. Hij vertelde mij, vliegenier te zijn geweest (...). Merkbaar opgelucht door deze doorbreking van de onzichtbare muur, kwamen nu problemen en moeilijkheden, waar hij in zijn tegenwoordig leven, door dit verleden, mee te kampen had, los.’⁹⁰

Ten Holt-Taselaar was dus redelijk tevreden over het verloop van het weekend. Het verslag van een van de deelnemers laat echter een andere indruk achter. Deze jongen was verrast en sceptisch geweest een uitnodiging te ontvangen voor een ‘vrije’ discussie. In de uitnodiging had hij gelezen dat het ‘naar elkaar toegroeien’ van de verschillende groepen jongeren het doel was van de bijeenkomst. Daar had hij zo zijn vraagtekens bijgezet:

De algemene uitdrukking voor onze houding wordt kortweg betiteld met “fout”. Naar iets “fouts” wil men niet toegroeien, logisch zouden wij naar de anderen moeten toegroeien. En hierin ligt de kern. Dit laatste is onmogelijk. Waarom? (...) Kortweg: ik geloof niet in een democratische regering en verwijs in dit verband naar “Mein Kampf” bladz. 95-97 (tot 1e alinea). Een compromis is niet mogelijk. Het nut van deze bijeenkomsten ligt nu m.i. daarin, dat de meningen er nog eens scherp tegenover elkaar geplaatst worden en men kiezen kan. Heeft men gekozen, dan heeft men zijn idee uit te bouwen. Wie daarbij de sterkste is, wint.⁹¹

Hij wilde het verschil tussen nationaalsocialistisch en niet-nationaalsocialistisch dus in stand houden. Men moest kiezen en dan strijden voor zijn geloof. Hij had gekozen en bleef daarbij. Zijn oude identiteit opgeven was voor deze jongen dus simpelweg geen optie.

De jeugdafdeling van de STPD organiseerde in 1948 een hele serie van

deze weekends.⁹² Bij de organisatie doken steeds dezelfde problemen op. Met name vanuit religieuze hoek werd er geprotesteerd tegen het gemengde karakter van de bijeenkomsten. Niet dat er jongeren met en zonder nationaalsocialistisch verleden bij elkaar kwamen was het probleem, maar het feit dat de kerkelijke gezindten door elkaar zaten en er ook nog eens niet-religieuze jongeren bij waren.⁹³ Een ander probleem was dat jonge politieke delinquenten soms niet konden of wilden deelnemen. Sommigen hadden er geen trek in of dachten dat het propagandabijeenkomsten zouden worden, anderen werden er door hun ouders en omgeving vanaf gepraat. Meisjes meldden zich vaak af omdat zij geen pyjama en lakens hadden om mee te nemen. Ook waren sommigen wantrouwig of angstig.⁹⁴ Anderen deden gewoon hun eigen zin. Een deelneemster uit Rotterdam schreef hoe zij die middag 'in een niet al te rooskleurige bui' van huis vertrokken was. 'Mam had steeds al gezegd: "Ga nu niet." Maar ik, eigenwijs, ging toch en wel met een lang gezicht en het gezegde: "Wanneer laten jullie me eindelijk eens met rust, en mijn eigen zin doen".'⁹⁵ Zodra ze in Leiden de andere meiden en de begeleidsters trof, was haar humeur omgeslagen. 's Middags vond ze zelfs het samen aardappels schillen gezellig.

Ook andere jpd vermeldten de gezelligheid als iets dat hen verrast had, want zowel de jongeren als de organisatoren legden erg veel nadruk op het isolement van de 'foute' groep. Om dit isolement te doorbreken was er een cruciale rol weggelegd voor de jongeren van de jeugdbeweging of de gastinstelling waar het weekend plaatsvond. Soms ging dit helemaal mis, bijvoorbeeld toen een fanatieke jongen van het communistische Algemeen Nederlands Jeugdverbond (ANJV) de discussie opzweept. In plaats van een debat over het nationaalsocialisme, liep de middag uit op een Koude Oorlog-confrontatie waarbij het de communisten waren die alleen kwamen te staan.⁹⁶ Dit weekend werd niet geslaagd gevonden. Een heel andere rol speelden de gastheren tijdens een weekend in De Horst, een opleidingscentrum voor geestelijk-sociaal werkers in Driebergen. Wout, een van de 'internen', had zelf als ss'er aan het front gevochten en was daarbij een hand kwijtgeraakt. De jpd die op bezoek waren hadden veel ontzag voor hem, omdat hij zo openlijk voor zijn verleden uitkwam en blijkbaar toch volledig opgenomen was in de gemeenschap van De Horst. Toen zij hem vroegen of hij dan niet slecht behandeld was door de bewakers in de interneringskampen, reageerde hij daar laconiek op: 'Maar laten we vooral bedenken, zo ging hij verder, dat zij meest niet tot het beste deel van het [Nederlandse]

volk behoorden. Dankzij het beste deel van het [Nederlandse] volk is het na drie jaar mogelijk, dat wij hier bij elkaar zijn en over de dingen vrijuit kunnen praten. Laten wij hier blij om zijn.’⁹⁷ Wout probeerde de jongens aan te sporen om naar de toekomst te kijken en over de verschillen van toen heen te stappen. Een van de organisatoren en begeleiders van de kant van de STPD schreef hierover dat het hem genoeg deed de jonge politieke delinquenten opgenomen te zien worden in De Horst en omgeven door leeftijdgenoten ‘fris van geest en met geloof in de toekomst’: ‘Wat de deelnemers aan het week-end wel hebben beleefd, is, het gevoel van 2e rangs Nederlanders, voor 2 dagen kwijt te zijn en volledig in een gemeenschap te zijn opgenomen, doch jammerlijk, zij weten dit en spreken het ook uit, is dit in het dagelijks leven nog niet altijd mogelijk.’⁹⁸

Ook de deelnemers spraken direct of indirect over hun gevoel van isolement en aanvankelijke aarzelingen om deel te nemen aan het week-end. Een van de jongens had van tevoren half-en-half een ‘hersenspoelweekend’ verwacht, maar gelukkig: ‘De opzet was niet om van ons binnen 2 x 24 uur goede democraten te maken maar om op een vrije manier te praten over de goede en verkeerde dingen van het verleden en het heden.’⁹⁹ Hij had van Wout geleerd dat het belangrijk was ‘een goed fundament’ bij jezelf te zoeken en niet bij een ander. Een andere deelnemer was met veel tegenzin gekomen, een derde had bijna rechtsomkeert gemaakt toen hij zag dat De Horst een christelijke signatuur had. Maar zij schreven allemaal onder de indruk geraakt te zijn van de hartelijke ontvangst en de snelheid en het gemak waarmee zij opgenomen werden: binnen enkele minuten zaten zij met zijn allen in de huiskamer thee te drinken. De interne jongens werden met interesse gadeslagen: deze aanstaande sociaal werkers waren allemaal zo aardig dat een van de deelnemers zich afvroeg of ze soms daarop geselecteerd werden.¹⁰⁰ Ook een jonge ex-NSKK’er noemde de bijzondere stemming: ‘Het meest opvallende was voor mij wel de sfeer die daar heerste. Ik heb nog nooit (het klinkt misschien wel een beetje zielig) zo’n gezellige stemming meegemaakt.’¹⁰¹ Hij hoopte dat hij de volgende keer weer mee mocht. De jongen die met zoveel tegenzin gekomen was, concludeerde: ‘Ik heb van het begin tot het einde genoten en het heeft me werkelijk weer geloof in de toekomst gegeven. Wat me het meest getroffen heeft, zou ik heus niet kunnen vertellen, de goede sfeer of het bemerken, dat ik er nu toch weer bijhoorde.’¹⁰²

Ondanks dat deze deelnemers zo gelukkig waren dat zij werden opgenomen in een gemeenschap, hielden veel andere jonge politieke de-

linquenten de boot af. Zo kon het voorkomen dat zij in aantal zelfs de minderheid waren. De interesse onder de medewerkers van de STPD en het maatschappelijk werk was namelijk wel onveranderd groot. Allemaal waren deze sociaal werkers nieuwsgierig naar zo'n weekend, naar hoe de jeugdige politieke delinquenten zich gedroegen en hoe zij dachten. In een verslag van een weekend voor meisjes op De Vonk schreef een van de begeleidsters dat ze niet de indruk had gekregen dat deze meiden zeer nationaalsocialistisch geïndoctrineerd waren, ook al waren de meesten leidster geweest bij de Jeugdstorm of afkomstig uit een NSB-milieu.¹⁰³ Sommigen hadden een hele carrière achter de rug bij allerlei nationaalsocialistische organisaties in Nederland en Duitsland.¹⁰⁴ Ook deze meisjes vertelden over hun aarzelingen om over hun verleden te spreken. De begeleidster kon zich dat wel voorstellen, maar meende dat ze dit probleem groter maakten dan het was. In haar ogen hadden zij vooral te kampen met 'persoonlijke problemen' en niet zozeer politieke of maatschappelijke. Een andere begeleidster beschreef hoe zij 'onder het genot van een kopje thee' discussieerden over vragen als het al of niet vertellen aan de werkgever van hun politieke delinquentenschap en of het wel mogelijk was om vriendschappen te sluiten met 'anti's'. Het was haar daarbij opgevallen dat de meisjes telkens 'in details traden, ondervonden persoonlijke onaangenaamheden naar voren brachten en een behoorlijke dosis egocentrie' tentoonspreidden. De hoofdzaken werden volgens haar totaal uit het oog verloren.¹⁰⁵ Het verraste haar dat deze meisjes hun problemen niet als een logisch gevolg zagen van hun eigen 'foute' houding; iets wat volgens haar toch zonneklaar was. Een andere studente merkte in haar verslag van een bijeenkomst op dat zij de indruk had gekregen dat veel van de ex-politieke delinquentes zichzelf vooral beschouwden als pechvogels die in de oorlog op het verkeerde paard hadden gewed. Nu waren zij teleurgesteld, omdat zij vonden dat 'de anderen' hun geen kans meer gaven. Deze instelling, merkte de studente op, is moeilijk te veranderen: 'Het valt inderdaad niet mee in de oorlog prachtige opleidingskansen, reizen, ontspanning etc. te ontvangen en dan nu weer [opnieuw] te moeten beginnen. Ik zie hier heus een taak om deze meisjes zoveel mogelijk op te vangen. Hoe moeilijk dit toch is, merkte ik zelfs in dit korte kamp, toen ik één keer een huivering niet kon onderdrukken, toen ik een meisje zag, dat ik in de oorlog meer ontmoet had.'¹⁰⁶ Het meisje herkende haar niet en de studente ging verder niet in op de omstandigheden waaronder zij elkaar tijdens de bezetting hadden getroffen. Zo'n huivering had ook Ten

Holt-Taselaar overvallen toen zij eens een van de jeugdige bewaaksters van kamp Vught had herkend. Ook in dit geval herkende de vrouw haar niet, wat Ten Holt-Taselaar niet verbaasde; tenslotte had de vrouw haar alleen in de grauwe massa kampvrouwen meegemaakt. Ten Holt-Taselaar probeerde zich in haar positie in te leven: zo jong nog, veroordeeld, haar kind afgestaan.¹⁰⁷ Deze voorbeelden laten zien hoe confronterend hernieuwde contacten na de oorlog konden zijn. Men stond plotseling in een radicaal andere verhouding tot elkaar. Oude vijanden kwamen elkaar opnieuw tegen en moesten zich een houding geven. Een van de meisjes uit Amsterdam beschreef in haar verslag dat het haar verbaasd had dat er bij de ontvangst op De Vonk ‘geen enkele vijandschap’ meer te bespeuren was geweest, terwijl het toch mensen betrof waar ze tijdens de oorlog lijnrecht tegenover had gestaan. Zij vond het zelf moeilijk om over de oorlogstijd te praten, omdat ze bang was dat de ander haar meteen de rug zou toekeren. De ontdekking van het weekend was voor haar geweest dat dit niet altijd gebeurde. Tijdens de wandelingen hadden ze in gemengde groepjes opgetrokken: ‘Dus het kan!!!!’¹⁰⁸

Uit deze verslagen blijkt hoe sterk het isolement en de afstand tot de rest van de samenleving gevoeld werd, maar dat dit desondanks overwonnen kon worden. Dit wil echter niet zeggen dat de jeugdige politieke delinquenten slechts dankbaar waren of zich alleen maar graag wilden aanpassen. De boven geciteerde jongen die een passage uit *Mein Kampf* aanhaalde was daar al een voorbeeld van. Ook de meisjes namen niet zomaar afstand van hun eerdere ideeën. Een meisje uit Den Haag stuurde de organisatie een brief waarin zij nogmaals wilde uitleggen wat het nationaalsocialisme voor hen betekend had en waarom ze er dus geen afstand van konden doen. Het was voor ons, schreef ze, een religie en die kunnen en willen we niet zomaar inruilen voor iets anders. Wie dat wel deed, vluchtte in haar ogen voor de leegte die sinds het einde van de oorlog ontstaan was. Dat ze niet zomaar afstand wilde doen van haar oude ideeën, betekende overigens niet dat ze geen interesse had in deze weekends. Integendeel, ze hoopte dat er een vervolg kwam en gaf alvast namen van meisjes die ze kende en die wellicht ook interesse hadden.¹⁰⁹ Deze jongeren zochten naar een verzoening tussen heden en verleden en een plaats in de samenleving. Zonder hun oude identiteit te hoeven afzweren, maar ook zonder in isolement te leven.

Tijdens het tweede weekend waar dit Haagse meisje aanwezig was, werd in de lezing op zondag uitgebreid stilgestaan bij religieuze vraagstukken. Dominee Padt, die tijdens de oorlog gevangen had gezeten en

nu voor de STPD in het hele land lezingen gaf voor politieke delinquenten, sprak over de vraag wat 'geloof' nu precies was. Juist omdat voor veel van de aanwezige meisjes het nationaalsocialisme een religieuze betekenis had, leverde dit onderwerp zoveel vragen en problemen op dat er te weinig tijd was voor discussie. De kwestie van religie en zinging speelde ook op bij allerlei gezamenlijke activiteiten, zoals samen zingen. Toen de politieke delinquentes nationaalsocialistische liederen aanhieven, greep de leiding in. Opnieuw reageerde het Haagse meisje door erop te wijzen dat deze liederen en de hele nationaalsocialistische wereld die daarbij hoorde hun nog zo na stond en zij er moeilijk afstand van konden nemen. Als hun liedjes niet goed waren, zei ze defensief, dienden de anderen maar een lied aan te vangen. De begeleiders vonden echter dat zij niet altijd degenen hoefden te zijn die het initiatief namen.¹¹⁰

Zo bleven de pogingen van de STPD om jeugdige politieke delinquenten zowel op sociaal als politiek vlak te integreren in de samenleving een kwestie van spitsroeden lopen. Er leek zich soms een dialoog te ontwikkelen en de verschillende groepen kwamen in ieder geval weer met elkaar in contact. Daarmee zijn deze initiatieven een voorbeeld van hoe er, naast de juridische en politieke reactie op het collaboratieverleden, ook naar een vorm van sociale verzoening gezocht werd. De jpd werden uitgenodigd, maar daarna was het aan hen om zich aan de nieuwe spelregels aan te passen. Lang niet alle jpd wilden dit. De weekends waren bovendien te kleinschalig van opzet om maatschappelijk gevolgen te kunnen hebben.

Materiële steun voor het ex-NSB-gezin

De STPD hield niet alleen toezicht, maar fungeerde ook als bemiddelaar en vraagbaak voor alle mogelijke problemen waar vrijgelaten politieke delinquenten tegenaan liepen. Huwelijks- en gezinsproblemen, maar ook kwesties rond werk en woonruimte werden op de vaak rommelige en te klein behuiste kantoortjes van de STPD-medewerkers besproken. Zo had de STPD in september 1946 de taak gekregen om goederen uit de opslagplaatsen van het Nederlands Beheersinstituut toe te wijzen aan vrijgekomen voormalige collaborateurs. Dit betekende lang niet altijd dat iemand zijn eigen in beslag genomen spullen terugkreeg en bovendien diende een voormalig politiek delinquent, net als de of-

ficiële oorlogsslachtoffers, te beschikken over een schadekaart van de Schade-Enquête-Commissie waarop stond aangegeven welk verlies hij precies geleden had.

Over het Nederlands Beheersinstituut (NBI) deden kort na de oorlog veel negatieve verhalen de ronde. In voormalige nationaalsocialistische milieus kwam deze instantie vooral bekend te staan als het instituut dat spullen, vermogen, woning en bedrijf had ‘gestolen’.¹¹¹ Duke Blaauwendraad-Doorduyn memoreert hoe ze zich bedelaar in eigen huis voelde toen ze haar schoolboeken wilde ophalen. Een ander meisje stond ondertussen met haar poppen te spelen. Duke vond het vreselijk.¹¹² Berserk schrijft over het onbewoonbaar verklaarde krot dat zijn ouders, die hun woning waren kwijtgeraakt, toegewezen kregen.¹¹³

Tijdens de oorlog was door de regering in Londen een begin gemaakt met het treffen van een soort ‘schadevergoedingsregeling’: ‘landverraderlijk en vijandelijk bezit’ zou na de bevrijding toevallen aan de groepen die schade ondervonden hadden van de bezetting.¹¹⁴ Achterliggende gedachte was dat dit bezit (grotendeels) op oneerlijke wijze, door hulp aan en samenwerking met de Duitsers en dus ten koste van het ‘goede’ deel van de bevolking en de gedeporteerde joden was verkregen. Zolang er geen gerechtelijke uitspraak was gedaan tegen de verdachte, zou het vermogen en het bezit onder beheer van een overheidsinstantie vallen. In de praktijk bleek dit een moeilijke opgave. Van de gezinnen die in september 1944 halsoverkop vertrokken naar Duitsland of Noord-Nederland werd vaak toen al, of gedurende de hongerwinter, de inboedel ingenomen door anderen. Ook tijdens de bevrijdingsfase verliep de omgang met de goederen chaotisch: de toenmalige Bureaux Roerende Goederen, voorlopers van het NBI, moesten verhinderen dat er plundering zou plaatsvinden, maar controle op de inbeslagname van meubilair en huisraad bleek onmogelijk. Er werd nauwelijks geadministreerd. Daarbij was de nood onder bijvoorbeeld bombardementslachtoffers of joden die uit de onderduik kwamen zo hoog dat er snel uit de voorraad uitgedeeld moest worden. Deze dubbelfunctie van tegelijkertijd beheer én vergoeding zorgde ervoor dat menig NSB’er zijn spullen had zien verdwijnen. De problemen die dit opleverde, bleken al toen grote groepen vrouwen vrijkwamen: zij waren de eersten die een nieuw bestaan moesten zien op te bouwen met een inkomen, een woning en de noodzakelijke huisraad voor henzelf en hun kinderen. Door de STPD en de politiek werd ingezien dat ook deze groep aanspraak

diende te kunnen maken op de opgeslagen goederen in de depots van het NBI.

Desalniettemin leverde de precieze uitvoering vaak discussie en irritatie op: was het principieel wel correct om 'foute' Nederlanders goederen toe te wijzen terwijl er onder 'goede' Nederlanders nog zo veel gebrek bestond? Hoe was het aan een joodse kampoverlevende uit te leggen dat hij in dezelfde rij moest staan als een vrijgelaten politiek delinquent? Het NBI kwam zo al gauw op de schopstoel te zitten: wanneer bleek dat goederen en vermogen 'verdwenen' waren, was dit reden voor de pers om te klagen dat de oorlogsslachtoffers gedupeerd werden. Volgens de ex-politieke delinquenten waren zij echter de ware gedupeerden.

Het NBI heeft tijdens de eerste jaren van haar bestaan dan ook veel te stellen gehad met klachten van politieke delinquenten die verhaal kwamen halen over hun bezit. Voor een deel kon het NBI aan deze klachten niet tegemoetkomen: zo hadden veel politieke delinquenten, soms zonder zich er bewust van te zijn, met een zogenaamde 'afstandsverklaring' bij vrijlating afstand gedaan van goederen die door de overheid in beslag waren genomen of die verdwenen waren. Vanuit bestuurlijke overwegingen was er in mei 1946 een wet aangenomen die stelde dat de staat niet aansprakelijk was voor in de bevrijdingsfase verloren of zoekgeraakte eigendommen. De individuele ex-NSB'er vond dit vaak onbegrijpelijk en hoogst frustrerend.¹¹⁵ Maar niet al het bezit en vermogen was verdwenen. Soms was het vermogen simpelweg 'opgebruikt', bijvoorbeeld omdat, analoog aan de algemene regelgeving, eerst het eigen vermogen moest worden aangesproken voordat er aanspraak gemaakt mocht worden op bijstand van de gemeente. Zo werden de verpleegkosten van kinderen in tehuizen en pleeggezinnen uit dit vermogen betaald, evenals het onderhoud van het gezin zolang er onvoldoende inkomsten waren.

Dat het vermogen kwijt was wekte woede, maar verlies van persoonlijke eigendommen deed dat haast nog meer. Met name het feit dat spullen van emotionele waarde, zoals fotoalbums, in beslag werden genomen, wekte woede en onbegrip.¹¹⁶ Het voelde als een aanslag op de eigen identiteit: deze familiealbums stonden symbool voor de eigen geschiedenis met alle hoogte- en dieptepunten.¹¹⁷ Het verdwijnen van zulke persoonlijke eigendommen voelden de ex-NSB'ers als diefstal van hun identiteit en geschiedenis.

De materiële situatie was de eerste periode na de oorlog voor veel ge-

zinnen nijpend. Nog jaren waren er tekorten en bleven bepaalde levensmiddelen op de bon. Volgens het Rode Kruis waren in februari 1946 nog 400.000 Nederlandse kinderen ondervoed. Dit was 17 procent van alle kinderen.¹¹⁸ Rond Kerstmis 1947 gaf bijna één op de zes van de ondervraagden aan dat zij het afgelopen jaar soms onvoldoende te eten hadden gehad voor hun gezin. Onder de laagste inkomensgroepen was dit zelfs meer dan een kwart.¹¹⁹ Ook de woningnood was enorm. Jaar na jaar was dat een van de voornaamste klachten van de Nederlandse bevolking. In 1947 waren er nog 300.000 woningloze gezinnen, oftewel 13 procent van het totale aantal huishoudens. Zij woonden in kapotte woningen, noodwoningen of bij andere mensen in.¹²⁰ In zo'n periode van gebrek worden er hiërarchieën opgesteld om de schaarse middelen te kunnen verdelen. Het leed van de een concurreert daarbij met het leed van de ander en de eerste jaren na de oorlog stonden de ex-politieke delinquenten en hun gezinnen al snel onderaan de hiërarchie. Een van de organisaties die voor de belangen van de ex-NSB-gezinnen opkwam en hierin ook een zeker succes had was de STPD: deze gezinnen kregen al snel dezelfde toegang tot de magazijnen van het NBI als andere groepen. De STPD meldde ook regelmatig over gezinnen die de draad weer goed op wisten te pakken, over succesvolle bemiddeling bij de gemeente, werkgevers of de vakbonden. Voor deze gezinnen was de oorlogs- en interneringstijd een onderbreking geweest die ze binnen een paar jaar te boven kwamen.

Na 1947 eindigde voor de STPD haar taak als toewijzer van goederen: het beetje dat nog in de depots lag, werd per opbod verkocht. Ook de STPD kon eind jaren veertig dus steeds minder betekenen voor de vrijgelaten politieke delinquenten: door zowel de regelgeving als de schaarste van goederen werd het moeilijker om hen aan de noodzakelijke huisraad te helpen. Sommige ex-collaborateurs bleven echter procederen zo lang het kon, anderen waren allang verdwaald in de vele wetten en regels en waren moedeloos geworden, ook al bestond de juridische mogelijkheid om het NBI aansprakelijk te stellen voor bijvoorbeeld nalatigheid of slecht beheer. In een STPD-verslag uit de zomer van 1950 werd opgetekend dat zich nog steeds regelmatig mensen meldden met materiële problemen. De STPD-medewerkers zochten mee naar mogelijkheden om nog verhaal te kunnen halen bij bijvoorbeeld het NBI of de gemeentelijke dienst Huisvesting, maar konden soms niet meer doen dan woorden van berusting spreken. Dit laatste vergrootte de frustratie van de ex-politieke delinquenten vaak alleen maar: ‘Het wegnemen van het

onbevredigende gevoel over de ongelijke bedeling kost veel moeite en geduld, terwijl in vele gevallen men hierin toch ook niet slaagt,' schreef een STPD-medewerker.

Tijd ook gaat er zitten in de lieden, die ook thans nog geen besef van hun schuld hebben. En deze gevallen zijn er thans méér dan bijvoorbeeld ca. 2 jaar geleden. Te veel is vervaagd in de herinnering, scheef en verwrongen, maar waarin zijzelf een rol vervullen, welke geen ruimte laat voor bestraffing of correctie. Hoewel ik niet bereid ben dezulken te volgen in hun "vergelijkingsdrift" tot andere gevallen, valt het toch wel moeilijk staande te houden, dat er gelijke rechtsbedeling is geweest voor allen. Jammer is, dat er te weinig tijd was en nu zeker is voor het voeren van dit gesprek.¹²¹

In 1950 werd de STPD namelijk opgeheven. Veel politieke delinquenten zagen nog steeds niet in wat er 'fout' was geweest aan hun houding tijdens de oorlog. In plaats daarvan was er bij menig een juist frustratie en een gevoel van slachtofferschap ontstaan.

Naast de STPD waren de kerken betrokken bij materiële hulpverlening aan vrijgekomen ex-collaborateurs. Toen in de zomer van 1946 steeds grotere groepen werden vrijgelaten stuurde het ministerie van Justitie een brief naar de grote kerkgenootschappen om hen op te roepen actief te helpen bij de maatschappelijke reïntegratie van de voormalige NSB-gezinnen. In deze brief werd benadrukt dat 'een belangrijk deel van de bevolking' geen rekening leek te willen houden met het feit dat deze mensen vrijkwamen omdat zij genoeg gestraft waren en dat men hen bleef 'beschouwen als lieden, die zich op onvergeeflijke wijze buiten de gemeenschap hebben geplaatst'.¹²² Volgens het ministerie waren de mensen die nu vrij kwamen voldoende gestraft, bijvoorbeeld omdat zij een boete hadden moeten betalen of onder toezicht stonden. Maar ook 'krachtens de eisch der christelijke naastenliefde' kon deze groep aanspraak maken op een plek in de samenleving en niet te vergeten uit oogpunt van het nationaal belang: 'Slechts op deze wijze doet men ook bij hen waardeering groeien voor de den Nederlanders zoozeer ter harte gaande vrijheden, die zij in hun verblinding hebben bestreden.' De overheid realiseerde zich dat haar macht niet zover ging dat zij deze maatschappelijke reïntegratie kon afdwingen. Daarom wilde zij de kerken oproepen om zich ervoor in te zetten dat de bevolking zich bewust werd van deze 'collectieve verantwoordelijkheid voor de oplossing van

het brandende vraagstuk’. Ook van de kant van de lokale overheid werden de kerkbesturen aangespoord tot hulpverlening aan de ex-nsb-gezinnen. Zo diende de kerkelijk ‘armbezoeker in principe bereid te zijn om alle gevallen, dus ook de moeilijke, te nemen, terwijl hij bovendien bereid moet zijn de z.g. n.s.b.-gevallen te aanvaarden’.¹²³ Een deel van de zorg nam de gemeente zelf op zich. Dit ging aanvankelijk schoorvoetend, zowel uit weerzin als financiële krapte, maar verbeterde toen deze kosten grotendeels bij het rijk gedeclareerd konden worden.

Via de interne kanalen van de Nederlandse kerken werd de inhoud van dergelijke overheidsbrieven doorgegeven aan regionale en lokale afdelingen. Lang niet iedere kerk of geestelijke was even actief betrokken bij de ex-politieke delinquenten. Soms was een ouderling toezichthouder of werd er materiële hulp verleend. Soms gebeurde er niets of werd het ex-nsb-gezin met tegenzin terug in de kerk ontvangen. De christelijke plicht werd daarom flink aangezet in de officiële communiqués. Een circulaire die via het persbureau van de hervormde kerk werd verspreid, wees op het feit dat er moeilijk gesproken kon worden van ‘een gemeente van Christus indien in haar midden geen plaats en mogelijkheid zou zijn voor déze mensen. Er is een evangelische wet der naastenliefde. De politieke gevangenen worden daar niet buiten geplaatst. En zeker hebben wij niet het recht zulks te doen. Er is een gemeenschap der heiligen. Er is een Avondmaalstafel. Ook dáaraan zal voor hen weer plaats moeten zijn.’¹²⁴ Als bleek dat iemand ‘wezenlijk berouw’ toonde over het verleden en aangaf te verlangen weer ten volle lid van de kerk te mogen zijn, dan moest hij zonder meer worden opgenomen.

Berouw tonen was dus van groot belang, maar was dat eenmaal gebeurd, dan ‘heeft niemand het recht naar eigen maatstaf en inzicht een straf te verlengen. Niemand heeft ook het zedelijk recht zichzelf uitnemender te achten dan een ander, ook niet dan déze “anderen”’. Het was al erg genoeg dat geloofsgenoten op het nationaalsocialistische dwaalspoor waren geraakt. Nog erger zou het zijn als zij niet konden terugkeren: ‘Dat komt er dan op neer, dat willens en wetens gezegd wordt: “niet meer van ons”. Wie dát voor zijn rekening wil nemen, hoort zelf in de gemeenschap der Kerk niet thuis, ook al meent hij dan bij uitstek van wel.’¹²⁵ Ze waren dan wel ‘anders’ maar konden uiteindelijk net zo goed christen worden als ieder ander, zo was de boodschap. Anders dan bijvoorbeeld de jeugdbewegingskoepel NJG probeerden de religieuze elites om de lagere geestelijken en de leken ervan te overtuigen dat de ex-collaborateurs en hun gezinnen in principe, als zij maar gelovig wa-

ren en berouw hadden getoond, bij de christelijke gemeenschap konden horen. En dat het bovendien christenplicht was hen hierin te steunen. Een waar christen sloot niemand buiten van Gods gemeenschap. De 'ander' was de ongelovige, niet de bekeerde nsb'er.

Deze houding blijkt ook uit de opstelling van de kerkelijke armenzorg in de tweede helft van de jaren veertig. In de eerste fase na de oorlog was het de kerkelijke armenzorg nog niet altijd duidelijk of aan deze gezinnen wel ondersteuning gegeven kon worden.¹²⁶ Dat men zich deze vraag stelde kwam soms voort uit onwil, maar ook uit onduidelijkheid over de vraag welke kosten de gemeente of het rijk op zich nam en in hoeverre een persoon als lid van de eigen geloofsgemeenschap gezien kon worden. Al snel bleek dat ex-nsb-gezinnen niet op grond van hun politieke verleden uitgesloten konden worden. Wat waren in de praktijk nu redenen om wel of geen hulp te bieden aan een voormalig nsb-gezin? Voor een deel ging de beoordeling van hun aanvraag op de gebruikelijke manier, inclusief de nu paternalistisch en bevoogdend aandoende wijze van optreden. Enkele mooie voorbeelden hiervan zijn te vinden in het archief van de doopsgezinde gemeente in Utrecht. Eind 1946 had een ex-nsb'ster zich gemeld met een verzoek om steun voor haar gezin. Ze had een onderhoud met de voorzitter van de commissie voor Hulpbetoon gekregen. De armbezoekster had eerder al een 'hoogst onsympathieken indruk' van de vrouw gekregen en de voorzitter kon dit slechts bevestigen niet in de laatste plaats omdat haar haar 'zoodanig was opgemaakt, alsof zij zoojuist een kapperswinkel verlaten had.'¹²⁷ Niet alleen was zulk uiterlijk vertoon overdreven, maar ook was er blijkbaar geld genoeg voor dergelijke luxe. Bovendien maakte zij een arrogante indruk toen zij zich bij de voorzitter meldde met de tekst dat zij nergens schuldig aan was en het zijn christenplicht was om haar te helpen. Hij had haar toen een preek gegeven over wat onder christenplicht te verstaan was: 'Het goedkeuren van de jodenvervolgingen en het toezien, dat duizenden van ons voor het vuurpeleton hebben gestaan of in Concentratiekampen terecht kwamen, is moeilijk te rijmen met haar beroep op Christenplicht.' Zij werd naar de gemeente doorverwezen om daar armenzorg aan te vragen.

Het volgende nsb-gezin kreeg echter wel steun: de man was dan wel een 'eigenaardige vent', maar zij een 'allerliefste jonge vrouw' en bovendien trouw catechisant en dopeling. De moeilijkheden van het gezin waren veroorzaakt door de man, zo oordeelde de commissie en de voorzitter ging met de vrouw praten om na te gaan wat ze nodig had. Ook een

derde vrouw van een geïnterneerde kreeg ondersteuning. Deze vrouw was zwanger geraakt van een andere man, had al drie jongens en woonde in bij haar gebrekkige ouders. De commissie besloot de kosten van de bevalling op zich te nemen, ervoor te zorgen dat de jongens zolang elders werden opgenomen en dat hulp van familie werd ingeschakeld.

Dit laatste gezin was overigens geen onbekende in kringen van kerkelijk hulpbetoon. Deze vrouw had ook al steun ontvangen van de hervormde kerk en tijdens de bezetting ontving het gezin hulp van de doopsgezinde kerk. Totdat zij opeens niets meer van zich hadden laten horen. De commissie had toen geconcludeerd dat de man blijkbaar goed verdiende in het bedrijf van zijn zwager dat voor de Duitsers werkte.¹²⁸ Uit de registers blijkt dat dergelijke patronen regelmatig voorkwamen tijdens de bezetting: mensen die soms jarenlang steun hadden gekregen, hadden er plotseling geen behoefte meer aan. Zij werkten wellicht voor de Duitsers of ontvingen nu steun van NSB-organisaties als de Winterhulp. Na de oorlog meldden sommigen van hen zich weer. Voor de zwangere vrouw werd de kraamkliniek betaald en zij kreeg een baby-uitzet. Enige maanden later overleed zij echter. De jongens, aanvankelijk opgevangen in gezinnen van kerkgenoten, moesten naar een tehuis. De vraag was nu wie dat zou gaan betalen.¹²⁹

Uit deze voorbeelden blijkt hoe veel meer aspecten dan alleen het NSB-verleden van een gezin een rol speelden bij het al dan niet krijgen van hulp. Of men nu NSB'er was of niet, wie ondersteuning vroeg in die tijd, diende vooral zijn 'plaats' te kennen. De 'arrogante' vrouw kreeg een preek over christenplicht en jodenvervolging, de liefvallige catechisante kreeg alle hulp, en ook de zwangere vrouw werd geholpen ook al was haar kind niet van haar wettige echtgenoot. Uit het tijdschrift voor Armenzorg komt naar voren dat in 1946 tussen de acht- en tienduizend gezinnen van politieke delinquenten werden ondersteund voor gemiddeld een paar gulden per week meer dan een 'gewoon' arm gezin.¹³⁰ Vanaf eind jaren veertig lijkt het oorlogsverleden er ook steeds minder toe te doen: categorisering en als 'NSB-gezin' of aanduidingen als 'echtgenoot nog geïnterneerd' verdwenen uit de boeken. De commissies voor hulpbetoon begonnen steeds meer te lijken op het gewone maatschappelijk werk: de oorlog was voorbij, de voormalige NSB'ers waren weer vrij en de eerste nood in de gezinnen was gelenigd.

De kloof blijft

Kinderen van NSB'ers hadden, ook als zij niet in een tehuis of pleeggezin woonden, de eerste jaren na de oorlog vaak te maken met verstoorde gezinsverhoudingen. Gezinsomstandigheden waren een reden voor strafvermindering en ook meer in het algemeen zette de overheid in op snel herstel van de gezinnen. Geloof in de heilzame werking van het traditionele gezin met de man als kostwinner en de vrouw als huismoe-der was hierbij de leidraad. Zo'n stabiel gezinsleven waarin iedereen zijn plek kende, gold als voorwaarde voor een goede maatschappelijke integratie. Het gezin, kortom, als hoeksteen van de samenleving. Collaboratie werd zo van een politiek probleem, een sociaal probleem: als de sociale omstandigheden maar verbeterd waren, zou het gevaar voor politiek radicalisme en collaboratie verminderen.

De oprichting van de STPD kwam uit deze gedachte voort. De STPD fungeerde als het ware als een instrument om de sociale kanten aan de nasleep van de collaboratie te helpen oplossen. Naast de juridische aanpak van de Bijzondere Rechtspleging, vormde de STPD de sociaal-maatschappelijke component. De STPD diende de 'foute' Nederlanders zo ver te krijgen dat zij zich weer konden voegen in de samenleving. 'Goede' Nederlanders werden aangespoord bereidwillig voor hen open te staan. De gezochte dialoog was er dus zeer zeker geen op basis van wederzijdse gelijkheid: de politieke delinquenten waren 'fout' geweest en dienden hun schuld in te zien voordat zij weer succesvol geïntegreerd konden worden. Net als met de heropvoeding in de BBJ-tehuizen, liep ook de aanpak van de STPD vaak stuk op een muur van onbegrip van de kant van de ex-NSB'ers. Zij zagen niet in wat zij verkeerd hadden gedaan of raakten door de naoorlogse gebeurtenissen in de ban van het eigen slachtofferschap. De politieke discussie kon dan uitlopen op een gesprek tussen doven waarbij beide zijden de oorlogstegenstellingen in feite bleven herhalen. Maar er was ook ruimte voor experimenten. Het voorbeeld van de JPD die op weekend gingen met leden van de vrije jeugdbeweging laat zien hoe in de praktijk het opnieuw samenleven geoefend werd. Deze jongeren verlangden er vaak naar opgenomen te worden in de groep van 'goede' jeugd, maar wilden tegelijkertijd geen afstand doen van hun verleden en die aspecten die zij belangrijk hadden gevonden aan het nationaalsocialisme. Wanneer zij daar kritisch op aangesproken werden, schoten zij in de verdediging. Het maatschappelijk isolement gold dan al snel als een extra bewijs voor het eigen

slachtofferschap. Zelfs een organisatie als de STPD lukte het dus lang niet altijd om de ex-NSB'ers te laten inzien wat er 'fout' was geweest aan hun houding en gedrag tijdens de oorlog. Meer kans hadden de kerken: wanneer een politiek delinquent de taal van het geloof omarmde kon hij schuld belijden zonder dat te ervaren als een maatschappelijke nederlaag.

Pas wanneer de politiek met rust gelaten werd en naar oplossingen voor praktische problemen gezocht werd, liepen de contacten tussen de STPD en de politieke delinquenten beter. Veel ex-politieke delinquenten wisten volgens de STPD de draad op te pakken. De politieke discussie verstomde langzamerhand, ook zonder dat de STPD erin geslaagd was om al haar pupillen het certificaat van 'goed vaderlanderschap' te kunnen verstrekken. Met het opheffen van de STPD in 1950 kwam er een einde aan deze actieve overheidsbemoeienis met het integratieprobleem van de ex-NSB'ers en hun gezinnen. De maatschappelijke integratie zou nu vanzelf moeten gaan.

Veelzeggend zwijgen

Gezinsgeheimen, schaamte en stigmatisering in de jaren vijftig

Toen de vaders terugkwamen in de gezinnen, leek het probleem van de collaboratie op het eerste gezicht grotendeels opgelost: de 'fouten' waren gestraft, ze waren terug in de samenleving, de aantrekkende economie zorgde voor werk en door de Koude Oorlog was er een nieuwe vijand. In hoeverre iemand zich deel van de samenleving voelt, heeft echter niet alleen te maken met concrete factoren als werk en vrijheid. In het dagelijks leven hebben naast eigen persoonlijkheidskenmerken vooral ook sociale en persoonlijke contacten binnen het gezin en de directe leefomgeving een grote invloed op de mate waarin iemand zich geïntegreerd voelt. Dit geldt zeker ook voor de kinderen: hoe was het contact met de buurtkinderen? Met de leraren op school? Hoe was de sfeer in het gezin?

Uit de vorige twee hoofdstukken bleek hoe het beleid van de politiek-maatschappelijke elites erop gericht was om de voormalige NSB-gezinnen afstand te laten nemen van hun oude identiteit. Ze moesten inzien dat zij 'fout' waren geweest, schuld bekennen en zich aanpassen. Deze strategie leverde vaak problemen op en uiteindelijk werd de daadwerkelijke integratie overgelaten aan de samenleving. De afwikkeling van de erfenis van de collaboratie verplaatste zich na 1950 van het politieke en juridische vlak naar het maatschappelijke.

De 'gewone' Nederlanders op wie het nu aankwam, konden er echter heel andere ideeën over de wenselijkheid van integratie van voormalige 'foute' gezinnen op na houden dan instanties als de STPD of het VBJ hadden gehoopt. Het 'algemeen belang', maatschappelijke stabiliteit en vrees voor een nieuwe vijfde colonne waren voor de maatschappelijke elites belangrijke redenen om de ex-NSB'ers opgenomen

te willen hebben in de samenleving, maar in de overwegingen van de doorsnee Nederlander speelden ze vaak helemaal geen rol. Voor hen was de eigen herinnering aan de oorlog – aan de NSB-buurman of -collega van toen – maatgevend. De kloof tussen ‘goed’ en ‘fout’ werd vaak nog duidelijk gevoeld. Zelfs al wilde de voormalige collaborateur afstand nemen van het verleden, schuld bekennen en een nieuwe start maken, dan nog kon het zijn dat zijn omgeving hem aan het verleden bleef herinneren. De tijdens zijn internering verbitterd geraakte Harterink voorzag het in het vorige hoofdstuk al: ‘de ouderen zullen het aan de kinderen doorgeven.’¹ Een nieuwe, ‘niet-foute’ identiteit aannemen moest dus ook door de omgeving mogelijk worden gemaakt. Juist voor de kinderen van NSB’ers en andere collaborateurs betekende dit een probleem, speciaal wanneer zij zelf in de jaren veertig heel jong waren of pas na de oorlog werden geboren. Want welke ‘foute’ identiteit konden zij eigenlijk afzweren? Hoe konden zij dat doen? Was het wel ooit ‘goed’ te maken en zo ja, wanneer was het genoeg en wie bepaalde dat? De integratieproblematiek van hun ouders en eventuele oudere broers en zusters speelde voor deze jongere generatie dus op een andere manier.

Omdat de moeders doorgaans niet waren opgepakt of eerder waren vrijgekomen, was er eind jaren veertig vaak alweer een soort gezinsleven opgebouwd. De terugkeer van de vader kon dit wankele evenwicht verstevigen, maar zeker ook verstoren. De vader van Ernst was in 1943 vertrokken als ss’er. Ernst zag hem zeven jaar later op dertienjarige leeftijd terug en herinnert zich dat hij weinig kon beginnen met deze ‘autoritaire man, die opeens vader kwam spelen’.² Het probleem was niet alleen het strenge optreden van zijn vader. Door diens terugkeer ging zijn oorlogsverleden veel meer een stempel drukken op het gezin. Ernst moest daarmee in het reine komen. Voor hem voelde daarom de terugkeer van zijn vader als het eigenlijke begin van de oorlog.

Problemen in de voormalige NSB-gezinnen stonden in de late jaren veertig en de jaren vijftig vaak in het teken van de ervaringen tijdens de oorlogs- en interneringsjaren. Impliciet of expliciet zagen de ouders in die periodes de oorzaak voor hun moeilijkheden en zij moesten dus hun houding bepalen tegenover dit verleden. Het is bekend dat dit er vaak op uitliep dat er werd gezwegen: over het verleden werd niet meer gesproken, anderen dienden het niet te weten te komen en vaak werd zelfs voor de kinderen in het duister gehouden wat er precies gebeurd was. Zwijgen is echter vaak *verzwijgen* en dus iets heel anders dan stilte:

stilte is de afwezigheid van geluid, maar zwijgen betekent dat de betrokkenen wel hadden kunnen spreken, maar dit niet doen of niet willen. Zwijgen is dus meer dan de afwezigheid van actie en van zichzelf ook actief: de dingen waarover gezwezen wordt, worden actief vermeden. Er zit een element van ontkenning in doordat een heel reële ervaring of toestand bewust niet opgemerkt wordt.

In Amerikaanse literatuur over bijvoorbeeld alcoholmisbruik of huise-lijk geweld wordt dit wel 'the elephant in the room' genoemd: er staat een enorm grijs beest in de kamer, maar alle gezinsleden doen alsof het er niet is en ontwijken zorgvuldig de zwaaiende slurf en stampende poten.³ Wanneer volwassenen dit doen, leert een kind dat ook hij over de olifant hoort te zwijgen, of het nu thuis is of op school of ergens anders: daar praat je niet over. Veel kinderen van ex-NSB'ers wisten dat er iets aan de hand was met hun gezin, maar niet altijd wat dan precies. Of zij wisten dat hun ouders 'fout' waren geweest, maar niet wat ze dan precies gedaan of gevonden hadden. Dergelijke partiële kennis helpt het zwijgen in stand te houden: niet iedereen weet evenveel, kinderen gaan hun eigen waarnemingen wantrouwen, broers en zussen kunnen tegen elkaar uitgespeeld worden. Het geheim kan zo griezelijk worden dat een kind er ook niets meer over wil weten (en er dus ook niet meer naar vraagt). Zo krijgen degenen die last van het geheim hebben hetzelfde belang als degenen die iets willen verzwijgen.

Hoe meer mensen aan deze 'samenzwering' (*conspiracy of silence*) deelnemen, hoe moeilijker het wordt om het zwijgen te doorbreken. Iets aan de orde stellen dat door iedereen bewust wordt gemeden kan als effect hebben dat de spreker gekwalificeerd wordt als sfeerverpester of als niet loyaal aan de groep: hij wil zeker de vuile was buitenhangen! Wie dat doet, loopt het risico uit de groep gezet te worden. Bovendien deden er vaak veel mensen mee aan het zwijgen. Zwijgen over het oorlogsverleden binnen de gezinnen werd vaak gecomplementeerd door zwijgen op school en in de buurt: er werd niets gezegd, maar iedereen wist dat er iets was. Of niet? Wie wist wát? Wat betekende het wanneer een boze buurman jou en een vriendje uitfoeterde vanwege jullie kattenkwaad en hij zei dat hij 'juist van jóu' had gedacht dat je je wel gedeisd zou houden? Het geheim kon dus bekend zijn of bekend worden. En dat voorspelde in de ogen van veel kinderen niet veel goeds: zij zouden afgewezen en uitgesloten kunnen worden.

Angst voor ontdekking en uitsluiting: buurt en school

Tessa Muller (1942) woonde de eerste jaren na de oorlog met haar moeder en broertje bij haar oma in een kleine stad in Friesland. Hoewel ze toen nog erg klein was, herinnert ze zich dat men in de buurt op de hoogte was van het verleden van haar ouders.⁴ Haar vader was uit beeld verdwenen. Hij was geïnterneerd, haar broertje was waarschijnlijk het kind van een andere man en in 1947 kreeg haar moeder een rijke, nieuwe vriend die haar meenam op buitenlandse reizen en haar in dure kleren stak. Ook dit ging niet onopgemerkt aan de buurtgenoten voorbij. Tessa ging naar school en herinnert zich dat ze daar weggedoken in de klas zat. Sommige kinderen mochten niet met haar spelen, maar ze weet niet of dit vanwege het NSB-verleden was of vanwege de verhouding van haar moeder. Over beide zaken werd niet gesproken. In 1953 betrokken ze het nieuwe huis dat de vriend van haar moeder in een andere stad voor hen gebouwd had. Het NSB-verleden was inmiddels geheel taboe geworden. Muller weet niet of iemand op haar nieuwe school of in de buurt ervan wist. Gepest werd ze er niet mee, maar de angst voor de 'schande' zat inmiddels in haarzelf: op de middelbare school durfde ze leraren met een joodse achtergrond nauwelijks aan te kijken. De vele gesprekken die er nog gehouden werden over de oorlogstijd en waarin herinneringen aan de omgekomen leerlingen en leraren opgehaald werden, vond ze een crime. Sommige leraren gebruikten deze concrete verwijzingen naar de bezettingstijd om hun leerlingen besef van goed en fout aan te leren. Tessa had dan altijd het gevoel alsof zij het alleen maar tegen haar hadden. Ze zei niets, wist niet of er nog andere kinderen van NSB'ers op school waren en wilde dat ook niet weten: ze wilde niets met dat milieu te maken hebben.

Terugdenkend zijn het oorlogsgeheim en de verhouding van haar moeder bij elkaar gaan horen: Muller wilde beide sociaal onacceptabele feiten verborgen houden voor haar omgeving. Hoe legde ze aan klasgenootjes die bij haar thuis kwamen uit hoe haar moeder aan die mooie spullen kwam en wie die man op de foto eigenlijk was? Haar moeder had zelf een nieuw verhaal gemaakt over haar leven en deed tegenover haar dochter en de buitenwereld alsof alles volstrekt normaal was. Voor de buitenwacht was er niets aan de hand. Haar dochter had echter het gevoel dat de gezinsgeheimen als een dubbel zwaard van Damocles boven haar hoofd hingen. Ook al werd ze niet gepest of buitengesloten, ze had door het zwijgen van haar moeder wel het gevoel geïsoleerd en

kwetsbaar te zijn. En al spraken de leraren haar nergens op aan, toch vreesde ze dat dit elk moment kon gebeuren.

Misschien wisten de leraren op haar school inderdaad iets over het verleden van haar ouders. Dat zij er niets over zeiden kan te maken hebben met onwil of 'niet weten hoe', maar ook met tact, zoals Jan van Kilsdonk uitlegt die na zijn jaren als kampaalmoezenier leraar werd aan het Ignatiuscollege in Amsterdam. Hij herinnert zich dat er wel eens een leerling bij hem kwam en met moeite sprak over het 'foute' verleden van zijn ouders. Hij en de andere leraren wisten dus het een en ander, maar hadden gezamenlijk afgesproken om er nooit over te spreken. Ook de collega die tijdens de oorlog uitlatingen had gedaan waaraan hij liever niet herinnerd wilde worden, lieten ze met rust. Kwamen er nieuwe collega's dan werd hun niets over dit verleden verteld, ook niet over het verleden van de leerlingen. 'Het was een algemeen stilzwijgen,' vertelt hij, 'met de bedoeling om daarmee de leerling te beschermen. Dat was het idee van toen: niet meer over praten, dan is over een jaar of tien de herinnering weg. Dit was misschien niet helemaal waar, maar misschien wel het beste beleid. Ja, bescherming en niet het verleden nadragen.'⁵ Zwijgen kon dus met de beste bedoelingen gepaard gaan en hoefde geen 'doodzwijgen' te betekenen.

Door andere leraren werd er juist wel aan de oorlog gerefereerd. In haar autobiografie haalt Duke Blaauwendraad-Doorduijn herinneringen op aan een vervelende geschiedenisleraar. Hij woonde kort na de oorlog bij haar in de buurt en als zij pech had dan kwam ze hem onderweg naar school tegen en moest ze een stuk met hem oplopen. Volgens haar zag deze man het als zijn plicht om haar duidelijk te maken hoe slecht haar ouders waren ('gif in de maatschappij', 'onkruid dat moest worden uitgeroeid'). Jaren later heeft ze deze man nog eens opgebeld en gevraagd of hij wel had beseft hoe moeilijk ze het met zijn stichtelijke preken had gehad. De man was zich van geen kwaad bewust.⁶ Gezien de manier van 'heropvoeden' in die periode, zou dit ook best kunnen. Voor Blaauwendraad-Doorduijn was het effect van het optreden van de leraar dat ze zich geïsoleerd en kwetsbaar voelde en onzeker werd over wat ze van haar ouders moest denken.

Als er in de eerste tien tot vijftien jaar na de oorlog op school gesproken werd over de bezetting, was dit vaak in overzichtelijke termen van 'goed' en 'fout' en op een *matter of fact*-achtige manier.⁷ De Duitsers waren de vijand: die bezetten in 1940 het land en terroriseerden met hulp van hun NSB-handlangers de bevolking. De 'goede bevolking'

daarentegen verzette zich en wist uiteindelijk dankzij de geallieerden de vrijheid te herwinnen. Schoolboeken uit die tijd tonen dat het geschiedenisonderwijs de leerlingen vaderlandsliefde moest bijbrengen, niet alleen via de 'lessen' uit de Tweede Wereldoorlog, maar ook via de zeehelden en de Batavieren en natuurlijk de opstand tegen de Spanjaarden. Wat betreft de bezetting was de belangrijkste les wat 'recht' en 'onrecht' was: het nationaalsocialisme was fout, de goede Nederlander koos voor verzet. 'Onnederlandse' figuren kozen voor handlangersdiensten aan de bezetter. Zij waren dus 'fout' geweest.⁸

Deze duidelijke morele scheidslijn stuitte bij sommige kinderen uit voormalige NSB-milieus op verzet. Helmert Woudenberg die, nadat zijn vader aan het eind van de oorlog gesneuveld was en zijn moeder overleden, als baby terecht was gekomen in een Hoofddorps boerengezin waarvan de man lid was geweest van de NSB, vertelde thuis dat een van de onderwijzers op zijn lagere school afgaf op 'die NSB'ers'. Wat de man deze NSB'ers allemaal voor kwaads toedichtte kon Helmert, kleinzoon van de Arbeidsfront-leider H.J. Woudenberg die in Amsterdam in de gevangenis zat, niet rijmen met zijn eigen ervaringen in het pleeggezin. Zijn pleegmoeder toog naar de school en vroeg de man ermee op te houden. Dit gebeurde. 'Het was ook een beetje rare, cynische man,' herinnert Helmert Woudenberg zich.⁹ Later voelde hij zich op school niet aangesproken als het over de oorlog of de nazi's ging. Zijn pleegfamilie was heel anders en zijn eigen ouders waren dood. Hij voelde zich dus niet direct verbonden met deze erfenis: hij had toen al het idee dat hij niet geboren was, maar 'opgericht'.

Woudenberg stond vrij van het verleden, ook al was er nog contact met zowel de familie van zijn vader als van zijn moeder en zag hij hoe sommigen van hen volhardden in de oude idealen. Toen hij in Haarlem op de middelbare school kwam, ging hij bij zijn oma van moederskant wonen. Deze vrouw had hem in de bevrijdingsmaanden meer dood dan levend uit Duitsland naar Nederland teruggebracht en zij voelde zich nog altijd speciaal verantwoordelijk voor hem. Ook koesterde ze nog altijd haar oude antisemitische ideeën. Als hij te laat thuis kwam, vroeg ze of hij 'weer bij die joden had uitgehangen'. Helmert, die inderdaad joodse vriendjes had, haalde dan zijn schouders op. Op school maakte hij kennis met Ischa Meijer die door zijn vader Jaap Meijer, geschiedenisleraar op dezelfde school, geïnstrueerd was om zich netjes te gedragen tegenover de 'jonge Woudenberg'.¹⁰ Ze werden daarop vrienden en Helmert herinnert zich hoe ze samen de draak staken met het falie-

kant tegengestelde oorlogsverleden van hun families. Gezwegen werd er niet en er was dus ook geen angst voor ontdekking. Anders dan Tessa, voelde Helmert zich niet gegijzeld door het verleden.

Het verhaal van Helmert Woudenberg is vrij uitzonderlijk: hij groeide op in een pleeggezin waar hij de beste herinneringen aan heeft, werd op school en in de buurt altijd geaccepteerd en voelde zich onafhankelijk van het verleden van zijn familie. Er bestond geen drukkend geheim dat ieder moment ontdekt of ter sprake gebracht kon worden en waarvan hij vreesde dat het funest zou zijn voor zijn sociale positie. Ook kinderen die wel in zo'n situatie waren gaven echter soms, al dan niet in een opwelling, hun leraren weerwoord. Lodewijk Westers herinnert zich hoe een leraar aan de klas vertelde over de democratie en uitlegde dat in Nederland vrijheid van vereniging en vergadering bestond. Alle politieke partijen waren dus toegestaan. 'Behalve de NSB,' floepte Lodewijk eruit. Ja, had de leraar na een lange stilte geantwoord: inderdaad, behalve de NSB.¹¹

Westers weet zelf niet meer waarom hij die opmerking maakte. Als nakomertje geboren in 1947 was het oorlogsverleden van zijn ouders voor hem grotendeels een mysterie. Officieel wist hij niets tot zijn moeder hem op zijn negentiende het hele verhaal vertelde. Zij vertelde hem toen ook dat zijn vader niet zijn biologische vader was. Maar ook dat wist hij eigenlijk al. Hij herinnerde zich dat hij de man die dus eigenlijk zijn stiefvader was voor het eerst zag toen deze uit gevangenschap terugkeerde. Er zat toen een onbekende man in de slaapkamer. 'Jij bent mijn vader niet,' herinnert Westers zich dat hij zei, waarop zijn moeder de man vroeg zijn bril eens op te zetten: 'En ja, toen zag hij er inderdaad bekend uit.' In die periode had hij echter ook nog contact met zijn biologische vader, een jeugdliefde van zijn moeder. Deze man noemde hij zelfs 'papa', maar zag hij eigenlijk als een soort oom. Onbewust werkte de onduidelijkheid over de familieverhoudingen echter bij hem door, bijvoorbeeld als hij droomde dat er een inbreker in huis was. Deze inbreker bleek dan altijd zijn stiefvader te zijn.

Dat er 'iets' met de oorlog was, merkte Lodewijk Westers bijvoorbeeld rond 4 en 5 mei. Dodenherdenking bleek iets beladens waar zij niet aan meededen en op bevrijdingsdag ging overal de vlag uit, behalve bij hen. Om toch ook iets te doen, ging Lodewijk naar een vriendje waar wel de vlag uithing. Samen trokken ze dan met een trommeltje door de straat. In de buurt en op school kreeg Lodewijk nooit te horen dat hij 'NSB-kind' was en ook zijn oudere zus zweeg over de oorlog. Toch wist

men het in de buurt. Na Dolle Dinsdag was zijn moeder met zijn zus in hun huis gebleven en ook na de bevrijding bleven ze daar wonen. Zijn moeder had handtekeningen verzameld van burens om zo te kunnen bewijzen dat zij niets fouts had gedaan en er geen bezwaar bestond tegen haar aanwezigheid. Westers herinnert zich dat de stemming in buurt echter soms wel plotseling iets vijandigs kon krijgen. Als hij opviel, zoals toen hij in de klas het verbod op de NSB noemde, kon het plotseling stil worden en keek iedereen hem aan. Eens werd hun huis bij een sneeuwballengevecht het mikpunt: iedereen tegen hen! Totdat zijn vader, tot Lodewijks grote bewondering, in de deurpost ging staan en de jongens wegjoeg. Een buurman noemde hem ooit 'schoffie', geen zware belediging maar Westers herinnert zich dat hij bij al dit soort op zich heel normale incidenten, direct heel hevig het gevoel kreeg dat zijn positie kwetsbaar was: er hoefde maar iets te gebeuren en het wankelde evenwicht zou verstoord raken. Iedereen kon zich plots tegen hem keren. Het gevoel was, kortom, alsof hij slechts werd gedoogd in plaats van als vanzelfsprekend deel uitmaakte van de buurt en de school.

Sommige kinderen van voormalige NSB'ers werden doelbewust gepest in de buurt of op school. Uit de enquête die gehouden werd voor het boek *Fout geboren* kwam naar voren dat veertig procent van die respondenten aangaf gepest te zijn.¹² Helaas wordt niet duidelijk wat daar precies onder verstaan werd. Pesten kan uiteenlopen van fysieke tot verbale of psychische mishandeling, van klappen krijgen tot genegeerd worden. Ook de zwart-witopmerkingen van leraren over de NSB kunnen als pesten worden ervaren. Of de ongemakkelijke gewaarwording wéér niet uitgenodigd te zijn voor een verjaardagsfeestje. Het pesten kan dagelijks terugkeren of incidenteel blijven; over een lange periode verspreid zijn of korte tijd aanhouden. Wat al deze vormen gemeen hebben, is dat zij een gevoel van uitsluiting en isolatie veroorzaken bij het pestslachtoffer.

In de jaren veertig en vijftig werd geen grootschalig onderzoek gedaan naar pesten. Recent onderzoek in Nederland laat zien dat zestien procent van de kinderen tussen de negen en elf jaar aangeeft regelmatig te worden gepest (meerdere keren per maand of zelfs per week).¹³ Internationaal onderzoek laat cijfers zien tussen de 8 en 46 procent.¹⁴ Over het algemeen zijn jongens actievare pesters dan meisjes en is hun pestgedrag ook openlijker: meer slaan en schoppen, terwijl meisjes eerder uitsluiten of kwaadspreken.¹⁵ Jongens en meisjes worden beiden evenveel gepest. Vaak is geen duidelijke reden aan te

wijzen waarom de een wel gepest wordt en de ander niet. Als kinderen gevraagd wordt waarom zij iemand pesten, noemen zij als belangrijkste redenen dat zij degene iets betaald willen zetten, stoer willen doen of omdat het slachtoffer 'irritant' doet. Andere belangrijke redenen zijn: 'voor de lol', 'omdat het slachtoffer een *loser* is' en 'omdat de anderen het doen'.¹⁶ Kinderen die om de een of andere reden afwijken, kunnen dus een verhoogde kans lopen te worden gepest. Afwijken kan dan zitten in het gedrag of uiterlijk van het kind, of bijvoorbeeld in de afkomst. Maar dit verklaart niet alles, want voor een ander belangrijk deel ligt de oorzaak van het pesten niet bij de slachtoffers, maar bij de daders en toeschouwers: stoer doen, groepsgedrag, 'voor de lol' zijn allemaal redenen die losstaan van de kenmerken van gepeste kinderen. De pestende kinderen hebben zelf vaak problemen, bijvoorbeeld met leren of thuis. En ook de bredere omgeving is van groot belang. Wanneer er door de toeschouwers niet wordt ingegrepen, kunnen pesters dit zien als extra aanmoediging: het is blijkbaar stoer wat ze doen en acceptabel.

Kinderen van NSB'ers en andere collaborateurs hebben soms inderdaad last gehad van deze groepseffecten. Hans Dam, wiens vader de Duitse nationaliteit had en bij de Wehrmacht was geweest, werd in het Limburgse dorp waar de familie woonde regelmatig te grazen genomen. Door de buurtkinderen, zijn eigen neefjes of op school door sommige van de onderwijzers. Voor hem 'began de ellende' toen zijn vader in 1946 uit Amerikaanse krijgsgevangenschap terugkwam en Hans voor het eerst naar school ging. De grote jongens trokken zijn broek uit en de onderwijzer zette hem toen op het schoolplein te kijk: 'Kijk eens wat dat moffenjong doet!'¹⁷ Voor een deel lag het niet aan zijn achtergrond alleen, want ook andere kinderen werden sadistisch voor gek gezet door de meester of werden door de kapelaan 'door de klas getrap't'. Hans had wel het idee dat hij en zijn broer de 'leukste slachtoffers' waren. 'Je wordt er zelf geniepig van,' vertelt hij, 'je probeert iedereen op een geniepige manier te vriend te houden. Je wordt een beetje neurotisch. Steeds op je hoede zodat je weg kan komen als er iets gebeurt.'¹⁸ Op zijn veertiende ging Dam naar de ondergrondse vakschool: zijn vader vond dat hij in de mijn moest gaan werken, net als hijzelf. Op die school wist niemand iets over zijn achtergrond en kreeg Hans nieuwe vrienden. Over het verleden wilde hij de eerste tijd niets meer weten. Over de oorlog werd sowieso weinig gesproken en als het ter sprake kwam, wendde hij zich af.

Ook Marijke IJsseldonk maakte mee dat ze op de ene school of in de ene woonplaats veel gepest werd, maar op de andere in het geheel niet. Haar vader was na de bevrijding geïnterneerd, haar moeder had huis-arrest gekregen: drie jaar lang woonden ze gedwongen in bij de ouders van vaderskant. IJsseldonk herinnert zich dat dit voor haar moeder een ramp was: de statige en trotse vrouw werd als dienstmeisje gebruikt, net als in haar jeugd. Marijke werd in het dorp op school gedaan en ze viel meteen op: niet alleen was het familieverleden bekend, maar bovendien was ze een stadsmeisje dat anders praatte en andere dingen gewoon vond. Op school werd haar echter door de bovenmeester de hand boven het hoofd gehouden. Hij zorgde ervoor dat er geen vervelende dingen voorvielen en liet haar bij hem thuis met zijn kinderen spelen. Voor Marijke was het de weg van huis naar school die haar angst aanjoeg: daar wachtten de kinderen haar op en sloegen en schopten haar.

Toen Marijkes vader in 1948 thuiskwam, verhuisde het gezin naar een andere plaats. Terwijl haar vader zich op zijn werk als accountant stortte en al snel een eigen huis voor hen begon te bouwen, beleefde de inmiddels tienjarige Marijke de mooiste jaren van haar jeugd. Ze kreeg een hele schare vriendinnen en had voor haar gevoel eindelijk de kans om 'helemaal kind' te zijn. Maar zodra ze naar de middelbare school ging, werd ze bang. 'Ik was zo bang dat ze erachter zouden komen,' vertelt ze, 'het hoofd van de school wist het en heeft me voor de volle klas voor schut gezet. Als ik mijn vinger opstak omdat ik het antwoord wist, zei hij: "Doe jij je vinger maar omlaag, jij kan het niet weten, want we weten allemaal wat jouw vader was."'¹⁹ Hij sprak haar er nooit een-op-een op aan en IJsseldonk weet niet wat zijn drijfveren waren, behalve dat hij volgens haar 'erg anti-Duits' was. Tijdens de dodenherdenking moest zij van het schoolhoofd voorop lopen met de vlag. De stoet ging langs hun huis en dat vond ze vreselijk. Toen ze naar een andere middelbare school ging, was het pesten weer over. De schoolvriendinnetjes uit de mooie jaren van de lagere school, heeft ze later weer opgespoord. IJsseldonk wilde weten of ze toen hadden geweten van haar achtergrond. Dat dit zo bleek te zijn, was voor haar een enorme opluchting: ondanks deze wetenschap waren ze toch vriendinnen geweest! Kortom, het was bekend, maar ze was niet afgewezen. Angst voor ontdekking en afwijzing bleken achteraf dus niet altijd terecht.

Reactie van de ouders op problemen met de buitenwereld

Als Marijke IJsseldonk onder de schrammen en bulten thuiskwam na onderweg weer te zijn geslagen door de kinderen uit de buurt, keek haar moeder de andere kant op. Als Hans Dam aan zijn vader vroeg wat een 'moffenjong' was en waarom hij werd gepest, werd zijn eerste vraag genegeerd en de tweede afgedaan met 'dat hij er wel om gevraagd zou hebben'. Sommige ouders wisten dus niet te reageren op de problemen van hun kinderen. Sytze van der Zee beschrijft hoe hij op een dag uit school kwam en zijn moeder vroeg wat hem scheelde. Hij ontweek eerst:

'Steeds dat gescheld,' mompel ik ten slotte.

'Wat neuzel je nou?'

'Altijd dat schelden, nsb'er en zo.'

'Daar moet je je niets van aantrekken.' Ze haalt haar schouders op en bladert verder in de krant. Al lezend zegt ze: 'Je moet daar boven staan.'²⁰

Als hij vraagt waarom niemand er iets aan doet, waarom zij die kinderen of hun ouders er niet op aanspreekt, reageert zijn moeder stekelig: 'Dat helpt toch niet. Wat jij moet doen, is geen ruzie maken. (...) Dan schelden ze je ook niet uit. Je lokt het zelf uit.'²¹ Van der Zee werd daarop woedend en schreeuwde dat het allemaal hun schuld was, waarop zijn moeder hem een klap in zijn gezicht gaf.

De ouders van IJsseldonk bemoeiden zich ook niet met de problemen van hun dochter. Zij trokken zich helemaal terug. Haar vader bouwde een brede klantenkring op voor zijn accountantskantoor en was meestal afwezig. Geld was er na een paar jaar genoeg en haar moeder besteedde dus haar tijd als huisvrouw aan het stijlvol inrichten van hun nieuwe woning. Zo hadden beide ouders hun eigen wereld en meenden dat ze verder niemand nodig hadden. IJsseldonk: 'Ze vonden dat iedereen gek was, behalve zij. Ze hadden geen vrienden, want niemand voldeed. Op iedereen was wel iets aan te merken.'²² Wanneer ze bij klasgenootjes kwam, merkte Marijke dat het ook anders kon: daar was het mischien niet zo chique, maar wel gezellig. Ze vond de moeders ook veel meer 'echt moeder' in plaats van een 'mevrouw'. Bij haar thuis was het 'koud en bekakt'. Marijke is op haar negentiende het huis uitgegaan om in Frankfurt schoonheidsspecialiste te worden. Het was een soort ontsnapping aan het ouderlijk huis. Ze wilde meer van de wereld leren.

Haar moeder nam haar dit vreselijk kwalijk en heeft haar bij vertrek geen gedag gezegd.

Ook Hans Dam vertrok met ruzie. Hij wilde niet in de mijn werken, maar zijn vader hield vol dat hij 'te dom' was voor iets anders en zorgde ervoor dat Hans vanwege zijn mijnarbeid telkens uitstel kreeg van militaire dienst. Toen Hans daar achter kwam, ging hij uitzoeken hoe hij toch weg kon komen. Op zijn eenentwintigste werd hij meerderjarig en kon zijn vader de uitstelformulieren dus niet langer tekenen. Hans regelde toen zelf zijn dienstplicht en meldde op een dag dat hij vertrok. Zijn vader reageerde door te zeggen dat ze hem in het leger toch niet konden gebruiken. Het gezin was niet geïsoleerd, herinnert Dam zich, maar zijn vader wilde 'gewoon' niet dat zijn zoon zijn eigen weg ging. Vaders wil moest wet zijn en de kinderen dienden te doen wat hij goed voor ze achtte. Een tijd was het contact tussen vader en zoon verbroken en kwam Hans alleen stiekem af en toe thuis om zijn moeder te zien. Later vroeg hij zijn vader nog wel eens waarom hij nooit voor hem was opgekomen wanneer hij weer gepest was. Deze zei dan dat hij van niets had geweten. Als Hans' moeder daarop boos werd en zei dat ze het er toch vaak over hadden gehad, zweeg hij. Dam meent dat dit gemis aan bescherming door zijn vader cruciaal is geweest voor zijn moeilijke jeugd.²³ Niemand nam het voor hem op als hij gepest werd. Toen hij op zijn twintigste merkte dat een van zijn kleine broertjes ook gepest werd door een leraar op school en zijn vader opnieuw zei dat hij het er wel naar gemaakt zou hebben, ging Hans zelf met zijn broertje naar die onderwijzer om verhaal te halen. 'Je raakt hem met geen vinger aan,' herinnert Dam zich gezegd te hebben tegen de man, 'als hij iets doet, dan kom je bij ons om erover te praten'. Daarna werd zijn broertje met rust gelaten. Dam nam dus de rol op zich die zijn vader altijd gemedend had. Hij was toen degene die ervoor zorgde dat het pesten ophield.

Ouders reageerden echter verschillend op de problemen waar hun kinderen buitenshuis tegenaan liepen. De moeder van Maarten Steenman (1939) kon zo beschermend zijn dat juist dit voor hem en zijn broers en zussen problematisch werd. Aan de oorlog had zij een grondig wantrouwen jegens de buitenwereld overgehouden. 'Ze was heftig verontwaardigd over de behandeling na de bevrijding,' herinnert Steenman zich. 'Ze hield er een soort rancune aan over voor alles wat "buiten" was: er was geen gerechtigheid, de buitenwereld deugde niet.'²⁴ In 1943 waren zij in de Amsterdamse Rivierenbuurt komen wonen. Dat was toen wel opgefallen: joden werden weggehaald en nsb'ers kwamen in de vrijege-

komen huizen. Steenman herinnert zich dat er tijdens de bezetting nog een joods gezin beneden hen woonde en verzucht hoe het voor hen wel niet moet zijn geweest om nsb'ers als burens te hebben: 'Wellicht deden ze daarom wel altijd zo vriendelijk.' Zodra Amsterdam bevrijd was, had een van de buurvrouwen de ouders van Maarten aangegeven. Hij heeft zich later pas gerealiseerd dat hij daarom die vrouw nooit mocht groeten van zijn moeder. Alleen Maartens vader werd opgepakt. Het gezin kon er blijven wonen. Maar iedereen kende hun achtergrond en dit betekende soms een vijandige stemming in de buurt. Steenman herinnert zich echter dat zijn moeder net zo vijandig of zelfs provocerend kon doen. Naar buiten toe hield ze haar hoofd hoog en was ze een gezienne vrouw ('de bestgeklede vrouw van Amsterdam,' lacht Steenman, 'er stonden zelfs stukjes over haar verschijning in de krant'), maar tegelijkertijd prentte ze haar kinderen in nooit iemand van buiten te vertrouwen. Ze gingen maar met weinig mensen om en degenen die over de vloer kwamen, waren vroeger ook 'fout' geweest. Maarten moest spelen met een jongetje dat Dolf heette en hij werd weggehouden van sommige andere kinderen. Bepaalde winkels mocht hij niet bezoeken en andere waren juist verplicht ook al betekende het een onhandige omweg. De buurt wist misschien van hun verleden, maar zijn moeder wist ook alle details van anderen. Op socialisten keek ze neer, joodse vriendjes vond ze maar niets voor haar zoon en met afgunst keek ze naar andere voor-malige nsb'ers die het volgens haar veel gemakkelijker hadden.

Het nsb-verleden stak zijn moeder ook niet onder stoelen of banken. Op een bepaalde manier was ze er wel trots op: ook al was het dan voor de nsb en van korte tijd geweest, ze had zich toch maar burgemeestersvrouw kunnen noemen! Deze gefrustreerde trots uitte zich op zo'n manier dat haar kinderen er de gevolgen van moesten dragen. Steenman herinnert zich bijvoorbeeld dat er geen geld was voor het gypakje dat hij voor school nodig had. Zijn moeder zorgde ervoor dat er eentje genaaid werd. 'Een zwart broekje en een rood hemdje,' zegt Steenman, 'ik realiseerde me toen niet dat dit nogal beladen kleuren waren. Ik liep als het ware in de nsb-vlag. Dit was typisch mijn moeder.' Ook stuurde ze hem en zijn broertje naar een joodse kapper en gaf expres te weinig geld mee. Als de kapper bij het afrekenen zou opmerken dat het te weinig was, dan moesten ze maar zeggen dat hij hun haar 'er maar weer aan moest plakken.' Zo reageerde ze haar frustratie af.

Maar als er iets met haar kinderen was, of als zij geloofde dat er iets was, dan kon ze heel beschermend worden. Steenman herinnert zich

dat ze haar eigen angsten op hen projecteerde. Zo werd hij bijvoorbeeld pas heel laat ingeënt omdat zijn moeder bang was voor injecties en er vast van overtuigd was dat dit voor haar zoon ook zou gelden. Nadat hij een keer te laat thuiskwam van een uitstapje met de jeugdvereniging, mocht hij nooit meer mee omdat ze doodsangsten had uitgestaan over zijn welzijn. Net als bij Marijke IJsseldonk en Hans Dam was het niet de bedoeling dat hij zou laten blijken op eigen benen te willen staan. Dat zou een vorm van verraad zijn: een keuze voor 'de slechte buitenwereld' en tegen de eigen ouders die het toch al zo moeilijk hadden.

Negeren of afwijzen van de buitenwereld waren niet de enige reacties van de ouders. Sommigen stortten zich juist helemaal in een maatschappelijke rol. De ouders van Pieter Zandman sloten zich opnieuw aan bij het Leger des Heils, waarvoor ze zich iedere vrije minuut inzetten. Daarnaast hadden zij een baan (zijn vader werkte 's nachts in de mijnen en bewerkte overdag een stukje grond), het huishouden en een pension (zijn moeder bestierde overdag het huishouden en het pension en stond 's nachts groente en fruit uit de tuin in te maken). Pieter werd in 1948 geboren. Hij was een soort 'nieuw begin' na de moeizame terugkeer van zijn vader in het gezin en werd door zijn ouders en zus buiten de oorlogsherinnering gehouden. Op zijn zesde kreeg hij voor het eerst een vermoeden dat er iets vreemds aan de hand was. Toen op school Sinterklaas gevierd werd, kregen hij en nog een paar anderen geen cadeautje maar een zakje zout. Pieter snapte er niets van en vroeg zijn vader wat er aan de hand was. 'Mijn vader werd toen razend en is naar de school gegaan,' vertelt Zandman. 'Ik weet niet wat daar precies gebeurde, maar toen hij terugkwam namen mijn vader en moeder me apart en vertelden over de oorlog. Toen zat ik ook in het geheim. Ik mocht er nooit over praten.'²⁵ Het was voor zijn ouders wel gemakkelijk dat ze het thema nu niet meer hoefden te omzeilen, denkt Zandman, want er kwamen vaak vrienden uit de interneringskampen over de vloer en dan werden herinneringen opgehaald. Als er familie langskwam, volgden de anekdotes over de tijd in Duitsland op de Lüneburgerheide. Belde er een 'buitenstaander' aan, dan ging direct de knop om en ging het weer over neutrale onderwerpen: 'Dat was ingebakken.'

Toen het pension van zijn ouders begon te lopen, waren er altijd mensen over de vloer: vakantiegangers, seizoensarbeiders, jonge mannen die voor mijnbouwingenieur studeerden. Er bestond als het ware geen besloten gezinsgemeenschap meer. Door hun harde werken konden zijn ouders al snel een auto kopen (daar sliepen ze aanvankelijk ook in

als het hele huis verhuurd was aan pensiongasten). En daarna nog een. Hun werk voor het Leger des Heils gaf voor hen opnieuw zin aan het bestaan en het gevoel 'iets goed te maken', ook al wisten ze niet precies wat. Zijn ouders worstelden met de vraag wat ze nu precies verkeerd hadden gedaan, denkt Zandman. Ze waren lid geweest van de NSB, zijn moeder was actief binnen de Jeugdstorm en zijn vader had informatie doorgegeven waardoor iemand voor een half jaar in de gevangenis was beland. Volgens zijn zoon was hij daar zelf van geschrokken: dát was nooit zijn bedoeling geweest. Na de oorlog werd het hem als verraad aangerekend. Ook de andere activiteiten als opzichter en bewaker kon zijn vader volgens Zandman niet zien als iets wat hij zelf had gewild. Hij wilde slechts boer worden en hoopte op een kans in Oost-Europa. De man dacht dat hij meer kans maakte als hij zich soepel opstelde tegenover vervelende klussen.

Door na de oorlog op te gaan in hun werk verloren Zandmans ouders hem wel eens uit het oog (ze vergaten bijvoorbeeld zijn verjaardag), maar hij zegt daar nooit echt veel onder te hebben geleden. Voor Zandman was het dagboek van Anne Frank heel leerzaam. Niet alleen leerde hij zo over de Holocaust, maar hij zag het achterhuis ook als een metafoor voor zijn eigen situatie: dat volle, drukke huishouden met al die pensiongasten of met al die familie en mensen uit de internerings-tijd die losse anekdotes vertelden over vroeger, was eigenlijk slechts het voorhuis. Er bestond ook een achterhuis waarin hij het echte familiegeheim opgeborgen had met alle vragen en twijfels daarover. Dat achterhuis zat goed dicht. Daar werd over gezwegen. 'Maar af en toe komen de muizen uit het achterhuis wel eens tevoorschijn,' zegt Zandman, 'en de openheid van het voorhuis is ook een soort camouflage. Het Leger des Heils is ook een organisatie waar je compleet in kan verdrinken. Je kunt helemaal vluchten in het helpen van mensen.' Ook een actieve maatschappelijke houding, kon dus een vlucht betekenen. Sommige kinderen hebben deze houding zich later zelf eigen gemaakt. Zandman leerde het van huis uit. Maarten Steenman juist als reactie op de afwijzing van de buitenwereld door zijn moeder. Hij wilde op zijn zeventiende naar Israel of naar Tsjechoslowakije of Ierland: allemaal landen in de verdrukking en waar hij de mensen wilde helpen en iets goeds doen. Er moest iets goedgeemaakt worden tegenover de buitenwereld. Het achterliggende idee was dat er dan vergeven en vergeten zou worden, kortom, dat zij ondubbelzinnig de verzekering zouden krijgen 'erbij' te horen en een 'goed mens' te zijn. Maar wanneer is het 'goed genoeg' en

wie is de aangewezen persoon om die bevestiging te geven? Zandman wordt even emotioneel als hij vertelt wat zijn droom is: hij hoopt dat als hij in de hemel komt, God tegen hem zegt dat hij niet 'fout' was.

'In de beste roomboter gebakken': problemen in de gezinnen

Het zwijgen in het gezin, zo blijkt uit de voorgaande paragrafen, was vaak dubbelzinnig: er werd niet niets gezegd, maar wát gezegd werd was fragmentarisch.²⁶ Bepaalde dingen werden verteld, andere niet. Anekdoten over de tijd in Duitsland of zelfs sterke verhalen over het front brachten het verleden even weer tot leven. Pijnlijke ervaringen of de gevolgen van lastige of dubieuze keuzen bleven achterwege. Zwijgen wordt vaak verhuld door spreken, door smalltalk of eromheen draaien, want juist wanneer er een olifant in de kamer staat is het nodig dat er afleiding is door het over andere dingen te hebben. Dan lijkt het bovendien alsof er helemaal niet gezwegen wordt. Als een zoon of dochter alsnog vragen gaat stellen over de oorlog dan kan dat afgedaan worden met 'laten we daar toch eindelijk eens over ophouden', terwijl er in feite slechts onduidelijke anekdoten en halve verhalen de ronde doen.

Sommige ouders verschilden van mening over hoe er met het verleden moest worden omgegaan. De vader van Lisa van Karspel bleef bij zijn standpunten, terwijl zijn toenmalige vrouw juist wilde dat hij inzag dat hij op het verkeerde spoor had gezeten. In het vorige hoofdstuk zagen we dat zij hem bijvoorbeeld dringend vroeg om terug te keren tot het geloof. Hij peinsde er niet over en maakte in plaats daarvan grootse plannen voor de toekomst. Het huwelijk was voor de oorlog al moeilijk geweest, onder andere door de gefnuikte ambities van de man. Tijdens de bezetting had hij kansen gekregen en dus status verworven. Deze identiteit op te geven viel hem zwaar.

De grote belofte zocht haar vader na de oorlog dan ook elders. Als een van de weinigen ging hij mee naar Nieuw-Guinea waar politieke delinquenten werden ingezet bij het opruimen van achtergebleven oorlogsmaterieel. Onderweg was hij nog vol optimisme en schreef aan zijn vrouw dat hij blij was *nsb'er* te zijn geweest, want anders zou hij zo'n reis nooit hebben kunnen meemaken. 'En als jij dat nu ook eens beseft, dan is de zaak okay,' schreef hij haar vanaf het schip dat hem in juli 1947 naar de andere kant van de wereld voer: 'Wat was het voor mij geweest als ik tot mijn dood Rijks arme pennelikker was gebleven, steeds ge-

knaagd door de Sehnsucht wat anders te willen doen, maar niet te kunnen of te durven. De oorlog heeft me losgeslagen van die conservatieve opvattingen en de banden verbroken. Even was het moeilijk, maar het ging! En nu ligt de wereld open voor *ons*.²⁷ Ook benadrukte hij dat hij uit idealisme bij de NSB was gegaan en dat het ideaal nog altijd vurig in hem brandde:

Denk je nu nog steeds dat ik mijn tijd en werk aan de beweging gaf omdat het zo leuk was? Had ik die tijd niet ook kunnen doorbrengen met fietsen, biljarten en omgaan met andere meisjes of vrouwen. Waarom deed ik dat dan niet? Want je gelooft nu toch niet meer wat je vroeger veronderstelde? [Omdat] ik een ideaal in me droeg, een geloof in de goede kwaliteiten van de mens in het algemeen. Welk geloof wij door Mussert steeds in ons trachtten te versterken en van welke overtuiging hij nu zelf slachtoffer is geworden en tevens als groot martelaarsfiguur in ons voortleeft. Haast dagelijks spreken wij met eerbied en respect over hem. Weten ze dat wel, in die rotte vrije wereld?²⁸

Hij achtte het verspilde moeite om te proberen de Nederlanders of wie dan ook aan het verstand te brengen wat hun ware idealen waren. In plaats daarvan wilde hij in Nieuw-Guinea een nieuw leven opbouwen: 'Daarom ga ik naar Guinea en daarom ga jij mee. Gesnapt?'²⁹ Zij en de kinderen zouden daar bovendien veiliger zijn voor de 'eindstrijd' die nog ging komen.

Toen hij in 1950 terugkwam, waren de echtelieden geheel van elkaar vervreemd. Zijn verzekering dat hij gewoon pech had gehad met de afloop van de oorlog en dat als zij hem vergaf, hij haar ook alles zou vergeven, had geen effect. De man, vol plannen over emigratie die ook op niets uitliepen, verliet al spoedig het huis en uiteindelijk volgde een echtscheiding. In de jaren vijftig beklagde hij zich tegenover haar dat ze de kinderen tegen hem had opgezet toen hij in Nieuw-Guinea was. De 'heerlijke tijd' noemde hij nu 'dwangarbeid'. Hij vroeg om erkenning bij zijn vrouw en kinderen van zijn goede bedoelingen en zijn 'pech'. Zelf was hij niet bevattelijk voor hun kijk op het verleden.

Deze houding kwam vaker voor: de ouders, of in dit geval de vader, leggen de schuld voor de mislukking van hun nationaalsocialistische droom bij anderen en spreken de kinderen bijvoorbeeld aan op de goede dingen uit de bezettingstijd waar zij toch ook van geprofiteerd hebben ('die heerlijke vakanties in Duitsland'). Net als in het geval van Van Karspels vader is de angst van de ouders vaak dat zij de affectie van hun

kinderen zullen verliezen. Gedeeltelijk is dat de rationaliteit achter de zelfstylering als goedbedoelend slachtoffer. Ook het verzwijgen van bepaalde aspecten en gebeurtenissen uit het verleden en het benadrukken van andere heeft dat tot doel. Hierdoor ontstond de bijzondere situatie dat na 1945 de loyaliteitsband tussen ouders en kinderen werd omgedraaid: de kinderen werden geacht loyaal te zijn aan hun ouders in plaats van andersom.

Dit gebeurde met name in gezinnen van collaborateurs of 'daders'. In gezinnen van bijvoorbeeld Holocaustoverlevenden, waar ook vaak op een moeizame manier over de oorlogstijd gesproken werd en de kinderen in een moeilijke verhouding tot hun ouders stonden, bestonden doorgaans andere mechanismen die het zwijgen reguleerden. Dan ging het bijvoorbeeld niet zozeer om de angst van de ouder dat het kind zich van hem of haar zou afkeren vanwege daden of ideeën, maar eerder om de pijn en schaamte te verbergen over wat henzelf was aangedaan. In beide gevallen kregen de kinderen die hun ouders vroegen naar de oorlog dus vaak te horen dat zij daar niet naar moesten vragen, maar de doelen waren verschillend.³⁰ In het geval van kinderen van nationaalsocialisten kwam daar vaak bij dat ouders meer of minder expliciet duidelijk maakten dat zij geen recht hadden zich kritisch op te stellen omdat de daden van de ouders ingegeven waren geweest vanuit de beste bedoelingen voor het kind. 'We hebben je in de beste roomboter willen bakken,' kreeg Ada de Jager te horen.³¹ Lastige vragen van kinderen werden zo teruggekaatst: 'we deden het voor jullie', 'toen heb ik niemand horen klagen', of 'denk maar niet dat je zelf anders zou hebben gehandeld.' Hiermee kregen de kinderen een dubbel schuldgevoel. Niet alleen worden zij zo zelf tot 'profiteurs' van het nationaalsocialisme bestempeld (en dus net zo goed 'fout' als hun ouders), maar ook verantwoordelijk gehouden voor het lijden van die ouders die na al hun goede bedoelingen niets krijgen dan verwijten en lastige vragen. Kinderen kunnen zo de schuld van hun ouders overnemen: uit naam van de ouders die schuld afwijzen of uit twijfel over hun eigen positie en rol.

Met name rond beladen data als herdenkings- of bevrijdingsdag kon er een gespannen sfeer hangen in de gezinnen. Zijn ouders werden er 'naar' van als de oorlog ter sprake gebracht werd, herinnert Lodewijk Westers zich. Hij construeerde toen zelf maar een verhaal met de conclusie dat er vast niets aan de hand was.³² Kinderen konden in een moeilijke situatie komen wanneer anderen het oorlogsverleden ter sprake brachten. Westers had op de middelbare school een vriendje wiens va-

der in het verzet had gezeten. Die vader zei eens cryptisch tegen hem dat zijn vader in de oorlog 'een mooi pakje' aan had gehad. Lodewijk klapte dicht van schrik. Toen hij thuis aan zijn ouders vroeg waar deze opmerking over ging, wimpelden ze het af: 'Ach, wat... pfff.' Korte tijd daarop zat hij bij de kapper die terloops opmerkte dat hij 'vroeger nog met zijn vader op vakantie was geweest'. Opnieuw was de reactie thuis er een van afwimpelen en afwenden. Zijn vader belde echter wel de kapper om te zeggen dat deze zijn mond moest houden.³³ Lodewijk kreeg het gevoel dat hij ergens bij hoorde dat niet pluis was en dat het niet vanzelfsprekend was dat hij werd geaccepteerd. 'Als ze me maar niet wegsturen', dacht hij toen hij eind jaren zestig voor het eerst aanwezig was bij de dodenherdenking.

Deze angst en het gevoel iets goed te moeten maken, kennen veel kinderen van voormalige nationaalsocialisten. Maarten Steenman moest in zijn jeugd de antisemitische en racistische grapjes van zijn moeder aanhoren en heeft het zichzelf daarom verboden om ooit vooroordeelen te koesteren. Medio jaren vijftig, toen hij ongeveer vijftien was, werd hij zich bewust van de dodenherdenking en is het gevoel dat hij moest compenseren ontstaan. Hij trouwde later met de dochter van een verzetsman. Dit schuldgevoel bestond echter niet alleen jegens de slachtoffers van het nationaalsocialisme. Steenman legt het ook uit als schuldgevoel jegens zijn ouders die zo'n naar leven hadden. Zijn vader was een zwijgzame man die in de herinnering van Steenman 'nooit een woord' met hem sprak. Zijn moeder was, zoals uit de vorige paragraaf bleek de ambitieuze van het stel. Zij had haar man aangemoedigd burgemeester te worden voor de nsb en zij had het na de oorlog moeilijk met de omstandigheden waarin zij verkeerden. Haar man was belachelijk streng gestraft, vond ze zelf, strenger dan nsb'ers die meer op hun kerfstok hadden. Maar als het haar uitkwam, verweet zij niet alleen de buitenwereld hun situatie, maar ook haar ambitieuze en terneergeslagen echtgenoot of zelfs de kinderen, die ze voorhield dat ze door hen haar schoonheid had verloren en dat ze haar zo veel leed berokkenden. Op die manier speelde ze iedereen tegen elkaar uit en dreigde ze zelfs regelmatig dat ze de hand aan zichzelf zou slaan. De kinderen voelden zich verantwoordelijk voor het geluk van hun moeder, maar dit geluk was door hen nooit afdoende te geven. Steenman herinnert zich dat hij in haar ogen nooit echt goed kon doen, altijd had ze kritiek. Dan 'leek hij zijn vader wel' of had hij 'geen respect' voor alles wat zij voor hem had gedaan. Inderdaad was zij het geweest die de familie er tijdens de

hongerwinter doorheen had gesleept en zorgde zij er na de oorlog voor dat er brood op de plank kwam. De loyaliteit die ze daarvoor terugvroeg ging zo ver, dat ze alles in het werk stelde om te voorkomen dat de kinderen het huis uit gingen (dat Maartens zus een etage hoger ging wonen toen ze trouwde ging eigenlijk al te ver), met als gevolg dat de kinderen een voor een met ruzie vertrokken.

Ook Maarten was al vroeg bezig zichzelf zo onafhankelijk mogelijk te maken. Hij ging snel van school af om te kunnen werken en zo in ieder geval een zekere zelfstandigheid te verwerven. Op kamers gaan, was echter onbespreekbaar. Zijn moeder werd dan hysterisch en dreigde weer met zelfmoord. De enige manier om te ontsnappen, concludeerde Maarten, was door te trouwen en dit bovendien zo voor te bereiden dat zijn moeder geen invloed kon hebben. Begin jaren zestig bracht hij zijn aanstaande huwelijk dan ook als een voldongen feit. Totdat zijn moeder zich eind jaren tachtig uiteindelijk inderdaad het leven benam, leefden Maarten en zijn broer en zussen continu in de spanning van haar altijd dreigende telefoontjes vol verwijten. Steenman concludeert dat het huwelijk tussen zijn ouders sowieso niet gemakkelijk was geweest en dat zijn moeder er eigenlijk de vrouw niet naar was om kinderen te krijgen en thuis te zitten. Ze kon haar ambities niet kwijt. De oorlog had als een katalysator gewerkt en de gezinsverhoudingen definitief uit het lood geslagen.

De omkering van het traditionele rolpatroon van man en vrouw zoals in het gezin waarin Maarten Steenman opgroeide, kwam vaker voor.³⁴ Met name wanneer de vader langere tijd was weggeweest of de echtelieden van elkaar waren vervreemd kon het voor spanningen zorgen wanneer de vader zijn 'rechtmatige' positie als hoofd van het gezin terug wilde. Maar dit hoefde niet per se het geval te zijn. Ingrid van Waarden herinnert zich dat haar vader weliswaar bedroefd was, dat hij zijn 'lieve Lientje' kwijt was, maar zich niet verzette tegen de leidende rol die zijn vrouw op zich genomen had. Hij zat in de put door verlies van werk en maatschappelijke status. Dankzij haar moeder kregen de kinderen zo veel mogelijk de opvoeding die ze zouden hebben gehad als hun ouders niet bij de NSB waren geweest. Haar moeder zorgde ervoor dat ze naar muziekles, een gymnastiekvereniging en de middelbare school konden gaan. Van Waarden vertelt dat haar ouders de situatie, waarin ze terechtgekomen waren, aanvaardden als consequentie van hun keuze. Ze is niet opgevoed met haat tegen de buitenwereld. Ze herinnert zich dat haar moeder altijd zei: 'Je hoeft je niet te schamen, wij hebben

niets verkeerd gedaan.' Met schuldgevoel is zij dan ook niet groot geworden, wel met schaamte.

Omdat er op school vaak op ondubbelzinnig afwijzende toon over de NSB gesproken werd, kregen veel kinderen voor hun gevoel thuis een 'werkelijker' verhaal te horen. Soms vonden de kinderen ook brochures en pamfletten waarin de situatie in de interneringskampen geheld werd. Zij lazen bijvoorbeeld de beruchte brochure van de NSB-dominie H.W. van der Vaart Smit. Van der Vaart Smit had tijdens zijn interneringstijd verhalen van mishandelingen verzameld en in een felle aanklacht op papier gesteld.³⁵ Zijn brochure kreeg in 1948 veel aandacht en leidde ertoe dat de parlementaire enquête naar het regeringsbeleid tijdens de oorlog en de nasleep werd uitgebreid met een onderzoek naar de situatie in de interneringskampen. Sommige verhalen bleken waar te zijn en er volgden ook enkele arrestaties en veroordelingen. Andere verhalen bleken niet te controleren of schromelijk overdreven. Voor de kinderen konden deze verhalen echter een bevestiging zijn van wat zij thuis hoorden wanneer hun ouders vrienden van vroeger op bezoek hadden. Lang niet altijd hadden deze kinderen interesse in bijvoorbeeld de Holocaust of ideologie van het nationaalsocialisme. En ook werden zij niet allemaal gekweld door schuldgevoel. Sommigen waren ervan overtuigd dat hun ouders geen kwaad hadden gedaan, dat hun bedoelingen goed waren geweest en dat zij ten onrechte waren gestraft. Deze kinderen namen het gevoel van miskennen en onterechte maatschappelijke veroordeling van hun ouders over door de manier waarop er thuis en op school over de oorlog gesproken werd. De manier waarop familiegeschiedenissen worden doorgegeven is dus van grote invloed.

Familiegeschiedenissen worden anders overgedragen dan de 'grote geschiedenis' op school. Met de geschiedenis van de familie bestaat nu eenmaal een andere emotionele band: het is als het ware een fotoalbum. Het zegt iets over de eigen identiteit en er kleeft nostalgie aan. De lessen op school over de 'grote' geschiedenis voelen eerder als een naslagwerk: objectief, grootschalig en algemeen. Aan beide worden verschillende eisen gesteld en ze worden op een andere manier geïnterpreteerd.³⁶ Wanneer ouders en kinderen (en eventueel kleinkinderen) praten over het verleden van de familie, speelt vooral het samen creëren van een betekenisvol verhaal een grote rol. Het verhaal dat de oudere generatie vertelt, moet niet alleen zo zijn als de tijdgenoot het zich herinnert, maar ook aansluiting vinden bij de toehoorder. De luisteraar moet de betekenis die de verteller wil overbrengen namelijk goed kunnen opnemen.

Daarom spreekt iemand zoals hij verwacht dat de luisteraar verwacht dat hij zal spreken, oftewel: elk spreken dient de ander al anticiperend in te sluiten.³⁷ Dit betekent bijvoorbeeld dat de luisteraar 'lege plekken' in het verhaal zelf kan opvullen met kennis en voorstellingen die hij al heeft en die het geheel voor hem zinnig maken. Ook betekent dit dat er een soort 'fictieverdrag' geldt: de luisteraar wordt verondersteld welwillend te zijn. Deze beide aspecten zorgen ervoor dat juist in familievertellingen de 'lege ruimte' in de verhalen opgevuld worden met door loyaliteit aan de verteller gestuurde voorstellingen.³⁸ Kinderen of kleinkinderen staan welwillend tegenover hun (groot-)ouders en gaan ervan uit dat zij in principe 'goede mensen' zijn. Deze houding kleurt hun interpretatie van het verhaal dat zij te horen krijgen.

Dit kan betekenen dat een fragmentarisch en tegenstrijdig verhaal van de oude generatie in de beleving van de jongere een stuk eenduidiger wordt. Onduidelijke passages over hoe iemand bijvoorbeeld in een bepaalde situatie kwam of hoe hij bepaalde dingen eigenlijk wist, worden gladgestreken zodat de emotionele boodschap van het verhaal eenduidiger en dus betekenisvoller wordt. Zo spelen bijvoorbeeld in de verhalen van kinderen van NSB'ers de motieven van de ouders om lid te worden van de beweging een grote rol. Wat de ouders daarover verteld hebben, heeft vaak tot gevolg gehad dat sociaaleconomische en idealistische redenen de boventoon zijn gaan voeren in de herinnering van hun kinderen. De crisis in de jaren dertig, werkloosheid of verslechterde financiële positie en de wil van de ouders om daar 'iets aan te doen' zijn dan voor de kinderen zinvolle verklaringen. Waarom dan juist voor de NSB gekozen werd, blijft eerder vaag: de economische wederopleving van Duitsland of 'het falen van de Nederlandse politiek' zijn afdoende antwoorden. Binnen de familiecontext is het begrijpelijk dat er niet wordt doorgevraagd. Wanneer er echter afstandelijk naar gekeken wordt, dan blijken deze verklaringen weinig overtuigend: tenslotte waren er altijd maar bijzonder weinig mensen die zich aansloten bij de NSB en lange tijd lid bleven. Blijkbaar lag het voor al die andere Nederlanders die getroffen waren door de crisis en die het beste voor hadden met het land niet voor de hand om die keuze te maken.

Ook verhalen over de interneringskampen zijn vaak moeilijk helder te krijgen. De emotionele boodschap hebben veel ouders wel over kunnen brengen en is ook voor de huidige toehoorder te begrijpen: het Nederlandse volk nam wraak en toonde zich rücksichtslos tegenover de NSB'ers en hun gezinnen door hen in de interneringskampen te mis-

handelen en misbruiken. Het is de ontmaskeringsmethode die het juist nu overtuigend maakt: Nederlanders waren helemaal geen helden, maar eigenlijk allemaal even slecht. Deze neiging tot voordurend nuanceren van verzet en 'heldendom' en aandacht besteden aan afwijkingen van de veronderstelde regel ('ook onder nsb'ers waren goede mensen'), domineert tegenwoordig in Nederlandse families die praten over het oorlogsverleden.³⁹ Dat er zoveel ruimte is voor deze nuances wordt wel verklaard door het feit dat de meeste families zich uiteindelijk toch wel als 'goed' beschouwen. 'Goed' betekent dan niet dat zij heldhaftig verzet hebben gepleegd, maar dat zij zich moreel correct hebben gedragen. Moreel correct is bijvoorbeeld ook werken in Duitsland 'omdat anders het gezin honger zou lijden.' Binnen de familiecontext is dit een overtuigend argument.

Voor Nederlandse families met een 'fout' verleden ligt het moeilijker. Ook in deze families willen de oudere generaties dat zij geaccepteerd worden als 'moreel goede personen'. Aspecten die hieraan afbreuk kunnen doen, zoals vertellen over de blijdschap over het verkrijgen van een nieuwe woning nadat de joodse bewoners zijn gedeporteerd, worden weggelaten. Eerder zullen voorbeelden van immoreel gedrag van anderen (de 'echt foute nsb'ers' of de 'wraakzuchtige burens') worden doorverteld. Door de eigen 'morele persoonlijkheid' in stand te houden, worden conflicten binnen de familie vermeden.⁴⁰ Of op zijn minst uitgesteld, tot bijvoorbeeld het moment dat brieven van de ouders opduiken waarin op een heel andere manier gesproken wordt over de oorlogstijd dan de kinderen hadden gedacht. Of totdat de kinderen de door de Bijzondere Rechtspleging aangelegde dossiers van hun ouders gaan inkijken in het Nationaal Archief in Den Haag.

Het gaat zeker niet altijd om doelbewuste verdraaiing, zelfs als de verteller het belangrijk vindt dat hij of zij door de eigen (klein-)kinderen als 'goed mens' wordt gezien. Soms zijn het bijvoorbeeld de (klein-)kinderen zelf die het verhaal mooier maken dan het is: zij nemen namelijk gemakkelijker de emotionele boodschap over dan de feitelijke informatie. Hierdoor kan bijvoorbeeld een verhaal over het geven van bonnen aan de burens worden samengevat als bewijs voor moreel goed gedrag van de ouders, zonder dat uit het oorspronkelijke verhaal gebleken is waarom, wanneer, waartoe of hoe vaak er bonnen gegeven werden of waarom aan bepaalde burens wel en aan andere niet.

Naast het feit dat de emotionele boodschap gemakkelijker overkomt binnen de familie dan de feitelijke, hebben ook culturele patronen in-

vloed op het vertellen en interpreteren van familiegeschiedenissen. Zo spelen bijvoorbeeld aspecten uit het ‘grote’ geschiedenisverhaal een rol, met name wanneer die door de media zeer sterk en wijdverbreid zijn. Wanneer er over de Dolle Dinsdagvlucht gesproken wordt, refereert men bijvoorbeeld aan voorstellingen die de luisteraar kent van vluchtelingen: van de oude filmbeelden van joden die op deportatie wachten tot meer recente zoals uit de Joegoslavië-oorlog in de jaren negentig. Wanneer het gaat over bombardementen in Duitsland, wordt de vergelijking met Rotterdam in mei 1940 getrokken of verwezen naar beelden van de oorlog in Irak sinds 2003. Historische iconen die op het moment van vertelling domineren in een samenleving geven zo structuur en emotionele betekenis aan het verhaal. Beelden van de Holocaust zijn hierbij inmiddels het krachtigst, maar zullen ook vroeger een rol hebben gespeeld. Zo werden in de eerste jaren na de oorlog de interneringskampen voor politieke delinquenten door henzelf en hun families vaak ‘concentratiekampen’ genoemd.⁴¹ De emotionele boodschap komt zo overtuigend over, terwijl inhoudelijke aspecten zoals omstandigheden en causaliteiten door de luisteraar zelf ingevuld of bijgestuurd kunnen worden. Al deze verschijnselen worden wel ‘intergenerationeel heroïseren en victimiseren’ genoemd: wat in de oorspronkelijke vertelling nog fragmentarisch en vol tegenstrijdigheden was, wordt in de verhalen van kinderen en kleinkinderen eenduidig.⁴²

Door middel van zwijgen, fragmentarisch en anekdotisch vertellen over vroeger werd in de gezinnen van voormalige NSB'ers aanspraak gemaakt op het loyaliteitsgevoel van de kinderen. Het lag voor hen voor de hand om de gaten in het verhaal zo in te vullen dat de loyaliteitsband met hun ouders niet verstoord werd. Sommigen creëerden bijna bewust een samenhangend verhaal, anderen wilden het liefst maar helemaal niets weten en weer anderen zochten een middenweg tussen loyaliteit aan de ouders en aan bepaalde normen binnen de samenleving. In dat laatste geval waren de ouders bijvoorbeeld wel ‘goede ouders’, maar waren het nationaalsocialisme en zeker de Holocaust ‘fout’ geweest.

Stigmatisering en probleemcumulatie

Het rondlopen met ‘een geheim’ en de angst voor ontdekking benoemen veel kinderen van ex-collaborateurs als tekenend voor hun jeugd. Deze angst voor ontdekking werd ingegeven door vrees voor sociale

uitsluiting. Wanneer het verleden van de vader of beide ouders bekend zou raken, zou de 'foute' identiteit zich ook aan de kinderen hechten. Kortom, de kinderen voelden zich gestigmatiseerd door dit verleden en schaamden zich ervoor.

Er bestaan verschillende vormen van schaamte. Soms schaamt je je omdat je merkt dat je wordt afgewezen, soms is het teleurstelling in jezelf die schaamte teweegbrengt en soms volgt schaamte op de erkenning dat je een belangrijke morele waarde hebt geschonden.⁴³ Schaamte heeft dus alles te maken met een gevoel van mislukking: het gevoel dat je niet voldoet aan een bepaald ideaal. Het betreft zich ook op de hele persoonlijkheid: iemand die zich schaamt, denkt bij zichzelf 'wat ben ik dom' en niet zozeer 'ik heb iets doms gedaan.' Doordat schaamte zich op de hele persoon betreft, is het moeilijker om eroverheen te stappen dan wanneer het falen gelokaliseerd blijft in een bepaalde daad: in dat laatste geval *ben* je niet dom of slecht, maar heb je iets verkeerd *gedaan* en komt niet het hele zelfbeeld onder druk te staan. Wanneer je iets *bent*, in je eigen ogen of die van anderen, levert dit al gauw (het gevoel van) een stigma op: 'jij bent fout', 'jij bent iemand die niet binnen onze kring hoort'. Schaamte en stigma horen daardoor bij elkaar, oftewel: schaamte is gerelateerd aan de gevoelde blik van anderen.

Onderzoek uit de criminologie kan laten zien hoe stigmatisering van familieleden van (voormalige) gedetineerden werkt.⁴⁴ Bij dit proces spelen factoren als ideeën over het gezin en gezinnen in het algemeen een belangrijke rol. Het gezin wordt bijvoorbeeld gezien als de bewaker van de moraal en dus als verantwoordelijk voor het falen van de leden van het gezin: als iemand uit het gezin moreel of strafrechtelijk over de schreef gaat, dan moet het hele gezin gefaald hebben, zo is het idee. Dergelijke overtuigingen waren met name in de periode van de wederopbouw zeer sterk.⁴⁵ Ouders, echtgenoten of echtgenotes en kinderen krijgen daardoor met de afkeuring te maken die de omgeving heeft voor de strafbare daad van een persoon uit het gezin: aan het gezin wordt duidelijk gemaakt dat het zijn verantwoordelijkheid moet nemen wat betreft de informele controle over zijn leden. Anders wordt het uitgesloten.⁴⁶

Deze vorm van beschamen of te schande maken kan echter nog een integrerende werking hebben: ouders kunnen er bijvoorbeeld toe aanzet worden om beter op hun kinderen te letten. Maar vaak is het gevolg juist dat familieleden zich helemaal niet meer in de positie voelen om hun lot te verbeteren. Ze voelen zich afgewezen, gepest, buiten-

gesloten of vrezen dat hun dit ieder moment (weer) kan overkomen. Hun perceptie is dat zij worden 'meegestraft' met de eigenlijke dader. Juist voor kinderen van Nederlandse nationaalsocialisten, maar vaak ook voor echtgenotes die zich niet met politiek of collaboratie hebben ingelaten, is dit een herkenbaar gevoel: de maatschappij straft hen voor wat de vader of echtgenoot gedaan heeft. Bij hen bestond dus helemaal niet het gevoel dat zij invloed op de man hadden kunnen uitoefenen. Vooral voor de kinderen is dit gevoel van onvermogen pregnant. Waarom de buitenwereld vindt dat zij zich 'zouden moeten schamen' zit in diepgewortelde voorstellingen over (bloed-)verwantschap: een sterke associatie of zelfs genetische verbondenheid met iemand die voor een maatschappelijk zwaarwegend vergrijp is veroordeeld, doet vermoedens rijzen over een 'besmette' familie. Het zijn de clichés als 'zo vader, zo zoon' en 'de appel valt niet ver van de boom' waarin deze manier van denken tot uitdrukking komt. Naast dit idee van 'erfelijke besmetting' speelt ook een idee van 'besmetting door (fysieke of morele) nabijheid': de kinderen kunnen door het voorbeeld van de ouders verkeerd beïnvloed zijn en daardoor (in de toekomst) zelf een gevaar opleveren.⁴⁷ Voor echtgenotes of ouders spelen ook nog andere redenen: zij kunnen verdacht worden van nalatigheid, oogluikend toestaan of zelfs stiekem helpen bij het vergrijp.⁴⁸ Ten slotte kan stigmatiseren ook vóórkomen omdat het de wereld overzichtelijk houdt: wanneer de man slecht is, zouden de gezinsleden wel niet veel anders zijn. Door dit te concluderen worden de maatschappelijke normen en waarden opnieuw bevestigd: door een met iets 'fouts' geassocieerde groep te stigmatiseren als 'slecht', voelt de rest van de gemeenschap zich meer een en meer tevreden over zichzelf.

Familieleden kunnen zich maar moeilijk onttrekken aan dergelijke sociale processen. Zij kunnen erop reageren door te benadrukken dat zij 'van niets wisten', dat de overtreder een grote uitzondering is binnen de familie, dat hij bepaalde (psychische) problemen had of zelfs onterecht is gestraft. Ook kan worden geprobeerd om uit te leggen dat de vader of man een foute daad heeft gepleegd, maar in andere opzichten niet fout is. Op al deze manieren wordt gepoogd de 'besmetting' te beperken.

Over 'het zwarte schaap' van de familie wordt vaak niet openlijk gesproken. Voor gezinsleden is het van groot belang om goed in de gaten te houden wie wat weet en welk gedrag in bepaalde situaties nodig of mogelijk is om stigmatisering te voorkomen. Dit sluit aan bij de redenen om te zwijgen, zoals die eerder in dit hoofdstuk besproken zijn.

Het geeft ook aan dat deze betrokkenen niet alleen maar passief zijn en stigmatisering ondergaan, maar zelf invloed proberen uit te oefenen op hun lot. Zij kunnen vragen en onderwerpen ontwijken, kunnen zich verzetten tegen stigmatiserende opmerkingen of kunnen zich zelfs aansluiten om samen voor meer maatschappelijk begrip te pleiten. En zo kunnen zij ook op persoonlijk vlak besluiten bepaalde mensen over hun geheim te vertellen en in vertrouwen te nemen. Op die manier krijgen anderen de kans om bijvoorbeeld te bevestigen dat zij de verteller accepteren. Of andersom kan daarmee het risico van een toekomstige afwijzing beperkt worden.⁴⁹

Uit dit hoofdstuk blijkt hoe schaamte en stigmatisering een centrale rol speelden in het leven van veel kinderen van voormalige NSB'ers in de wederopbouwperiode. Het leidde ertoe dat de angst voor ontdekking en het zwijgen over delen van het familieverleden voor de kinderen twee belangrijke, elkaar niet uitsluitende effecten konden hebben: zij konden een schuldgevoel ontwikkelen tegenover de samenleving of zich sterk identificeren met de eigen ouders. In beide gevallen is loyaliteit aan de ouders belangrijk. Een verschil is gelegen in de verhouding tot 'de samenleving': in het eerste geval kregen de kinderen het gevoel dat zij, eventueel uit naam van de ouders, iets goed te maken hadden tegenover de samenleving of bepaalde groepen daarin, zoals verzetslieden, joden of mensen in de verdrukking in het algemeen. In het tweede geval werd eerder verondersteld dat juist de samenleving iets goed te maken had tegenover hun ouders en henzelf.

Hoe problematisch het voor de kinderen was om met deze gevolgen van het verleden van hun ouders om te gaan, hing van verschillende factoren af. Soms bleef de schade beperkt en wisten de ouders de draad van hun leven weer op te pakken. Zoals bij Ingrid van Waarden. Moeilijker werd het wanneer er geen draad op te pakken viel: toenemende onenigheid tussen de echtelieden of het niet kunnen terugvallen op een sociaal netwerk van voor de oorlog, leidde in sommige gezinnen tot steeds grotere problemen. Helemaal wanneer deze factoren samengingen met een sterke afwijzing door (een van) de ouders van de buitenwereld. Dit komt uit het verhaal van Maarten Steenman duidelijk naar voren. Voor kinderen zoals Tessa Muller of Hans Dam kon de combinatie van persoonlijke problemen van de ouders (chtscheiding, buitenechtelijke kinderen of relaties, verstikkende loyaliteitseisen jegens de kinderen et cetera) en ervaringen met pesten en isolatie op school of in de buurt leiden tot een cumulatie van problemen. Het ene probleem leek het an-

dere aan te trekken of te verhevigen. Soms wisten kinderen niet meer waardoor het kwam dat zij zich onveilig voelden: de gespannen situatie thuis, de angst voor ontdekking van het NSB-verleden of wellicht de buitenechtelijke relatie van een van hun ouders? Of misschien was het zelfs de angst dat zij zelf tekortschoten en 'niet goed genoeg' waren? Het effect van de houding van de ouders kan niet onderschat worden: stonden zij achter hun kinderen wanneer deze gepest of buitengesloten werden of keerden zij zich af? Gaven zij hun kinderen zelfvertrouwen mee of juist een groot familiegeheim dat koste wat kost bewaakt moest worden? Waren zij, kortom, loyaal aan hun kinderen of werd van de kinderen vooral loyaliteit gevraagd? Deze aspecten waren van groot belang. Maar daarnaast was er natuurlijk telkens de wisselwerking met de samenleving. Behalve de buurt en de school, waren ook andere sociale netwerken van belang en bovendien was ook de rol van de overheid en maatschappelijke instanties in de integratie en uitsluiting van de voormalige NSB-gezinnen in de jaren vijftig niet helemaal uitgespeeld.

Stilte en schandalen

De gezinnen in de samenleving

Op Tweede Kerstdag 1952 werd voor de gevangenen van de koepelgevangenis in Breda een kerstdiner georganiseerd met aansluitend een filmvoorstelling. Alle honderdzeventig gevangenen kwamen daartoe samen in de binnencirkel van de gevangenis. In de pauze van de film liet de bewaking de aanwezigen tellen. Zeven mannen ontbraken. Dit waren zeven Nederlanders die wegens hun werk voor de *Sicherheitsdienst* en ss waren veroordeeld tot levenslang, vaak nadat zij gratie hadden gekregen van de doodstraf. Kortom, beruchte oorlogsmisdadigers die veroordeeld waren wegens arrestaties, mishandelingen en executies. En juist zij waren die avond ontsnapt. Zij bleken met drie vluchtauto's naar de Duitse grens te zijn gebracht die zij vervolgens illegaal waren overgestoken.

Het bericht van de ontsnapping bereikte pas enkele dagen later de pers, en het duurde zelfs bijna een etmaal voordat de minister van Justitie, L.A. Donker op de hoogte was gesteld. De kranten stonden daarop vol berichten over de sensationele ontsnapping en de aarzeling van Duitsland om de zeven te arresteren en uit te leveren. En natuurlijk met verslagen van Kamervragen en ingezonden brieven van verontruste burgers. Zat er een grote internationale organisatie achter de ontsnapping? Hoe kon het dat de minister zo lang van niets wist en het zo lang duurde tot de opsporing in gang gezet werd? En oorlogsmisdadigers die op een kerstdiner en gezellige verstrooiing werden getrakteerd: was dit de bedoeling van de hervormingen in het gevangeniswezen? 'Zelden zal een ontvluchting zoveel beroering onder het volk hebben gewekt als deze,' zei PvdA-kamerlid J. in 't Veld in het kamerdebat.¹ Volgens H. Gortzak, cpn-afgevaardigde en oud-gevangene van het

concentratiekamp Sachsenhausen, gaf niet alleen de ontsnapping zelf, maar ook het lakse en trage optreden van de autoriteiten daarna, aanleiding te vermoeden dat er hulp van officiële zijde moest zijn geweest. Was de regering nu eindelijk bereid paal en perk te stellen aan de 'fascistische organisaties, die haar basis hebben in West-Duitsland en haar vertakking in ons land?'² Donker achtte de vrees van Gortzak overdreven, maar zei in zijn antwoord dat bij de opsporing van de handlangers inderdaad gebleken was dat het geen op zichzelf staande actie was geweest. Hij hield dan ook terdege rekening met illegale organisaties die contact hadden met Duitsers. Met name organisaties van oud-NSB'ers hadden zijn aandacht. De grote meerderheid van de Kamer was tevreden met het antwoord van Donker. De motie van wantrouwen die de CPN indiende werd dan ook onder hilariteit weggestemd. De commotie in de pers hield nog dagen aan, met name aangewakkerd door de dubbele boodschap uit Bonn: dan weer beloftes tot arrestatie en uitlevering, maar vervolgens steeds weer daden die op het tegendeel wezen. Volgens menig Duitser waren het namelijk geen criminelen maar vluchtelingen met recht op asiel. Enkel van de ontvluchte mannen werden gearresteerd, maar niet uitgeleverd. De stroom berichten werd pas minder toen de watersnoodramp van februari 1953 de aandacht opeiste. Ondertussen was de bewaking van de nog vastzittende politieke delinquenten verscherpt en werden gratieverzoeken strenger bekeken. De kwestie was echter niet afgedaan: in het najaar speelde de rechtszaak tegen de hulpverleners aan de ontsnapping – allen oud-politieke delinquenten; zij kregen enkele maanden gevangenisstraf. En het vraagstuk rond de uitlevering zou nog tot in deze eeuw aanhouden.³

Schandalen zoals naar aanleiding van de ontsnapping met Kerstmis 1952 waren er in de jaren vijftig regelmatig. Van deze jaren wordt wel gezegd dat de oorlog naar de achtergrond verdwenen was: men wilde niet langer nakaarten over het verleden, maar op naar de toekomst. Het was de tijd van de wederopbouw; de economische situatie verbeterde, Nederland moderniseerde. Maar viel er voor de ex-collaborateurs en hun gezinnen in deze tijd te ontsnappen aan het verleden? Deels lijkt dit het geval, aangezien de tegenstelling van de oorlogsjaren was vervangen door een nieuwe: die van de Koude Oorlog, van communisme versus kapitalisme. Het gevaar kwam nu uit Moskou, in plaats van uit Berlijn. De Bondsrepubliek was in 1955 lid van de NAVO geworden en had enige jaren daarvoor al met Nederland behoord tot de eerste lidstaten van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS),

de voorloper van de Europese Unie. West-Europa maakte gemeenschappelijk front tegen het communisme. Maar betekende dit dat over het nationaalsocialistische verleden van Duitsers of anderen gezwegen werd? Wat betekende de Koude Oorlogtegenstelling in het dagelijkse leven van voormalig NSB-gezinnen?

Net zoals het zwijgen in de gezinnen vaak ambivalent was, zo geldt ook voor de geringe aandacht voor de oorlog in de jaren vijftig dat het gedeeltelijk schijn was: regelmatig waren er schandalen in de politiek en in de media zoals naar aanleiding van de ontsnapping van de zeven. Ook werden publieke figuren 'ontmaskerd' als 'fout' of klonken dramatische waarschuwingen voor het 'herlevend fascisme'. Wat leren deze schandalen over de zichtbaarheid van de voormalig 'foute' groep en de manier waarop in de jaren vijftig over hen gedacht werd? En wat waren de repercussies voor de kinderen van deze ouders? Speelde het oorlogsverleden voor hen in deze tijd nog sterk door of waren zij juist met andere dingen bezig?

De publieke en politieke belangstelling kon zich ook op andere terreinen openbaren. In de hoofdstukken 3 en 4 kwam naar voren dat er allerlei instanties bezig waren geweest met de ex-collaborateurs en hun gezinnen. Speciale organisaties als het BBJ en de STPD werden rond 1950 opgeheven, maar zonder dat alle mensen met wie zij zich hadden beziggehouden uit hun bestanden verdwenen waren. Zij werden overgedaan naar bijvoorbeeld het reguliere maatschappelijk werk dat in deze periode snel begon te professionaliseren. Was binnen deze sector nog speciale aandacht voor 'NSB-kinderen' of het 'foute' verleden van een gezin? Wellicht zochten de voormalige NSB-gezinnen liever elders steun, bijvoorbeeld binnen informele netwerken of bij de 'alte Kameraaden'. Ook dit had ongetwijfeld gevolgen voor hun kinderen. Dit hoofdstuk gaat, kortom, over de positie van de ex-NSB-gezinnen in de samenleving van de jaren vijftig.

De Koude Oorlog en de erfenis van de collaboratie

Kort na de Tweede Wereldoorlog dachten veel Nederlanders negatief over de Duitsers. Uit opiniepeilingen blijkt echter dat zij al snel net zo negatief dachten over de Russen, een van de voormalig geallieerde bondgenoten.⁴ In de winter van 1948 wilde twee derde van de ondervraagde Nederlanders dat het communisme bestreden werd. De reden

die het meest genoemd werd was 'wegens de dictatuur': de communistische Sovjet-Unie was dictatoriaal, net zoals het fascistische Duitsland dat was geweest. Het was, kortom, een nieuwe vijand, maar tegelijkertijd dezelfde in een ander jasje. De dreiging kwam nu van de Russen in plaats van de Duitsers, maar het bleef de dreiging van dictatuur en onvrijheid.

Al in de laatste fase van de oorlog waren de tegenstellingen binnen het geallieerde kamp steeds duidelijker aan het licht gekomen, maar na de crises rond Berlijn (juni 1948-mei 1949) en TsjechoSlowakije (februari 1948) was de Koude Oorlog definitief een feit. Menigeeen vreesde een derde wereldoorlog. In navolging van communisten in Frankrijk en Italië verklaarde Paul de Groot, de voorman van de CPN, dat mochten de Sovjets tot een oorlog besluiten, de Nederlandse communisten aan de kant van het Rode Leger zouden staan. Deze uitspraak riep direct herinneringen op aan de houding van Mussert aan de vooravond van de bezetting. Volgens velen waren de communisten de NSB'ers van de toekomst. Enkele jaren later werd er voor communisten een ambtenarenverbod ingesteld en communistische organisaties werden scherp in de gaten gehouden door de geheime dienst.

Voor de Nederlandse communisten zelf betekenden deze ontwikkelingen dat zij het gevoel hadden dat de oorlog eigenlijk nooit afgelopen was: had vóór 1945 het fascisme de communisten naar het leven gestaan, daarna namen de kapitalistische staten deze fakkel over. Binnen de voormalige verzetsgroepen traden dan ook grote scheuren op: het communistische oud-verzet werd door de andere groepen gemeden en uitgesloten.⁵ Het prestige van het communistische verzet was aan het eind van de oorlog groot geweest, maar brokkelde al snel af. Een manier om dit prestige enigszins in stand te houden vonden de communisten in het stelselmatig speuren naar en ontmaskeren van 'herlevend fascisme', want door te wijzen op nieuwe fascistische activiteit zou de angst voor en afkeer van de oude gemeenschappelijke vijand levend gehouden kunnen worden. In de jaren veertig zijn het dan ook steevast de CPN-kamerleden en de communistische krant *De Waarheid* die met onthullingen en waarschuwingen over activiteiten van oud-NSB'ers en ss'ers komen.

De vrijlating van politieke delinquenten leverde volgens communistische waarnemers dus niet zozeer integratieproblemen op of problemen met huisvesting en werk, maar vooral een hernieuwd risico op hergroepering. Vergaderingen van ex-politieke delinquenten werden dan

ook goed in de gaten gehouden en steevast aan de minister voorgelegd. Na berichten in de pers in de zomer van 1946 over een bijeenkomst van veertig oud-nsb'ers, zei cpn-kamerlid en oud-verzetsman Gerben Wagenaar dat de minister uit moest kijken met het vrijlatingsbeleid: die veertig, mochten er geen honderden worden. Het fascisme mocht geen tweede kans krijgen!⁶ Derdelijke waarschuwingen klonken herhaaldelijk van communistische zijde en telkens ook antwoordde de minister dat hij het heus goed in de gaten hield, maar geen reden tot zorg zag. Steun van andere partijen ontvingen de cpn-afgevaardigden niet of nauwelijks. Toch was de verwijzing naar het verzetsverleden en dus het benoemen en benadrukken van die gemeenschappelijke fascistische vijand de beste troef die de communisten konden uitspelen. Door te herinneren aan het communistisch verzet tegen het nationaalsocialisme kon sympathie verkregen worden en kon bovendien de bestaande maatschappelijke orde in een 'fout' daglicht worden gesteld als deze laks reageerde. En dus bleven thema's als overheidssteun voor gezinnen van politieke delinquenten, activiteiten van 'weerwolven' of zelfs de bijeenkomsten van de jeugdvereniging o.n.i. op de agenda gezet worden.⁷

Door de stoeve behandeling van oud-verzetslieden te contrasteren met de vermeend soepele en barmhartige behandeling van oud-nsb'ers kon bij uitstek de indruk gewekt worden dat de Nederlandse elites zelf niet zuiver op de graat waren. Waar bleef de erkenning voor de daden van het verzet? Brecht van den Muyzenberg-Willemse, een communistische verzetsvrouw die in Ravensbrück gevangen had gezeten, wees er bij de begrotingsdebatten van eind 1946 op dat onder de voormalig concentratiekampgevangenen verbittering aan het ontstaan was over de manier waarop de overheid wel de politieke delinquenten hielp, maar hen, de ex-politieke gevangenen van de nazi's, niet: 'Natuurlijk begrijpen wij, Mijnheer de Voorzitter, dat voor de n.s.b.-kinderen heropvoeding noodzakelijk is. Wij begrijpen, dat ook de verzorging van politieke delinquenten geld kost (...), maar wij vragen toch: wat doet de Nederlandse Regeering voor de weduwen en weezen van [de] ex-politieke gevangenen? Wat doet zij voor de ex-politieke gevangenen zelf, die toch moeten trachten, weer een normaal leven op te bouwen?'⁸

Het communistische wantrouwen werd nog verder aangewakkerd door het feit dat oud-oostfrontstrijders geliefde informanten waren voor de Nederlandse inlichtingendienst. Er gingen veelvuldig geruchten dat oud-ss'ers strafvermindering kregen wanneer zij zich dienstbaar wilden maken in de Koude Oorlog. Ook traden wel eens ex-ss'ers

publiekelijk op met lezingen over het communisme.⁹ Menig oud-nationaalsocialist reageerde schamper op deze interesse van officiële zijde: het bevestigde immers dat het bolsjewisme de vijand was en de Duitse oorlog in het oosten dus gerechtvaardigd was geweest. En bovendien benadrukte het nogmaals de onrechtvaardigheid van de Nederlandse staat en samenleving die hen gestraft had voor deelname aan een strijd die de elites nu zelf propageerden. Met name medewerkers van de STPD berichtten regelmatig over de moeizame discussies met oud-ss'ers over de Koude Oorlogssituatie. Dat Duitsland een imperialistische vernietigingsoorlog had gevoerd tegen de Sovjet-Unie en dat dát iets heel anders was dan de verdediging van vrijheid en democratie waar het nu om ging, wilde er bij deze oud-soldaten niet in. Dat klonk vooral als slechte propaganda.

Door de Koude Oorlog deelden de voormalig collaborateurs een belangrijk vijandbeeld met de grote meerderheid van de Nederlandse samenleving: de afkeer van het communisme. Maar tegelijkertijd zette het hen ook opnieuw apart, omdat het communisme juist door de overeenkomst met het dictatoriale fascisme als een gevaar werd gezien. De nieuwe scheidslijn bleek op een ambivalente manier de samenleving opnieuw te verdelen: de communisten werden buitengesloten vanwege hun steun aan een dictatoriaal regime, maar konden tegelijkertijd niet geheel genegeerd worden vanwege hun verzetswerk tegen de Duitse bezetter. De voormalig nationaalsocialisten deelden met de grote meerderheid van de Nederlandse bevolking de afkeer van het communistisch systeem, maar zij werden juist weer gewantrouwd vanwege hun steun aan het Duitse terreurregime. De Koude Oorlog bevorderde de integratie van de voormalige collaborateurs dus maar gedeeltelijk.

Zwijgen en schandalen

De Koude Oorlog herschikte de scheidslijn tussen vriend en vijand, ook al was dat dan ambivalent zoals in de vorige paragraaf bleek. Bovendien herinnerden en interpreteerden verschillende groepen in de samenleving de bezettingstijd zeer uiteenlopend. Verzet, vervolgde, meeloper of collaborateur; communist, royalist of calvinist; politieman, fabrieksdirecteur of student: de ervaringen van de verschillende maatschappelijke groepen bleken zo uiteenlopend dat ze onverenigbaar werden. In de jaren vijftig werd het herdenken van de oorlog als publiek verschijn-

sel hierdoor steeds moeilijker. Het bleek onmogelijk om al deze verhalen in één nationale mal te gieten.¹⁰ Die verschillende groepen hadden aanvankelijk allemaal hun hoofdstuk in de bezettingsgeschiedenis gekregen, maar zonder dat dit een werkelijk eensluidend verhaal had opgeleverd. De groep van de collaborateurs was bovendien van meet af aan buitengesloten: hun werd niet gevraagd hun verhaal te doen. Verzetsheld en journalist H.M. van Randwijk schreef in de nabespreking van *Onderdrukking en Verzet*¹¹ dat de redactie ernaar had gestreefd iedere groep recht te doen behalve hen 'die zich buiten de volksgemeenschap plaatsten en wier opvattingen op zijn best grove misvattingen waren.'¹² Deze groep was 'gezuiverd' uit het nationale verhaal over de bezetting. Als er NSB'ers of andere collaborateurs ter sprake werden gebracht, waren dat de kopstukken van de beweging of werd er gesproken van 'de NSB'ers' als een grote anonieme groep 'fouten'. Op die manier deelden alle andere groepen in ieder geval dezelfde nationaalsocialistische vijand.

Dit onzichtbaar of tot een abstracte groep van 'fouten' maken, staat in eigenaardige verhouding tot de schandalen rond het 'foute' verleden. Het lijkt wel of onzichtbaar maken en ontmaskeren samen op gingen. Wat zo graag vergeten wilde worden (het verraad), werd tegelijkertijd steeds weer opgerakeld, alsof door het 'foute' iedere keer opnieuw te benoemen het kwaad bezworen en uit de gemeenschap weggezuiverd kon worden. Voor een deel was dit een proces waar de voormalige collaborateurs buiten werden gehouden: zij werden als groep niet uitgenodigd hun visie te geven op de bezetting en de gevolgen daarvan. Dit wil echter niet zeggen dat er door oud-NSB'ers en SS'ers ook geen pogingen gedaan werden hier verandering in te brengen. Enkele van de schandalen in pers en politiek hadden juist te maken met hergroepering van voormalige NSB-leden en hun pogingen om publiekelijk hun verhaal te doen.

Over de Bijzondere Rechtspleging, de zwaarte van de straffen en de vrijlatingen werd al in de jaren veertig veel gediscussieerd in pers en politiek. Na 1950 trok vooral het gratiebeleid de aandacht. Het overgrote deel van de geïnterneerden en veroordeelden, zo'n 98 procent, was inmiddels vrij; wie nu nog gevangen zat, behoorde tot de zwaardere categorie. Bekend zijn de debatten en publieke onrust rond de gratiëring en later mogelijke vrijlating van vier (later drie) Duitse oorlogsmisdadigers die in Breda gevangen zaten.¹³ Begin jaren vijftig werden hun

doodstraffen omgezet in levenslang, wat grote beroering wekte in de samenleving: in 1951 was er (onder communistische leiding) een grote protestoptocht gehouden in Amsterdam toen Franz Fischer en Ferdinand aus der Fünten werden gegratieerd, in het najaar van 1952 werd er zelfs op Nederlandse scholen geprotesteerd toen ook Willy Lages en Joseph Kotälla gratie van de doodstraf kregen. De kritische Kamervragen die minister Donker van Justitie op zich afgevuurd zag, pareerde hij door de tegenstanders van zijn gratiebeleid subtiel te beschuldigen van communistische sympathieën.

Deze ophef betrof Duitse oorlogsmisdadigers, maar hierop volgde al snel de al beschreven ontsnapping van de zeven Nederlandse politieke delinquenten. Ondanks de kritiek die de minister kreeg, werden er in 1953 nog eens ruim zeshonderd veroordeelden gegratieerd en vrijgelaten. Met steun van Nederlandse juristen gingen de vrijlatingen in de jaren vijftig door totdat in 1964 de laatste veroordeelde Nederlander vrijkwam. Toen waren alleen de 'vier van Breda' nog over.

De critici van dit beleid, te vinden onder oud-verzetsmensen en communisten, beriepen zich steeds vaker op de jodenvervolging als argument tegen gratie. Joodse overlevenden zelf kwamen in de jaren vijftig nauwelijks aan het woord, ook niet wanneer de ophef expliciet over het aangeven van joden ging, zoals in de affaire rond de Haagse burgemeester Schokking in 1956.¹⁴ F.M.A. Schokking had in 1942, als burgemeester van Hazerswoude, een joods gezin laten oppakken door de Sicherheitsdienst. Vader, moeder en kind waren omgekomen. In 1956 kwam dit verhaal in de pers en was het meteen de vraag hoe deze man ooit nog burgemeester van Den Haag had kunnen worden. Was de zuivering mislukt? Had Schokking gelogen of hield de elite elkaar de hand boven het hoofd? Het verloop van de affaire is opgetekend in *Na de ondergang* door Ido de Haan.¹⁵ In het bestek van dit onderzoek is van belang dat op het hoogtepunt van de affaire A.B. Roosjen, Kamerlid voor de ARP en oud-gevangene van Buchenwald, in het Kamerdebat opmerkte dat het 'fout' geweest was van Schokking om de SD te bellen. Door de kwalificatie 'fout' te gebruiken, had Roosjen voor de in verzetskringen meest zware aantijging gekozen. Bovendien impliceerde het dat hij Schokking beschuldigde van het aangeven van joden, een misdaad waar de doodstraf op had gestaan. Roosjen zelf kleepte zijn beschuldigingen zo in dat het wat minder hard overkwam; hij wilde bijvoorbeeld niet zo ver gaan te concluderen dat Schokking niet als burgemeester kon aanblijven.¹⁶ Voor Schokking was het pleit echter

beslecht: hij was door de hele affaire als 'fout' bekend komen te staan en moest terugtreden.

Opvallende afwezigheid in affaires zoals die van Schokking zijn volgens De Haan de joden zelf: hoewel de jodenvervolging de kern van de affaire uitmaakte, kregen in het geval van de affaire Schokking bijvoorbeeld joodse organisaties of zelfs de zuster van de aangegeven man geen kans zich in het debat te mengen.¹⁷ Zo werd de jodenvervolging door het oud-verzet en de communisten aangegrepen om tegenstanders als 'fout' te kwalificeren. En als dit lukte, kregen zij de publieke opinie achter zich. Aan deze gang van zaken valt niet alleen de opvallende afwezigheid van joodse betrokkenen zelf op, maar ook dat er over 'fout' langzamerhand anders gedacht ging worden: in de loop van de jaren vijftig ging het minder over landverraad en ergerniswekkende activiteiten in de buurt (paraderen in uniform, dreigen met aangeven of de ogen uitsteken met extra voedsel), maar steeds meer over wie schuld droeg aan het deporteren en vermoorden van de Nederlandse joden. 'Fout' ging steeds meer verwijzen naar betrokken bij de Holocaust.

Voor Nederlandse ex-politieke delinquenten was dit vaak het zoveelste bewijs van het onbegrip dat hen in de Nederlandse samenleving ten deel viel: wat hadden zij namelijk geweten van Auschwitz? Wat had het ideaal van Mussert te maken met het uitroeien van de joden? Sommige van hun kinderen zagen dit ook niet in en associeerden de collaboratie van hun ouders niet met de jodenvervolging.

In de jaren vijftig hielden lang niet alle kinderen uit NSB-gezinnen zich bezig met deze vraagstukken: de oorlog stopten zij weg of ze waren er simpelweg niet in geïnteresseerd. Toen Helmert Woudenberg van zijn opa een in de gevangenis gemaakt boekje kreeg waarin deze op symbolische wijze zijn keuze voor de NSB rechtvaardigde, haalde Helmert zijn schouders op. De boodschap ontging hem, en interesseerde hem op dat moment eigenlijk ook niet. Rietje Siebel, die met haar ouders en de rest van het gezin na het einde van de oorlog te voet uit Duitsland was teruggekeerd en op wie deze tocht een onuitwisbare indruk had gemaakt, stelde haar vader later geen vragen. Ze kwam eigenlijk niet op het idee: haar vaders wil was wet en zijn mening was de juiste. Daar werd niet aan getornd en zij behield groot respect voor zijn creativiteit en dadendrang.¹⁸

Sommige kinderen van ouders met een 'fout' verleden zouden de oorlog het liefst vergeten en ontweken schandalen of ophef rond de oorlog. Volgens Tessa Muller waren het thema's waar anderen over konden spreken. Zij kon dat niet, want wellicht zou ze zichzelf verraden.

Anderen voelden zich er persoonlijk op aangesproken als aan de oorlog gerefereerd werd. Rinnes Rijke laat dat zien in het vervolg op zijn succesvolle boek *Niet de schuld wel de straf* dat onder de titel *Op zoek naar erkenning* over de late jaren veertig en de jaren vijftig gaat.¹⁹ De titel doet vermoeden dat het oorlogsverleden een belangrijke rol blijft spelen in zijn leven, maar dit blijkt nauwelijks het geval. Rijkjes eerste boek eindigt ermee dat hij wegliep van huis: zijn vader en stiefmoeder mishandelden en verwaarloosden hem. Hij ging terug naar een van de pleeggezinnen waar hij een redelijke tijd had gehad. Met de oorlog blijkt Rijke zo min mogelijk bezig; de erkenning die hij zocht lag vooral op het sociale vlak. Hij zocht rust en geborgenheid. Soms werd hij echter wel met de oorlog geconfronteerd, bijvoorbeeld toen hij in de leer was als slagersjongen en de knecht vertelde dat de vrouw van de slager joods was en haar hele familie had verloren in de oorlog. Rijke betrok deze mededeling vooral op zichzelf: hij vreesde de gevolgen mocht het sla-gesechtpaar zijn achtergrond ontdekken. De moord op de joden vermeed hij met naam en toenaam te noemen:

Ik werd bang, alleen al bij het horen ervan. Als ze er maar niet achter kwamen dat ik er ook bij was geweest. Ik had er wel eens foto's van gezien, allemaal lijken die op een hoop lagen. Je moest er haast van overgeven. Als de baas z'n vrouw het zou weten zou ze vast niet meer tegen me lachen. En de baas zou me wegsturen, vast en zeker!²⁰

Zijn baas kwam inderdaad achter zijn oorlogsverleden, maar stuurde hem niet weg. Hij liet Rinnes zijn verhaal doen en vervolgens zweeg iedereen erover. Wanneer Rijke de jaren vijftig beschrijft zijn de verwijzingen naar de oorlog spaarzaam. Ook de tegenslag die hij ondervond, interpreteert hij niet als straf voor zijn tijd bij de Hitler Jugend of voor het feit dat zijn vader NSB'er was. Hij vond nieuwe vrienden, leerde een vak en kreeg een vriendinnetje. Deze Greetha kende hij nog van vroeger: ook dat gezin was 'fout' geweest. Voor Rinnes een geruststelling: bij hen kon hij zichzelf zijn en hoewel er over de oorlog gezwegen werd, hoefde hij niet bang te zijn dat ze zijn geheim zouden ontdekken.²¹ Dat haar ouders uiteindelijk hun verloving verbraken, werd ook niet in het raamwerk van de voortdurende straf geplaatst. Dit tweede boek is dus uiteindelijk het relaas van een jongen die in de jaren vijftig met de nodige tegenslagen volwassen wordt.

Anders dan Rijke, beschrijft Berserk in zijn autobiografie de jaren vijf-

tig wel geheel vanuit het standpunt van de voortdurende straf. Hij voelt zich persoonlijk aangevallen wanneer de oorlog ter sprake gebracht wordt. Berserk gaat niet in op het nationaalsocialistische gedachtegoed of de Holocaust, maar vooral op de onrechtvaardigheid van de straf die hij en zijn familie ondergingen. De onrechtvaardigheid zit in zijn ogen enerzijds in het feit dat de 'echte collaborateurs' de dans ontsprongen: het waren altijd de 'arme mensen' die het hardst gepakt werden. Anderzijds excuseert hij zijn ouders voor hun steun aan het nationaalsocialisme door te wijzen op de armoede van voor de oorlog en het sterke rechtvaardigheidsgevoel van zijn vader. Berserk vat zijn leven samen als '10 crisisjaren, 5 jaar hel en 40 jaar terreur'.²² De jaren vijftig vallen onder de veertig jaar terreur en hij beschrijft dus hoe erbarmelijk zijn ouders moesten wonen, hoe hij op zijn werk getreiterd werd en hoe hij pas op zijn dertigste een vrouw vond. Verwijzingen naar de oorlog in de pers of later op televisie ervoer hij als vreselijk: hij had het gevoel dat hem telkens werd ingepeperd dat hij een misdadiger was. Berserk vatte de aandacht voor de oorlog op als een aanval op hem en zijn ouders persoonlijk. Hij voelde zich erdoor in het nauw gedreven en minderwaardig.

Andere kinderen uit NSB-gezinnen kwamen juist in verzet tegen hun ouders, vooral tegen hun vader. Bijvoorbeeld als die bij zijn standpunt bleef dat er voor Hitler toch wel heel wat te zeggen viel, zoals in het geval van Nico van Gein: toen zijn vader opmerkte dat er ooit voor Hitler nog wel een standbeeld opgericht zou worden, zei Nico venijnig dat hij dan de eerste zou zijn om er dynamiet onder te leggen.²³ Ook Sytze van der Zee beschrijft twistgesprekken met zijn ouders, bijvoorbeeld over de theatrale arrestatie van zijn vader waar zijn moeder zich jaren later nog boos over kon maken:

'Schoften zijn het, schoften', zegt ze. 'Een van hen was ook nog een jood.'

'Hoezo schoften?' vraag ik. 'Hij is niet geslagen, maar moest alleen door het dorp lopen met de handen omhoog. Ze hebben zich vergist, en wat dan nog?'

'Wat dan nog, wat dan nog?' bauwt mijn moeder me na. 'Je praat als een kip zonder kop.'

'Maar er is toch niets gebeurd!'

'Het was schandalig, we zijn voor iedereen te kijk gezet. Wat zijn dat voor mensen die zich daarvoor lenen?' vraagt mijn moeder boos. 'Mensen uit het verzet zouden zoiets nooit doen.' Mijn vader knikt bevestigend.

'Ik zou het gedaan hebben,' zeg ik.

Mijn moeder: 'Wat zou je gedaan hebben?'

Ik, uiterlijk koel, maar ik besef ook dat dit een oorlogsverklaring is: 'Ik zou nsb'ers hebben opgehaald, ik zou hetzelfde hebben gedaan als die mannen.'²⁴

Na die opmerking was er even een diepe stilte gevallen. Toen merkte zijn moeder op dat ze hem graag een klap in zijn gezicht had gegeven. In haar ogen was zijn vader slachtoffer en zou een zoon het uit zijn hoofd moeten laten om zulke dingen te zeggen: de man had al genoeg geleden. Zijn vader zelf deed er op zulke momenten het zwijgen toe.

Van der Zee zat in de jaren vijftig op een school waar het verleden van zijn ouders niet bekend was. De oorlog speelde er ook geen rol: de jongens en meisjes waren druk aan het puberen. De gesprekken gingen vooral over 'hockey, kleding, meisjes en auto's, de wagen van pappa.'²⁵ Van der Zee bleef zich evenwel ook voor de oorlog interesseren: hij wilde weten hoe het nu zat, maar kreeg weinig los van zijn ouders en een stroomtocht op zolder leverde ook niet veel op. Tijdens de herdenking van 4-mei op school voelde hij zich medeverantwoordelijk voor de ellende waaraan de rector memoreerde en 's avonds volgde hij verstopt achter een struik de kranslegging in de buurt.²⁶

Ook andere kinderen begonnen zich het leed van de oorlog en vooral de jodenvervolgung aan te trekken. Maarten Steenman bijvoorbeeld, die toen hij in de puberteit kwam steeds meer het gevoel kreeg dat hij iets goed moest maken van het leed dat veroorzaakt was door de ideologie die zijn ouders hadden aangehangen. Overal waar mensen of volken in de verdrukking waren, wilde hij wel helpen, en hij zwoer nooit vooroordelen te koesteren of racistisch te zijn.²⁷ Ook Tessa Muller had 'fout' en de Holocaust sterk met elkaar verbonden. Toen zij in 1960 op bezoek bij haar vader een kopje thee kreeg, vreesde ze dat het servies van gedeporteerde joden gestolen was. En hoewel ze doodsbang was dat anderen achter haar geheim zouden komen, waren het altijd joodse vrienden die zij op de hoogte stelde van het verleden van haar ouders. Dat was ze voor haar gevoel aan hen verplicht. Ook zij wilde in haar latere leven goedmaken wat haar vader verkeerd had gedaan.²⁸

In het publieke debat kon er door oud-politieke delinquenten weinig tegen de verbinding van 'fout' en Holocaust worden ingebracht. Dit wil echter niet zeggen dat alle ex-politieke delinquenten zich afzijdig hielden. Met name genoegdoening voor de slechte behandeling in de interneringskampen en aandacht voor de moeilijke sociaaleconomische positie bij vrijlating waren thema's die enkelen van hen onder de aandacht wilden brengen.

In dezelfde periode als de protesten tegen de gratiëring van Fischer en Aus der Füntten werd er door de Stichting 1940-1945 een rechtszaak aangespannen tegen het Comité 1945-1950: de Stichting, die zich inzette voor oud-verzetslieden en hun gezinnen of nabestaanden, meende dat de naam van het Comité dusdanig op die van de Stichting leek, dat donaties of steun bedoeld voor de Stichting bij het Comité terecht zouden kunnen komen. In dit comité waren oud-politieke delinquenten vertegenwoordigd die steun zochten voor de gezinnen van oud-nsb'ers en ss'ers die nog gevangen zaten, voor de gevangenen zelf en voor bijvoorbeeld invalide oostfrontstrijders. De rechter stelde de Stichting in het gelijk en het Comité diende dus van naam te veranderen.

Een belangrijke man binnen dit Comité was de jurist J.A. Wolthuis, tijdens de bezetting nsb'er en vrederechter in Arnhem. Hij liet zich door de gerechtelijke uitspraak niet uit het veld slaan en richtte nog voor het eind van hetzelfde jaar 1951 met bankbediende en oud-ss'er Jan Hartman de Stichting Oud-Politieke Delinquenten (sopd) op, opnieuw een afkorting die verwarring kon opleveren, ditmaal met de net opgeheven stpd. De sopd wilde in de openbaarheid treden en Wolthuis en Hartman wierpen zich actief op als pleitbezorgers van de belangen van de voormalig nsb'ers en ss'ers. In de pers presenteerden zij deze houding als noodzakelijk voor de verbetering van het lot van de voormalig politieke delinquenten en bovendien tot bescherming van de samenleving in het algemeen: 'Wij willen voorkomen dat oud-partijgenoten door nood tot misdaad zouden vervallen', zei Hartman tegen een verslaggever van de voormalige verzetskrant *Het Parool* en voegde daaraan toe: 'Vrijwel allen die als politiek gestrafte uit de gevangenis komen, hebben het bijzonder moeilijk als ze naar werk gaan zoeken. Wij willen niet dat de kranten vol zouden staan met vonnissen van criminele misdrijven die gepleegd zouden zijn door vroegere ss'ers of leden van welke organisatie van het nationaal-socialisme ook. Wij vormen uitsluitend een sociale instelling...' ²⁹

De sopd zou dus slechts helpen bij het integreren van de oud-politieke delinquenten, zo lijkt de strekking. Tegelijkertijd worden deze oud-nsb'ers en ss'ers en hun gezinnen benoemd als aparte groep, een 'verweesde' bevolkingsgroep die fundamentele kenmerken deelde en dus helemaal niet opgegaan was of moest gaan in de rest van de samenleving maar veel eerder een eigen zuiltje zou (moeten) vormen met organisaties als de sopd als uitingen daarvan.

De sopd kwam al snel in het nieuws: onder andere begin november

1952 toen Gortzak namens de CPN-fractie in de Tweede Kamer aan minister-president Drees vroeg of het waar was dat er aan de SOPD toestemming verleend was om op 9 november een herdenkingsbijeenkomst (een 'Heldenherdenking') te houden op de Wehrmacht- en ss-begraafplaats Ysselsteyn in de Limburgse Peel.³⁰ Volgens Gortzak was de minister-president er al eerder attent op gemaakt dat deze SOPD een verzamelen- en broedplaats was van 'oorlogsmisdadigers en landverraders en lieden die de Joden naar de gaskamers hielpen'. Drees had toen sussend gereageerd dat het slechts een sociale club was. Maar een dergelijke dodenherdenking kon hij toch niet als een sociale activiteit opvatten, meende Gortzak. Hij wilde dat de bijeenkomst verboden werd: het was al erg genoeg dat in Duitsland de ss weer opmarcheerde, in Nederland bestond daar geen behoefte aan.³¹

Drees antwoordde aanvankelijk dat hij van niets wist, maar kwam enkele dagen later in de Kamervergadering op terug: aan de Duitse oorlogsgravenstichting was toestemming verleend om op 9 november een religieuze eredienst te houden, maar nu was gebleken dat de SOPD inderdaad had opgeroepen om er op die dag een soort heldenherdenking van te maken. Dáárvoor, benadrukte Drees, was nooit toestemming gegeven. Inmiddels waren de bevoegde instanties dan ook gewaarschuwd om een dergelijke demonstratie te voorkomen. Het kan niet toegestaan worden, zo besloot hij, dat mensen die zich tegen hun vaderland gekeerd hebben dat nu als een heldendaad gingen herdenken.³²

Gortzak was niet tevreden met deze mededeling. Hij vond het onbegrijpelijk dat de minister-president van niets wist. De geheime dienst besteedde haar forse budget kennelijk louter aan het bespioneren van communisten, impliceerde hij – en hij wist ook nog te melden dat al in de krant stond dat er wel degelijk overleg was geweest over de herdenking tussen Hartman, als vertegenwoordiger van de SOPD, en een ambtenaar op het ministerie van Oorlog. Navraag bij Hartman had bovendien opgeleverd dat de bijeenkomst helemaal niet verboden was. Behalve dat Drees hiervan niet op de hoogte was, wat natuurlijk laakbaar was volgens Gortzak, was er in zijn ogen nog iets ernstigers aan de hand. 9 november was niet zomaar een datum in Duitsland, maar een dag om de gevallen helden te herdenken. Het is, meende Gortzak, een pure nazitraditie die nu in Nederland wordt voortgezet. Hij was ontzet over deze brutaliteit, slechts zeven jaar na de oorlog. Na deze tirade volgden sussende woorden van Drees: er waren afdoende maatregelen getroffen, dus zo'n vaart zou het allemaal niet lopen. Om de CPN-fractie

gerust te stellen, wilde hij ook nog wel even aan de minister van Oorlog vragen of er verder nog iets geregeld moest worden.³³

De publieke herdenking van de sovd werd dus verboden.³⁴ Voor Wolt-huis was dit aanleiding om Drees aan te klagen, want in een democrati-sche rechtstaat diende toch vrijheid van vergadering en meningsuiting te bestaan? Wilde de staat de sovd soms de mond snoeren en verbie-den? Voordat de rechtszaak voorkwam, vond de ontsnapping van de zeven uit de strafgevangenis in Breda plaats. Midden in de hectiek die daardoor ontstond, was de eerste rechtszitting gepland. Wolthuis voer-de daar zelf het woord. Dat de begraafplaats voor hen werd gesloten, was volgens hem 'een volkomen willekeurige uiting van een persoon-lijke grief tegen een bepaalde bevolkingsgroep.'³⁵ Hij vervolgde dat '[d]eze maatregel op zichzelf echter [voortkwam] uit een bepaalde men-taliteit: het "onderdrukken", het voorgoed "klein maken" van "die Na-zis". Zij mogen niet meer op staan. Geen politieke invloed meer uit-oefenen, maar ook sociaal niet meer gezond worden. Een en ander om het volk gelegenheid te geven haar wraakgevoelens te uiten.'³⁶ Het ver-bieden van de Peel-herdenking werd door hem dus uitgelegd als een poging om de Nederlandse nationaalsocialisten tot zwijgen te bren-gen. Zij werden gestraft door onzichtbaar gemaakt te worden. Wolt-huis vond dit optreden kenmerkend voor een politiestaat.

Wolthuis probeerde zo dus enerzijds de oud-nsb'ers en ss'ers als een nog altijd bestaande groep voor het voetlicht te brengen en anderzijds de Nederlandse elite om de oren te slaan met idealen als vrijheid en rechtsstatelijkheid die het zelf zei te huldigen. De rechten die met die idealen samenhangen, golden in Nederland blijkbaar niet voor de ex-politieke delinquenten. Wolthuis sprak van 'nationaalsocialisten', uit-drukkelijk zonder het voorvoegsel 'ex' of 'voormalig'. Zij zijn nationaal-socialistisch 'van geest' zoals Wolthuis zelf zei: 'men kan nu eenmaal moeilijk de geest van een mens veranderen – ook niet in een kamp.'³⁷ Wolthuis gaf zo aan dat de Nederlandse nationaalsocialisten nog steeds als groep bestonden en dat zij nog steeds hun idealen trouw waren. Dergelijke uitspraken bevestigden natuurlijk precies de vrees voor 'her-levend fascisme' die door de cpn en het oud-verzet levend gehouden werd.

Het thema 'als nationaalsocialist uitgestoten' te zijn uit de Nederlan-dse samenleving kwam telkens terug bij de sovd. In *De Noodhoorn*, het lijfblad van de sovd dat genoemd was naar een gedicht van de Vlaamse activist René de Clercq en dat verwees naar de mobiliserende doelstel-

ling ('De noodhoorn blaast verzamelen'), werd stelselmatig gesproken van 'onze mensen', van de regering die uit was op 'onze materiële ondergang' om dan 'van ons af te zijn'. Voor deze overheidsstrategie werd gewaarschuwd: 'Hierin zou de regering zich vergissen. Want gevaarlijk zijn nu eenmaal de hongerigen en de vertwijfelden [...]. Net als in de jaren dertig, zo voorspelde *de Noodhoorn*, zouden de nationaalsocialisten zich mobiliseren en in opstand komen: 'Want niet ontstaat onder dit deel van het volk de stilte des doods, integendeel in de storm die over Europa zal losbreken in de komende jaren, zullen deze mensen dan onvermijdelijk (zich) opnieuw laten gelden.'³⁸ Alleen wanneer hun recht gedaan werd, wanneer zij hun verloren rechten terugkregen en zich mochten organiseren om elkaar te helpen kon de regering deze 'storm' voorkomen.

Zo werden de grieven van veel ex-politieke delinquenten geuit op een manier die lijnrecht indruiste tegen het impliciete overheidsbeleid om de voormalig nsb'ers en ss'ers niet meer met die benaming aan te spreken en deze groep op die manier te laten oplossen in de samenleving. Het druiste bovendien in tegen de wens van de overgrote meerderheid van de ex-politieke delinquenten zelf die niet aan hun verleden herinnerd wensten te worden. Veel aanhang verwierf de sordp nooit, maar zij gijzelde wel de klachten die breed gedeeld werden in kringen van oud-nsb'ers en ss'ers. De grote middengroep kwam zo in de verdrukking: als zij zich met haar klachten van uitsluiting en achterstelling achter de sordp en haar voormannen schaarde, kwamen zij opnieuw in de positie van de gehate minderheid zoals in de jaren dertig en veertig. Bovendien zou het impliceren dat zij nog steeds overtuigde nationaalsocialisten waren, terwijl menigeen allang van zijn geloof gevallen was of eieren voor zijn geld had gekozen. Het alternatief was echter om er het zwijgen toe te doen en dus af te zien van genoegdoening. Dit alternatief werd door de overgrote meerderheid gekozen, maar dat was in de jaren vijftig nog niet doorgedrongen tot mensen als Wolthuis, noch tot zijn tegenstrevers uit het verzet en de cpn.

De sordp verloor de rechtszaak tegen Drees en de staat, maar werd niet verboden. De stichting hield zich in die periode vooral bezig met onderlinge hulp: er werd een kerstactie georganiseerd waarbij onder meer kinderen van (ex-)politieke delinquenten naar de schouwburg mochten. Ook werden er pakketten met levensmiddelen uitgedeeld en was er een fonds voor uitstapjes voor invalide oostfrontstrijders en hun gezin-

nen. Af en toe werden ook informatieavonden over emigratie georganiseerd of pakketten gemaakt voor kameraden die nog gevangen zaten. Oud-politieke delinquenten werden aangesproken op hun verantwoordelijkheidsgevoel: zij waren hun oude kameraden toch niet vergeten? Zij waren elkaar toch trouw? Het was een 'ereplicht' om te zorgen dat de kinderen van nog gevangenzittende ouders geld kregen om hen op te zoeken! 'Wij zijn er immers op uit,' zo schreef de SOPD ook telkens, 'onze maatschappelijke positie zo sterk mogelijk te maken'.³⁹

De stichting kwam echter steeds meer in het gedrang. Niet door overheidsingrijpen, maar vooral door onderlinge tegenstellingen. Voor een deel van de betrokkenen diende het doel van de stichting inderdaad te zijn sociaal werk te verrichten: onderlinge hulp voor en door mensen die door hun nationaalsocialistische verleden in de knel waren geraakt. Aan actieve politiek wilde deze groep niet doen. Een ander deel van de activisten wilde juist wel de politieke kant op. Zo ontstond een spagaat die uitgebreid beschreven is in Jaap van Donselaars *Fout na de oorlog* uit 1991. Een deel van de SOPD'ers, onder wie opnieuw Wolthuis, nam geen genoegen met het sociaal werk en richtte in 1953 de Nationaal-Europese Sociale Beweging (NESB) op. Alweer een afkorting die bij menigeen aan een andere beweging deed denken. De NESB voer een andere koers dan de SOPD: bestond de SOPD naar eigen zeggen uit trouwe nationaalsocialisten, de NESB hield zich verre van die kwalificatie. Wolthuis en de zijnen meden die benaming evenals typische frasen en begrippen uit het nationaalsocialisme. Erg behendig waren zij daar echter niet in en bovendien stond het hun doelstelling in de weg: het politiek mobiliseren van allen die lid waren geweest van de NSB of op die partij hadden gestemd. De NESB hoopte, kortom, op de electorale erfenis van 'fout' Nederland: de honderdtwintigduizend verweesde ex-NSB'ers en hun gezinnen.⁴⁰

Omdat de NESB expliciet op de politieke toer ging, leidde dit tot vervolging op basis van wetgeving die de NSB en 'opvolgers' verbood (het besluit 'ontbinding landsverraderlijke organisaties'). In 1953 zat Wolthuis daardoor alweer in de rechtszaal, ditmaal in de beklagdenbank. Omdat het moeilijk te bewijzen viel dat de NESB daadwerkelijk een voortzetting van de NSB was, duurde het tot 1955 voordat de partij door de rechter verboden werd.⁴¹ Wolthuis was daarna moegestreden, maar rond onder meer Jan Hartman, die al betrokken was geweest bij de SOPD, ontstond kort na het verbod op de NESB een nieuwe organisatie: de HINAG, wat enigszins cryptisch stond voor Hulp aan Invalide oud-

Oostfrontstrijders, Nabestaanden, politieke Gevangenen en anderen. De afkorting lijkt vooral te verwijzen naar de Duitse organisatie van ex-ss'ers HIAG, oftewel *Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit der Angehörigen der ehemaligen Waffen-ss*, die opgericht was in 1951 en waar op het toppunt van succes bijna een kwart van de in West-Duitsland wonende oud-ss'ers bij aangesloten was. De link tussen de HINAG en de HIAG heeft waarschijnlijk echter vooral bestaan op het gebied van opsporing van vermiste oostfrontstrijders.

De HINAG richtte zich weer op sociaal werk, natuurlijk voor oud-oostfronters, maar zeker ook voor andere ex-politieke delinquenten. In hun blad, de *HINAG-Koerier*, werd echter geen geheim gemaakt van de ideologische achtergrond van het initiatief. Ook deze organisatie werd dus al snel een gemakkelijk doelwit voor aanvallen van de CPN of het oud-verzet, maar dit alles vormde voor de regering geen aanleiding tot het nemen van stappen. Zo beklagden Gortzak en Wagenaar zich in 1958 over vergaderingen van de HINAG, in onder meer het Amsterdamse hotel Krasnapolsky. Volgens Gortzak was het een verkapte fascistische bijeenkomst. Wagenaar trok het sociale aspect van de HINAG ook sterk in twijfel en wist zelfs te melden dat er fascistische literatuur verspreid werd, onder meer via de Europese Jongeren Orde op Nationale Grondslag (EJON), een jeugdorganisatie die banden onderhield met de mannen rond de NESB.⁴² Ivo Samkalden, op dat moment voor de PvdA minister van Justitie, meende echter dat er onvoldoende grond was om de HINAG een fascistische organisatie te noemen. Hij wilde het echter graag onderzoeken en ja, hij zou het zeker in de gaten houden.⁴³ Zo deden de ministers de alarmerende verhalen van de communistische Kamerleden nog steeds af met de geruststellende mededeling dat er niets aan de hand was en de regering heus zorgvuldig waakte tegen de gevaren van het fascisme. Wanneer de communistische leden van de Kamercommissie voor Justitie hun kritische opmerkingen lieten opnemen in de reactie op de begroting, distantieerden de andere commissieleden zich daarvan.⁴⁴ De communisten werden in de hele jaren vijftig nauwelijks serieus genomen in hun ijver tot ontmaskering van 'foute' organisaties.

De EJON, waarnaar Wagenaar verwees, was een jeugdvereniging van extreem-rechtse snit waarover weinig bekend is. Was het een vergelijkbaar initiatief als de ONI die in hoofdstuk 3 ter sprake kwam? Speelden kinderen van NSB-ouders ook een rol in het geheel? EJON stond voor

Europese Jongeren Orde op Nationale Grondslag en werd in de jaren vijftig geleid door Leendert Logger, die in 1935 geboren was in een overtuigd NSB-gezin en kort na de oorlog al in de kringen rond Jan Hartman vertoefde. Aanvankelijk had de organisatie NEJO geheten, wat stond voor Nationaal-Europese Jongeren Organisatie, en was als zodanig de jeugdafdeling van de NESB geweest. Toen deze partij werd verboden, werd ook de NEJO op de schop genomen en herdoopt. Het programma van de NEJO en later EJON bleef echter ongewijzigd: een samenspel van stellingen uit het oude NSB-programma en dat van de Jeugdstorm. Ook de leiding bleef in de handen van Logger.

Zoals te verwachten valt, was de EJON de kritische volgers van 'herlevend fascisme' al opgevallen. Niet alleen de communisten wisten ervan, ook in andere kringen van het oud-verzet bestond waakzame interesse. Wat zij wisten en wilden weten, blijkt uit een lezing die de student politieke wetenschappen Jan Nagel in januari 1959 kwam geven voor een afdeling van de Nederlandse Vereniging voor Ex-Politieke Gevangenen (Expogé). Nagel benadrukte dat de EJON geen *neo*-fascistische organisatie was, maar een echte nationaalsocialistische: de EJON stond in directe lijn met de NSB en de Jeugdstorm, zoals bleek uit het uniform en uit het feit dat in het programma de drie punten van de Jeugdstorm waren overgenomen (raszuiverheid, aanvaarding van de grondslag, afleggen van een gelofte). Lidmaatschap was ook geen vrijblijvendheid, maar gold voor het leven. Bovendien was de EJON volgens het leidersprincipe georganiseerd. 'Dit alles,' zo staat in het verslag van de lezing, 'wordt voorgeschoteld aan onze politiek onmondige jeugd, die voor het grootste deel geen weet heeft van wat zich voor en tijdens de oorlog in Nederland heeft afgespeeld.'⁴⁵

Als teken van activiteit vermeldde Nagel dat op middelbare scholen in Amsterdam propagandablaadjes werden verspreid. Ook waren er nauwe contacten met de zusterorganisatie in Oostenrijk. Bovendien achtte hij Logger een goed spreker. In tijden van economische neergang zou deze club, kortom, een serieus gevaar kunnen gaan vormen. 'Laat de historie een duur betaalde les zijn. De Overheid dient in te grijpen. Zij heeft er het wettelijke en morele recht toe,' besloot Nagel zijn voordracht.⁴⁶ In de daarop volgende discussie werden echter bij deze oproep aan de overheid vraagtekens gezet. De burgers moeten het zelf doen, zo was de teneur onder de oud-verzetslieden. Zij zagen met name voor de wel goed geïnformeerde jeugd een belangrijke taak weggelegd.

Veel aanhang heeft de EJON nooit gehad. Volgens Van Donselaar bleef

het aantal leden op twee handen te tellen.⁴⁷ Logger zou in de jaren zestig opduiken als penningmeester van de extreem-rechtse Jan Hartman Stichting.⁴⁸ De aandacht die zo'n marginaal initiatief toch wist te krijgen is opvallend: in oud-verzetskringen wijdde men er een hele lezing aan, de naam viel in de Tweede Kamer. Het geeft aan dat openlijk blijven uitkomen voor een nationaalsocialistische gezindheid direct opviel bij de groepen die hun identiteit grotendeels ontleenden aan de strijd tegen het nationaalsocialisme. En hoewel het oud-verzet en vooral de CPN zich in een marginale positie bevonden, betekende geassocieerd worden met 'fout' in de jaren vijftig een belangrijk stigma. Zolang er over de oorlog gezwegen werd, ging het dagelijkse leven min of meer zijn gewone gang. Maar als er nadruk gelegd werd op iemands oorlogsverleden, bleef ook de zwijgende meerderheid niet meer langs de kant staan en werd er geoordeeld. De speelruimte was in de jaren vijftig, kortom, zeer beperkt: de grote meerderheid van de Nederlandse bevolking was niet zo geobsedeerd door herlevend fascisme als het oud-verzet of de CPN, noch vergoelijkend ten opzichte van vasthoudende nationaalsocialisten als Wolthuis en Hartman. Maar als er publiekelijk geoordeeld moest worden, werd er front gemaakt tegen 'fout'. De grote meerderheid van de gezinnen van ex-politieke delinquenten wilde eigenlijk liefst afzijdig blijven van de commotie. Wilden zij niet direct tot het kamp van de 'onverbeterlijken' gerekend worden, dan deden zij er het beste aan te zwijgen over het verleden en over eventuele grieven die zij hadden jegens de Nederlandse samenleving. De onmogelijkheid voor ex-NSB'ers en -ss'ers om hun verhaal over de oorlogstijd te vertellen had dus niet alleen te maken met de afkeer die er in de Nederlandse samenleving bestond jegens de NSB en iedereen die 'fout' was geweest, maar had vooral ook te maken met de geringe speelruimte tussen het 'goede verzet' en de 'foute collaboratie': ieder schandaal dwong de Nederlanders opnieuw positie te kiezen en zo werden de grenzen tussen goed en fout steeds opnieuw getrokken. Wie zich daaraan wilde onttrekken omdat hij zich niet zomaar aan de 'goede' kant kon scharen, deed er het best het zwijgen toe.

Bovendien raakte 'fout' in de ogen van de meerderheid van de bevolking steeds meer geassocieerd met de jodenvervolgung. En dat maakte een pleidooi voor herstel in politieke rechten van ex-politieke delinquenten, aandacht voor hun materiële tekorten of discriminatie op school of werk een wel heel moeilijke boodschap: in wat voor verhouding stond het verlies van persoonlijke bezittingen in de bevrijdings-

tijd tot wat de Nederlandse joden was aangedaan? Ook daardoor leerden kinderen uit de voormalige NSB-milieus om in het openbaar er het zwijgen toe te doen, uit schaamte, angst of frustratie. Dus ja, menigeen herinnert zich nu nog de schandalen uit de jaren vijftig, maar erover spreken deden zij niet.

Formele en informele hulp

Het georganiseerde sociaalwerk voor en door oud-politieke delinquenten bleek in de jaren vijftig een politiek mijnenveld. Menig oud-NSB'er voelde zich bovendien helemaal niet thuis in organisaties als de SOPD of HINAG. Waar zochten zij dan hulp en steun? Was er in de jaren vijftig overheidsbeleid dat extra aandacht gaf aan de positie van ex-politieke delinquenten en hun gezinnen? Werden zij nog actief geïntegreerd in de samenleving of was er juist sprake van beleid dat hen apart zette? Het maatschappelijk werk maakte een sterke opgang door en leefde zich onder meer uit in experimenten met zogenoemde 'a-sociale gezinnen' die in aparte dorpen werden heropgevoed. Bestonden dergelijke ideeën ook over de groep van ex-collaborateurs? Of losten de mensen uit de voormalig nationaalsocialistische milieus hun problemen vooral zelf op, bijvoorbeeld met hulp van familie of vrienden? De vraag is welke netwerken de ex-NSB-gezinnen ter beschikking stonden. Vielen zij terug op oude contacten van voor de oorlog, werden er nieuwe vrienden gemaakt of bleven zij vooral steunen op bekenden uit de oorlogs- en interneringstijd? En wat betekende dit voor de kinderen?

Nadat de ergste problemen rond de opvang van achtergebleven kinderen uit NSB-gezinnen en de opsluiting en berechting van de collaborateurs waren opgelost, zette zich een proces in gang van integratie van deze groep in het bestaande beleid. De opheffing van de STPD begin jaren vijftig illustreert dit: ex-politieke delinquenten die nog onder toezicht stonden, werden door de reguliere reclassering overgenomen. Maar vooral de reguliere zorginstanties kregen een taak toegewezen. Bij problemen zouden de ex-politieke delinquenten zich moeten wenden tot bijvoorbeeld de armenraden of de kerk. Na 1950 ontwikkelde deze hulpverlening zich snel in de richting van maatschappelijk werk. De professionalisering van het maatschappelijk werk kwam tot uiting in de oprichting van het ministerie voor Maatschappelijk werk in 1952.

Net als bij de opvang van kinderen van geïnterneerde NSB'ers, speel-

de Marie Kamphuis hier opnieuw een belangrijke rol. Nadat ze gestopt was als provinciaal inspectrice in Groningen, keerde ze terug naar haar oude werk. Als directrice van de school voor maatschappelijk werk in Groningen (het cicsa) bleef ze echter ook bezig met het probleem van de NSB-kinderen, al was het dan niet meer op het vlak van de dagelijkse verzorging en opvang. Kamphuis verbleef eind jaren veertig in de Verenigde Staten om inzicht op te doen in de wijze waarop daar het maatschappelijk werk georganiseerd was. Maar ook om bij de Amerikanen steun los te krijgen voor hulp aan Nederland. In lezingen en artikelen schetste Kamphuis de Nederlandse situatie, inclusief het probleem van de kinderen uit NSB-gezinnen. Kamphuis wees niet alleen op de materiële tekorten, maar ook op de sociale context. Men kon zich in de VS niet voorstellen hoe de opvang de eerste maanden was, schreef ze in de *Journal for Social Casework*; aan alles was gebrek en de sociaalwerkers moesten bovendien veel aandacht besteden aan uitleggen waarom zij zich met deze kinderen bezighielden: 'They had to create an understanding for their point of view that the community had to help these children and not punish them for the sins of their parents.'⁴⁹ Kamphuis gebruikte hier dus opnieuw de formulering dat de kinderen gestraft dreigden te worden voor de 'zonden van hun ouders' en legde uit hoe moeilijk het voor haar en haar medewerkers was om de Nederlandse bevolking van deze onbillijkheid te overtuigen. Behalve de afkeer voor NSB'ers onder de Nederlandse bevolking, noemde ze ook het gebrek aan professionele sociaal werkers waardoor de opvang van deze kinderen goeddeels in handen lag van amateurs. De problemen hadden volgens haar beter aangepakt kunnen worden wanneer er meer kennis was geweest van maatschappelijk werk en er meer gekwalificeerde hulpverleners waren geweest.⁵⁰ Ze vroeg daarom om Amerikaanse hulp bij de uitbreiding van het professioneel maatschappelijk werk.

Haar ervaringen in Amerika brachten Kamphuis ertoe om in 1950 een nieuw boek te publiceren voor maatschappelijk werkers en daarin een uit de Verenigde Staten overgenomen aanpak uiteen te zetten. Het 'social casework' wilde ze zo, met enige aanpassingen, in Nederland introduceren. Kamphuis stelde voor om de traditionele Nederlandse manier van werken grondig op de schop te nemen: in plaats van bevoogding was juist aanzetten tot zelfredzaamheid nodig en in plaats van liefdadigheid diende servicegerichtheid te komen. In Amerika, schreef Kamphuis, draait het maatschappelijk werk om het aangaan van een relatie met de cliënt en deze zo te helpen weer zelfstandig te worden.⁵¹ De

maatschappelijk werker moest dus rekening houden met de psychische, sociale en materiële omstandigheden waarin iemand zich bevond, evenals met persoonskenmerken: dergelijke factoren konden ervoor zorgen dat iemand niet goed functioneerde in zijn omgeving.⁵² Kamphuis benadrukte dat het echte sociaal werk inhield dat er naar de cliënt geluisterd werd, dat er niet achter diens rug om van alles besloten en geregeld werd en dat bovendien opgepast werd met vooroordelen en veroordelingen. Het ging erom een gesprek met de cliënt aan te gaan en samen tot een aanpak te komen. Goed luisteren was volgens Kamphuis dus voorwaarde nummer één: Wat is er aan de hand? Wat is de oorzaak van het probleem en wat kan er concreet aan gedaan worden? Na die drie stappen, schreef ze, is er een plan van aanpak op te stellen. De cliënt moest daarbij betrokken zijn en het doel moest zijn dat hij zijn zelfstandigheid herkeeg.

Om te laten zien hoe deze aanpak in de praktijk gebracht kon worden, beschreef Kamphuis enkele voorbeelden. Eén van haar case studies betrof een voormalig NSB-gezin. Hiermee liet Kamphuis niet alleen zien dat volgens haar voormalige NSB-gezinnen een specifieke categorie waren met een eigen problematiek, maar ook wat voor soort problemen dat dan konden zijn en hoe er volgens haar over oplossingen gedacht kon worden.

Kamphuis stelde de lezer voor aan het gezin Prins: een man van 39, zijn vrouw van 36 en de drie kinderen in de leeftijd van 10, 12 en 15 jaar. De man was geschoold arbeider en tijdens de bezetting lid van de NSB. Na de bevrijding werd hij gearresteerd en zat hij tot 1948 gevangen. Het gezin was na zijn arrestatie korte tijd uiteengevallen: de vrouw, die geen NSB-lid was geweest, was niet thuis ten tijde van de arrestatie en de kinderen waren daardoor in een tehuis terechtgekomen. Het lukte mevrouw Prins echter na korte tijd het gezin te herenigen. Zonder vader sloegen zij zich er redelijk doorheen, schreef Kamphuis, de ellende begon toen de man terugkeerde in het gezin. Meneer Prins vond wel werk, maar werd steeds al snel weer ontslagen wegens 'moeilijkheden'.⁵³ Het grootste probleem vormde volgens haar echter de relatie tussen de vader en oudste zoon Jan: de spanningen liepen zo hoog op dat er zelfs klappen vielen. Ook begon vader Prins een alcoholprobleem te krijgen. Zijn vrouw kwam uiteindelijk haar beklag doen bij de gezinszorginstelling die het gezin van de STPD had overgenomen. Daarop kwam een sociaal werker met de man spreken. Deze karakteriseerde hem als een 'niet sterk uitziende, onopvallende, behoorlijk

geklede verschijning' die soms 'wat kinderlijk' aandeed. De man wist over de problemen met zijn zoon niet veel te vertellen, behalve dat de jongen ongehoord brutaal was. Verder voelde hij zich vooral een pechvogel. Toen de sociaal werker op het drankmisbruik zinspeelde, leek de heer Prins zich te schamen. Contact met zoon Jan leerde de sociaal werker dat deze zijn vader haatte en minachtte: vader had het erbij laten zitten, had in de oorlog de verkeerde partij gekozen en het was alleen dankzij de inspanningen van moeder en hemzelf dat het gezin er weer bovenop was gekomen. Jan zorgde namelijk voor een fors deel van het huishoudinkomen. Volgens Jan had zijn vader geen enkel recht meer om over hem de baas te spelen: laat hij eerst zelf maar genoeg verdienen zodat moeder niet meer hoefde te werken!

Meneer Prins was voor de oorlog regelmatig werkloos en 'bezweek', aldus Kamphuis, tijdens de bezetting voor de NSB. Veel maatschappelijk werkers zullen hem voor een slappeling hebben gehouden, vervolgde ze, en hem vooral tot meer flinkheid hebben aangespoord. Maar volgens haar zat de crux van het probleem elders, namelijk bij de moeder. Al sinds zijn werkloosheid zag mevrouw Prins haar man niet meer als volwaardig, analyseerde Kamphuis. De man voelde dit aan en ging mede daardoor bij de NSB: om het verlies aan autoriteit goed te kunnen maken. Dit mislukte echter en toen hij gevangen zat, wendde mevrouw Prins zich – onbewust – voor steun tot haar oudste zoon. Het gezin sloot zich tijdens de detentie van de vader hecht aaneen en toen hij vrijkwam was er geen plaats meer voor hem: zijn vrouw beschouwde hem als onmondig kind en zijn zoon had zijn plaats ingenomen. De problemen in het gezin en op het werk van de man kwamen volgens Kamphuis hier uit voort. Door gesprekken met de sociaal werker, schreef ze, leerde de vrouw inzien dat háár gedrag oorzaak van de problemen was. Als zij haar huwelijk wilde handhaven, en ze zei dat inderdaad te willen, moest zij dus haar houding ten opzichte van haar man en oudste zoon veranderen. Jan moest weer de ruimte krijgen om kind te zijn, maar zonder dat hij die nieuwe positie in het gezin als degradatie zou beschouwen. Ook met Jan waren dus nog gesprekken nodig. De maatschappelijk werker besprak met hem manieren om zich te ontplooiën en zijn verantwoordelijkheidsgevoel richting te geven: in de jeugdbeweging bijvoorbeeld of door een vervolgopleiding. De voorwaarden voor succes waren in dit gezin nog relatief gunstig, meende Kamphuis, want alle problemen waren in feite het gevolg van de werkloosheid van de man in de jaren dertig. 'Men ziet hier tevens', concludeerde zij, 'dat

dit geval van politieke delinquentie (zoals niet weinige) in feite niet zo heel veel met politieke opvattingen, die slechts gevolg, geen oorzaak waren, te maken heeft.⁵⁴

Kamphuis leerde haar studenten met het voorbeeld van de familie Prins niet alleen dat de problemen in voormalig NSB-gezinnen aandacht verdienden, maar ook dat hun problemen in feite niet zo veel afweken van die in andere gezinnen: er was geen reden om over politiek te beginnen of over 'slapheid' en gebrek aan vaderlandsliefde, want daar zat volgens haar het probleem niet. Het is die laatste les die tot gevolg had dat in de volgende drukken van het boek van Kamphuis het voorbeeld van het NSB-gezin weer is verdwenen: een eventueel NSB-verleden van een gezin vond ze niet meer relevant om een gezinsprobleem goed te kunnen analyseren. Ook wanneer Kamphuis in het buitenland lezingen gaf, had ze het niet meer over de problematiek van deze gezinnen. Of het nu door internering als politiek-delinquent kwam, door 'gewone' gevangenisstraf of zelfs afwezigheid van de vader vanwege zijn werk: al deze problemen werden geïnterpreteerd als voorbeelden van verstoorde gezinsverhoudingen. De achtergrond of het verleden deed er niet toe, alleen de feitelijke situatie van dat moment.

Mede door de inspanningen van Marie Kamphuis maakte het maatschappelijk werk begin jaren vijftig een snelle ontwikkeling door. De gefragmenteerde hulpverlening raakte meer gestroomlijnd. Zoals Kamphuis al gepropageerd had, veranderden langzamerhand doel en mentaliteit van het maatschappelijk werk: het werd stap voor stap steeds minder een vorm van liefdadigheid. Maar het was niet altijd zo gericht op de individuele zorgvraag van de cliënt als zij mocht hebben gehoopt. Net zoals direct na de oorlog aan de jeugdbeweging een belangrijke taak werd toebedeeld in het organiseren en structureren van de samenleving, zo dacht men in de jaren vijftig ook over de taak van het maatschappelijk werk. Dat was één van de redenen om er een apart ministerie voor op te richten. Het was dé manier om de modernisering van de samenleving in de juiste banen te leiden, zo werd gedacht, en dus om te voorkomen dat door individualisering en technologische vernieuwing de samenleving als los zand uit elkaar zou vallen.

Ook een andere vroegere provinciaal inspectrice voor de opvang van NSB-kinderen, Jo Boer, was een van de voortrekkers van de vernieuwingen in het maatschappelijk werk. Ook zij verbleef regelmatig in Amerika en ontwikkelde daar nieuwe ideeën over het maatschappelijk opbouwwerk.⁵⁵ De vorm van *community organization* die zij in Nederland

wilde introduceren was erop gericht om de sociale omgeving van de mens in gunstig geachte zin te beïnvloeden. Het draaide allemaal om sociale planning en integratie in de samenleving.⁵⁶ *Community organization* werd in de tweede helft van de jaren vijftig één van de belangrijkste manieren om sociale veranderingen in de samenleving te begeleiden en te sturen.⁵⁷

Wat voor gevolgen had dit voor de vraag of ex-nsb-gezinnen moesten worden geïntegreerd door middel van actief beleid? Het ministerie voor Maatschappelijk werk blijkt zich niet tot doel te hebben gesteld om de door de oorlog ontstane groepen – ex-collaborateurs, het voormalig verzet of de joodse overlevenden – te herintegreren, maar om de ingezette maatschappelijke veranderingen te sturen. En dat betekende vooral aandacht voor groepen die kwetsbaar waren voor die vernieuwingen. Wie de beleidscategorieën van toen in ogenschouw neemt, ziet dat de aandacht uitging naar de repatrianten uit voormalig Nederlands-Indië, naar ouderen, gehandicapten, vluchtelingen en ‘onmaatschappelijken’. Dat iemand zijn ‘handicap’ kon hebben overgehouden aan de oorlog, was van secundair belang en in feite niet relevant. De aandacht die bestond voor ‘onmaatschappelijke’ of ‘a-sociale’ gezinnen die heropgevoed moesten worden, gold dus niet voor nsb-gezinnen. Het criterium was onmaatschappelijkheid, niet een bepaald oorlogsverleden. Een vergelijkbare tendens is te zien in het jeugdbeleid en de jeugdbeweging: zoals in hoofdstuk 3 al bleek, ging het al snel steeds minder over de oorlog en de idealen van het verzet en de wederopbouw en steeds meer over die dingen die de jeugd bezighielden. In de jaren vijftig werden jongeren steeds minder gezien als ‘in gevaar’ en er kwam meer aandacht voor ontplooiingsmogelijkheden. En in plaats van het van bovenaf organiseren en sturen, ontstond er langzamerhand meer ruimte voor zelforganisatie en participatie.⁵⁸ Dit is bijvoorbeeld te zien bij Vorming Buiten Schoolverband (vbs), de in hoofdstuk 3 besproken nieuwe afdeling van het ministerie van Onderwijs. Al snel ging de aandacht niet meer uit naar het opbouwen van een democratische samenleving, maar werd het vooral concreet jongerenwerk. De vbs werd ook nooit de belangrijke organisator die men zich er in de tweede helft van de jaren veertig van voorgesteld had. Ook de jeugdbeweging begon al in de loop van de jaren vijftig een steeds minder belangrijke rol te spelen. Sociale sturing van de jeugd maakte steeds meer plaats voor het bieden van activiteiten en voor inspraak en participatie van de jongeren zelf. De oorlog en de idealen van toen waren geen thema meer. De

door de oorlog ontstane scheidslijnen in de samenleving raakten onder de oppervlakte en werden niet onder de aandacht gebracht.

In de jaren vijftig werden in het maatschappelijk werk dus steeds meer de directe, concrete problemen op de voorgrond gezet. De eventuele invloed van de oorlog kreeg minder aandacht. Dit gold tot medio jaren zestig in het hele maatschappelijk werk: de oorlog was een 'te groot' onderwerp en dit konden de maatschappelijk werkers maar beter laten rusten. Het primaire doel van het maatschappelijk werk was tenslotte om het heden leefbaar te houden, zo was de gedachte, ook als daartoe het verleden moest worden toegedekt.⁵⁹ Discussies over de oorlog werden vermeden en zo kon dus ook voorkomen worden dat de onenigheid en onduidelijkheid die er in de tweede helft van de jaren veertig had bestaan over wat nu 'goed' was met betrekking tot 'goed vaderlanderschap' telkens opnieuw opspeelde. Op zowel het beleidsniveau van de overheid als in de dagelijkse praktijk van het maatschappelijk werk was het probleem van de integratie van de ex-politieke delinquenten en hun gezinnen nu gedepolitiseerd: de discussies over 'goed' en 'fout' werden vermeden – dat zou de gemoederen alleen maar verhitten – en de aandacht ging slechts uit naar de concrete, praktische problematiek.

Anders dan in de eerste jaren na de oorlog werden in de jaren vijftig politieke discussies over 'de Nederlandse idealen' en 'schuldbelijden' wat betreft de integratie van voormalig nationaalsocialistische gezinnen niet meer publiekelijk gevoerd. Bij ieder schandaal dat aan de oorlogstijd herinnerde koos ieder die enigszins die mogelijkheid had prompt de kant van het verzet tegen de Duitsers. Anderen hielden hun mond. Zo leek ondubbelzinnig vast te staan wat 'goed' en 'fout' was zonder dat daarover in details getreden hoefde te worden. Ook leek zo alsof iedere Nederlander de geest van het verzet in zich droeg. Deze schijnbare eenheid in verzet maakte het overbodig om door te vragen naar bijvoorbeeld de achtergronden van collaboratie of de precieze aard van het verzet van velen. Als de Nederlanders eensgezind waren geweest in hun afkeer van de Duitse bezetter, hoefde niet meer onderzocht te worden waar in de praktijk de grenzen tussen 'goed' en 'fout' hadden gelopen of hoe de Nederlanders om moesten gaan met voormalige col-laborateurs onder hen.

Deze harde scheidslijn tussen 'goed' en 'fout' had er ook toe kunnen leiden dat er actief beleid ontwikkeld werd om een concrete groep uit te sluiten, maar dit botste met de door de overheid en de verzuilde elites nagestreefde integratie van de voormalige politieke delinquenten.

Eventuele sociale uitsluiting in de buurt of op het werk werd dus niet gecompenseerd door formele uitsluiting. Door simpelweg de instanties als de STPD en BBJ die zich met de afwikkeling van de collaboratie bezighielden een voor een op te heffen, waren op overheidsniveau de ex-NSB'ers als beleidscategorie opgeheven. De integratie was op die manier als het ware als voldongen feit geponeerd: omdat er geen apart beleid meer voor deze groep was, bestond zij ook niet en was er, kortom, geen aan collaboratie gerelateerde problematiek meer. In de praktijk stuitte dit natuurlijk op problemen, maar die bleven doorgaans beperkt tot geïsoleerde schandalen. Een duidelijk beleid om de ex-NSB'ers en hun gezinnen tot 'goede vaderlanders' te maken, bleef achterwege. En zo was de moeilijke discussie over wat 'goed vaderlanderschap' eigenlijk zou moeten inhouden van de baan: de patstelling die in hoofdstuk 4 was gebleken werd dus niet opgelost, maar simpelweg genegeerd. De integratie van de ex-politieke delinquenten en hun gezinnen werd nog steeds als noodzakelijk gezien – niemand in politieke of maatschappelijke organisaties zou in de jaren vijftig zomaar publiekelijk hebben verkondigd dat de ex-collaborateurs zich niet hoefden aan te passen – maar de discussie over wat dit inhoudelijk en concreet inhield en wat de erfenis van de collaboratie betekende voor de Nederlandse samenleving werd niet langer gevoerd. De integratie werd als het ware afgedwongen door het eigenlijke probleem te negeren: het bleef een doel, maar indirect en via omwegen.⁶⁰ Door hen niet meer als specifieke beleidscategorie te benoemen was het probleem van de reïntegratie voor overheid, maatschappelijk werk en jeugdbeweging schijnbaar opgelost: er was geen groep meer die geïntegreerd moest worden en men hoefde het dus ook niet oneens te zijn over de manier waarop dit moest gebeuren, noch hoefde men zich bezig te houden met de rafelranden tussen 'goed' en 'fout'.

Voormalige NSB-gezinnen werden niet langer als aparte groep gedefinieerd waar specifiek beleid voor nodig was; zij vielen gewoon onder de algemene categorieën. Dus officieel werden zij niet gestigmatiseerd op de manier zoals bijvoorbeeld 'onmaatschappelijke gezinnen'. Maar het algemene armoedebeleid of beleid voor probleemgezinnen sloot vaak niet aan op wat eigenlijk het probleem was in veel ex-NSB-gezinnen. Anders dan Kamphuis wilde laten zien, bestond er op individueel niveau soms wel degelijk oorlogsgelateerde problematiek: het waren niet alleen de verstoorde gezinsverhoudingen, maar wellicht ook de reacties van de buurt of van collega's waar mensen als meneer Prins het moeilijk mee

hadden. En wie weet welke reacties zijn zoon Jan van de andere jongens in de buurt heeft moeten verduren. Wellicht was het verzet tegen zijn vader ook een manier om te bewijzen dat hij wel ‘goed’ was en niets te maken had met zijn ‘foute’ vader. Hadden Jan en zijn vader ooit gesproken over de oorlogsjaren? Het ‘foute’ verleden als mogelijke achtergrond van de gezinsproblemen was als het ware onbenoembaar geworden.

Deze ‘onbenoembaarheid’ blijkt ook uit voorbeelden van NSB-kinderen die wel een beroep deden op formele hulp. Het voorbeeld van Duke Blaauwendraad-Doorduijn laat dit zien. Zij kwam als kind van NSB-ouders in het ‘zorgcircuit’ terecht, maar de achtergrond van haar problemen kreeg weinig aandacht of werkte zelfs in haar nadeel.

Uit haar autobiografie blijkt dat Blaauwendraad-Doorduijn in de jaren vijftig geregeld overspannen raakte. Ze had eind jaren veertig haar mulodiploma gehaald en rolde vervolgens van het ene in het andere baantje. Haar vader was vanaf 1948 vrij en bouwde weer een zaak op. De oorlog speelde op de achtergrond een rol, maar haar dagelijks leven gaat draaide om opgroeien, relaties, werk en vakanties. Ze liep een keer tegen schoonouders aan die haar niet accepteerden omdat ze ‘NSB-dochter’ was en een baas die haar om die reden niet in een representatieve functie wilde.⁶¹ Door dergelijke gebeurtenissen werd het Duke op een gegeven moment allemaal te veel: ‘Alle negatieve ervaringen wogen zwaarder dan het prettige heden; de leuke baan, de vrienden en collega’s. Mijn huisarts stelde me voor naar een psychiater te gaan. Ik voelde er niet veel voor, maar begreep dat er wel iets aan de situatie gedaan moest worden.’⁶² Blaauwendraad-Doorduijn maakte inderdaad de gang naar de psychiater. Ze beschreef hoe dat bezoek verliep:

Het was een vriendelijke, oudere man, die me vroeg te vertellen waarom ik bij hem was gekomen. Hij luisterde eerst intens en geduldig, toen: “Stopt u eens even.” Het bleef geruime tijd stil, tot hij die stilte verbrak en zei: “U had hier niet moeten komen, ik ben jood en kan, wil u niet helpen. Dit is een verkeerde keuze van uw huisarts geweest, hij had beter moeten weten.” Het enige wat ik uit kon brengen was een gestameld excuus en dat ik hem goed kon begrijpen.⁶³

Zo speelde de oorlog dus zowel voor Duke Blaauwendraad-Doorduijn als voor de psychiater die haar moest helpen een cruciale rol. De behandeling werd er zelfs onmogelijk door. Duke kwam er uiteindelijk met steun van de controleur van de geneeskundige dienst weer bovenop en kon na enige tijd weer aan het werk. Maar in 1955 kreeg ze, inmiddels

in een andere baan, weer een inzinking.⁶⁴ Met hulp van ondermeer een arts van het GAK krabbelde ze weer op.⁶⁵ Helaas gaat Blaauwendraad-Doorduijn in haar beschrijvingen niet nader in op de manier waarop ze haar evenwicht weer hervond en welke rol deze arts van het GAK en eerder de controleur van de geneeskundige dienst speelden. Heeft zij hen ook over haar achtergrond als 'NSB-kind' verteld? Was dat dus 'vertelbaar' en voor hen geen belemmering bij de hulpverlening? Of bleef het op de achtergrond en werd de oorzaak van haar problemen elders gevonden, oftewel op zo'n manier gedefinieerd dat het niet meer direct met de oorlog te maken had?

Ook andere kinderen uit voormalige NSB-gezinnen hadden het in de jaren vijftig soms moeilijk. Vaak waren zij nog te jong om zelf hulp te kunnen zoeken. Tessa Muller herinnert zich dat zij een tijd ziek was. Ze had sint-vitusdans, zo werd haar verteld. Later concludeerde ze dat het een vorm van overspannenheid moet zijn geweest. Naar de psycholoog ging zij meer dan genoeg, maar die bezoeken waren niet gericht op hulpverlening, maar op het afnemen van tests aan de hand waarvan haar vader wilde aantonen dat zij bij haar moeder niet goed verzorgd werd.⁶⁶ Dit voorbeeld geeft aan hoe oorlogsgerelateerde problemen werden geherdefinieerd: Tessa was niet overspannen door de situatie thuis en haar angst om op school als 'NSB-kind' ontmaskerd te worden, maar had een 'gewone' ziekte.

Deze voorbeelden uit de jaren vijftig laten zien dat het enerzijds een opluchting kon zijn voor de gezinnen van ex-NSB'ers dat zij door de overheid en maatschappelijke instellingen niet als speciale beleids categorie beschouwd werden – het behoeftte hen voor bijvoorbeeld de stigmatiserende behandeling van 'onmaatschappelijke' gezinnen – maar dat het tegelijkertijd betekende dat er geen aandacht gevraagd kon worden voor de specifieke problemen. Juist de kinderen konden zo weer in de knel raken: leraren, maatschappelijk werkers of artsen waren niet gespitst op de aard van hun eventuele problematiek waardoor die niet herkend werd. En er zelf over beginnen was voor deze kinderen in die tijd vaak geen optie. Hun 'anders zijn' was geen officiële reden voor uitsluiting, maar maakte het in de praktijk vaak onmogelijk om adequaat in te spelen op de oorlogsgerelateerde problemen.

Waar in de jaren vijftig wel herkenning kon bestaan voor voormalige NSB-gezinnen, was bij andere ex-politieke delinquenten. Veel kinderen van oud-NSB'ers herinneren zich dat een groot deel van de vrienden en kennissen van hun ouders uit andere oud-politieke delinquenten be-

stond. Men hielp elkaar en haalde herinneringen op. Maar ook kon er afgunst bestaan, zoals bij de moeder van Maarten Steenman die zich erover opwond dat 'alle andere NSB'ers' veel minder hard gestraft waren dan zij.⁶⁷ Ook Sytze van der Zee herinnert zich de wederzijdse ergernissen toen het gezin van een oud-ss'er korte tijd bij hen was ingetrokken.⁶⁸ Van der Zee schrijft ook regelmatig over de mensen met wie zijn ouders na de oorlog en de internering van zijn vader omgingen. Zij waren dan wel in 1942 alweer uit de partij gestapt, maar verkeerden nog veel in dezelfde kringen. Jaren na de oorlog had Van der Zee hier een gesprek over met zijn broer: 'Ze hadden na de oorlog nog een hele reeks NSB-vrienden. Met oom Frits en tante Wiesje hebben ze jarenlang gebridget. En toen wij nog geen televisie hadden, ging ik bij de familie Oosting, ook oude NSB'ers, kijken. Pappa hielp mij eens via zijn NSB-connecties aan een vakantiebaantje, een man had zelfs bij de Duitse *Kriegsmarine* gediend.'⁶⁹ Zijn broer Wim geloofde echter niet dat er zo'n grote continuïteit was. In zijn optiek was er wel degelijk gebroken met de NSB, of althans met het nationaalsocialisme. Dat hun ouders contact bleven houden met mensen die ook bij de NSB hadden gezeten, vond hij niet meer dan logisch. Ze hadden tenslotte vergelijkbare ervaringen opgedaan tijdens en na de oorlog: 'Misschien zochten ze daarom in het begin een beetje troost bij elkaar. Maar pappa en mamma hadden ook veel vrienden en kennissen die niet fout waren geweest. We moeten het niet dramatiseren, zeg.'⁷⁰ Contact met andere oud-NSB'ers hoefde dus niet te betekenen dat het nationaalsocialistische gedachtegoed nog steeds in ere gehouden werd. Voor sommigen betrof het simpelweg de mensen met wie zij vertrouwd waren.

Van der Zee beschrijft hoe sommige 'goede' mensen het gezin links lieten liggen en anderen na maanden of jaren weer contact opnamen. Zijn moeder kon soms opgewonden thuiskomen en tegen zijn vader zeggen dat hij nooit zou geloven wie haar zonet gegroet had.⁷¹ Langzaam maar zeker waren zij weer opgenomen in de buurt. Helemaal alleen stonden zij er de eerste jaren na de oorlog ook niet voor. Zijn vader had na zijn vrijlating in 1946 via zijn oude werkgever weer een agentschap kunnen opbouwen. Ook deden verschillende mensen, onder wie een man uit het verzet, een goed woordje voor hem tijdens zijn rechtszaak en schoten anderen financieel te hulp. Van der Zee kwam hier vaak pas veel later achter. De algemene indruk was voor hem geweest dat zij genegeerd werden of dat mensen hen lieten vallen.⁷²

Verschillende nakomelingen herinneren zich de vrienden uit de NSB-

tijd of uit de interneringskampen en ook dat lang niet iedereen zijn oude idealen en overtuigingen overboord had gegooid. Helmert Woudenberg trof bij de kaartavondjes van zijn grootouders de weduwe Rost van Tonningen aan en Van der Vaart Smit, de NSB-dominee die de misstanden in de kampen onder de aandacht had gebracht.⁷³ En ook Tessa Mullers vader bleef in NSB-kringen verkeren nadat hij vrij was gekomen. Hij hertrouwde met een Rost van Tonningen. Muller vraagt zich nog steeds af hoe hij heeft kunnen denken dat de rechter deze gezinsamenstelling als aanbeveling kon zien om haar alsnog aan hem toe te wijzen.⁷⁴ Na jaren touwtrekken, verloor haar vader dus alsnog zijn grip op haar. Pas in 1960, toen ze achttien was, ging Tessa naar hem op zoek om zelf te kunnen beoordelen wie haar vader eigenlijk was. Ze had stapels telefoonboeken doorgeplozen om hem te achterhalen. Ze wilde zelf oordelen wie hij was, zegt ze later. Toen ze hem eenmaal gevonden had, bleek hij tot haar ontsteltenis nog steeds te volharden in zijn oude ideeën.⁷⁵ Tessa stortte uiteindelijk in de jaren zestig haar hart eens uit bij een predikant, maar het zou nog jaren duren voor ze werkelijk hulp inriep.

Voor veel kinderen van NSB-ouders geldt, dat zij pas toen zij allang volwassen waren op zoek gingen naar iemand om over de moeilijkheden uit hun jeugd te praten. Voor sommigen brak dat moment al aan in de jaren zeventig; anderen aarzelen nu nog steeds. Anders dan in de jaren vijftig kan hun problematiek nu echter wel benoemd worden: als 'kinderen van "foute" ouders' vormen zij inmiddels een categorie in de psychische hulpverlening.

Onbespreekbaar of schandaal

Het maatschappelijk zwijgen was in de jaren vijftig, kortom, niet eenduidig. Er waren regelmatig schandalen rond het oorlogsverleden en vooral de CPN speelde daarop in. De Koude Oorlog had zo een ambivalent effect op de positie van ex-collaborateurs: aan de ene kant waren de communisten nu de (gemeenschappelijke) vijand, maar tegelijkertijd was er grote continuïteit in het vijandbeeld. Het bleef gaan om de strijd tussen democratie en dictatuur. En in dat opzicht waren de ex-NSB'ers juist weer verdacht. De mythe van onderdrukking en verzet maakte het moeilijk voor de verschillende groepen in de samenleving om individuele oorlogservaringen en –interpretaties kwijt te kunnen: de keuze werd

gesteld tussen 'goed' of 'fout' en die keuze was nu gauw gedaan. De harde lijn van de CPN werd in de politiek zo veel mogelijk genegeerd of afgezwakt. Maar de oorlog bleef een potentiële splijtzwam waar alleen door middel van schandalen over te spreken leek. Het ontmaskeren en resoluut uitsluiten van 'foute' personen of organisaties maakte het mogelijk om te tonen wie 'goed' of 'fout' was én om niet te hoeven doorvragen naar de schemergebieden.

Om de nationale eenheid te bewaren, werd begin jaren vijftig in het officiële beleid de integratie van voormalig 'fout' Nederland als voldongen feit aangenomen. Aspecten waaruit kon blijken dat dit niet het geval was, werden liefst genegeerd. Dit gebeurde niet uit kwade wil, maar vanuit toenmalige ideeën over maatschappelijke gevaren en sturing. Nodig was niet doorpraten over de oorlog, maar snelle economische modernisering. De bevoogding die dat aanvankelijk met zich meebracht maakte in de loop der jaren langzaam plaats voor een meer individuele benadering. Mede daardoor kon er vanaf de jaren zestig steeds meer aandacht komen voor individueel slachtofferschap.

Voor de kinderen uit voormalige NSB-milieus betekende dit alles dat zij in een maatschappelijk vacuüm terecht konden komen: hun persoonlijke problemen bestonden officieel niet of werden onder een andere noemer gebracht. In de dagelijkse praktijk speelde het oorlogsverleden voor velen van hen echter nog wel degelijk een belangrijke rol. Het zwijgen in de gezinnen dat in hoofdstuk 5 aan de orde kwam, werd dus gecomplementeerd door het zwijgen van maatschappelijke organisaties. Het 'foute' verleden leefde in de jaren vijftig voort als schandaal en zou pas geruime tijd later worden gedefinieerd als psychisch probleem.

Conclusie

De geschiedenis van kinderen van collaborateurs brengt ons bij de herinneringen en ervaringen van deze Nederlanders. Maar zij laat vooral ook zien hoe de Nederlandse samenleving kort na de oorlog omging met de erfenis van de collaboratie. Door te kijken naar de kinderen van deze ‘foute’ Nederlanders verschuift het perspectief van de politiek-juridische afwikkeling van de collaboratie naar de sociaal-maatschappelijke. Het einde van de oorlog betekende niet alleen dat de Duitsers en het nationaalsocialisme verslagen waren, maar ook dat mogelijkheden gevonden moesten worden om opnieuw samen te leven met voormalige vijanden. De naoorlogse Nederlandse samenleving moest in het reine zien te komen met de ramp die de bezetting had betekend – met de verwoesting, vervolging en deportaties – én met het feit dat een deel van de eigen bevolking zich solidair had betoond met de bezetter die dit had aangericht, of er zelfs actief bij betrokken was geweest.

Het bestaande onderzoek naar deze eerste periode na de bezetting houdt zich slechts zelden bezig met de erfenis van de collaboratie of heeft vooral de politiek-juridische afwikkeling, zoals het verloop van de Bijzondere Rechtspleging, als onderwerp gehad. Door naar de kinderen te kijken hoefden we niet in te gaan op individueel ouderschap, maar konden de sociale consequenties van collaboratie bekeken worden. Wat betekende het om als kind van voormalige NSB'ers op te groeien in de wederopbouwperiode? En hoe ging naoorlogs Nederland om met deze kinderen? Kortom, waar liepen de grenzen van ‘goed’ en ‘fout’, van schuld en onschuld en van vergeten en herinneren?

Tegengestelde oorlogservaringen

NSB-gezinnen hebben de bezettingstijd op volstrekt andere wijze ervaren dan de rest van de Nederlandse samenleving. Dit is iets wat bij de beoordeling van wat er na de oorlog gebeurde telkens in ogenschouw gehouden moet worden. De bezetting was voor de NSB'ers op zijn slechtst een onaangename overgangsfase naar een nationaalsocialistisch Nederland. Voor veel collaborateurs bood het kansen en carrière. In hun gezinnen ging het economisch voor de wind. Waar de rest van de Nederlandse bevolking verlangend uitkeek naar de bevrijding, zorgde de opmars van de geallieerden in NSB-gezinnen voor paniek.

Met Dolle Dinsdag begonnen voor de NSB'ers vlucht en onzekerheid, voor anderen gloorde nieuwe hoop op een spoedige bevrijding. Kinderen die met hun ouders – of in ieder geval hun moeder – van huis vertrokken werden toen echt geconfronteerd met de effecten van de keuzen van hun ouders. Zij belandden in Duitsland in een volstrekt andere situatie dan in Nederland het geval was geweest. Niet langer omringd door een vijandig gezinde buurt die hen voor verraders uitmaakte, voelden zij zich nu vluchtelingen. De moeilijkheden in Duitsland waren de moeilijkheden van kinderen en jongeren in oorlogstijd en in oorlogsgebied, niet die van kinderen die maatschappelijk buitengesloten werden of die door de collaboratie van hun ouders in een bevoorrechte positie verkeerden. Sommigen raakten bovendien verstrikt in de Duitse oorlogsmachine. Dit gevoel vluchteling te zijn en dus oorlogsslachtoffer, heeft zich soms gefixeerd. Hun hoop was gericht op terugkeer: thuis zou alles wel weer goed komen. Terug in Nederland bleek echter dat niemand oor had voor hun vluchtelingenverhaal. Dit was een grote teleurstelling: de terugkomst betekende geen nieuw begin of voortzetting van het oude, vertrouwde leven, maar arrestatie van de ouders en maatschappelijke isolatie. In de NSB-gezinnen was men er soms niet op voorbereid geweest dat de rest van de Nederlandse samenleving na vijf jaar bezetting doof was voor hun ervaringen. Hun leed viel in het niet tegenover het leed van anderen. En was volgens menigeen ook niet meer dan hun verdiende loon.

Ook de bevrijding werd in de NSB-milieus faliekant anders ervaren dan door de overige Nederlanders. Voor de NSB-gezinnen betekende de bevrijding dat een of beide ouders werden gearresteerd of daaraan probeerden te ontkomen. De kinderen leerden in deze tijd dat ook hun vertrouwde omgeving gevaarlijk kon zijn: de eigen burens konden plotseling veranderen in gevaarlijke sujetten die de ouders meenamen en de

inboedel plunderden. De bevrijding staat bij deze kinderen dus in het geheugen gegrift als een tijd van gevaar en uitsluiting. Zonder Duitse bescherming bleek dat zij vogelvrij waren.

Ook kinderen die tijdens de bevrijding met hun ouders als evacués in Noord- of Oost-Nederland verbleven merkten dat hun identiteit opeens veranderde: nu waren zij geen evacués meer maar ‘politieke delinquenten’. Alleen geheimhouding van hun ‘ware’ identiteit kon hen helpen ontsnappen. Deze les prentten veel kinderen zich scherp in: voorkom te allen tijde dat anderen erachter komen wie je ‘werkelijk’ bent.

Met de bevrijding kwam voor NSB-gezinnen een einde aan hun relatief gunstige maatschappelijke positie. Er volgden arrestaties en interneringen. Ook deze ervaring van sociale degradatie en gevangenschap ná de oorlog staat diametraal op die van de andere Nederlanders. Juist het einde van de oorlog betekende ontvricting van de gezinnen. De ervaring van de interneringstijd wierp bovendien niet alleen haar schaduw over de late jaren veertig, maar zou in veel gezinnen ook de decennia daarop van grote invloed zijn.¹

De grote kloof tussen de oorlogservaring van NSB-gezinnen en van andere Nederlanders neemt niet weg dat ook die andere Nederlanders zeer uiteenlopende ervaringen hadden opgedaan. Sommigen moesten tijdens de bezetting vooral het hoofd bieden aan de toenemende schaarste. Voor anderen betekende het vervolging en moord. Maar zelfs mensen met zulke uiteenlopende ervaringen hadden één ding gemeen: zij hadden dezelfde vijand gekend. Welk leed men ook geleden had, de schuld lag bij de nationaalsocialisten, oftewel de Duitsers én hun handlangers. De zeer uiteenlopende groepen in de Nederlandse samenleving werden dus in ieder geval door één aspect verbonden. Dit maakte het mogelijk dat er ondanks de rivaliserende ervaringen na de oorlog toch een schijnbare publieke consensus kon ontstaan over de oorlogservaring: de verzetsmythe van het dappere, zich tegen de overweldigere verzettende Nederlandse volk. Het was een fragiele consensus die dankzij de gedeelde vijand mogelijk was. De daadwerkelijke en zeer uiteenlopende ervaringen uit de oorlogstijd bleven daardoor op de achtergrond en zouden pas later, toen de specificiteit van de moord op de joden onder de aandacht kwam, op de voorgrond treden. De ervaringen van de collaborateurs bleven echter ook toen nog – juist toen – onverenigbaar met het veranderende verhaal van de oorlog: landverraders of uitvoerders van de Holocaust, de nationaalsocialisten bleven overduidelijk ‘fout’. De oorlogservaring van de NSB-milieus zette hen apart en is van grote invloed geweest op hoe

ook de kinderen hun positie in de Nederlandse samenleving gingen ervaren: zij kregen het gevoel dat hun verhaal 'niet verteld mocht worden', dat zij 'er niet mochten zijn'. Hun identiteit was besmet.

Afstand nemen van de 'foute' identiteit

Ook kinderen die na de arrestatie van hun ouders in een tehuis of pleeggezin terechtwamen konden ervaren dat er voor de eigen oorlogservaring geen ruimte was. In hun herinneringen is dit een onderdeel van 'de straf van de samenleving' geworden. Onderzoek in de archieven en naar de pedagogische ideeën van die tijd plaatst dit in perspectief.

De heropvoeding in de tehuizen was gebaseerd op de veronderstelling dat de kinderen thuis een verkeerd idee van 'goed' en 'fout' hadden meegekregen. In de perceptie van de Nederlanders van toen kon dat niet anders; hoe hadden hun ouders anders ooit voor het nationaalsozialisme kunnen kiezen? Heropvoeding betekende in de praktijk dat de kinderen 'ingelicht' werden over wat er werkelijk gebeurd was tijdens de oorlog en wat 'goed' en 'fout' was. De misdaden van het naziregime werden hun voorgehouden, zij kregen verhalen te horen over verzet en onderduik en foto's te zien van de concentratiekampen. De tehuisleiding meende dat de kinderen op die manier zouden leren inzien wat het nationaalsozialisme werkelijk inhield. De kinderen, zo blijkt ook uit veel herinneringen, ervoeren dit echter alsof zij in de beklagdenbank gezet werden zonder dat zij zich konden verdedigen. En zonder dat zij in staat waren deze verhalen in te passen in hun eigen ervaring van de afgelopen jaren. Anders dan de tehuisleiding wenste, waren er altijd kinderen die zich bleven verzetten tegen het nieuwe verhaal over de oorlog. Deze kinderen wilden hun idealen trouw blijven, of hun ouders, of beide. Of zij raakten in de war en begrepen niet wat de gruwelen te maken hadden met hun eigen situatie.

Deze heropvoedingsmethodiek was echter niet speciaal voor de kinderen van nsb'ers uitgevonden. Het was in die tijd gebruikelijk om kinderen die crimineel of 'bedreigd' waren of van wie de ouders waren opgesloten, voor te houden wat goed was en wat niet en zo een breuk te creëren met hun oude identiteit. Zij moesten zich zo als het ware bekeeren tot de nette burgerdeugden van toen en een nieuw mens worden. Dezelfde aanpak werd gekozen voor de nsb-kinderen van wie beide ouders waren geïnterneerd.

Het probleem van de zonder verzorging achtergebleven kinderen van collaborateurs was in 1945 nijpend. Het was bovendien een probleem dat zich nooit eerder had voorgedaan en waar geen oplossingen voor klaarlagen. In de loop van 1945 werd de opvang voor deze kinderen ingepast in de reguliere zorg voor kinderen zonder ouders: de richtlijnen werden gelijkgetrokken, evenals de financiële structuur en de afhandeling wanneer een van de ouders vrijkwam. Deze integratie in het bestaande beleid kwam echter niet zonder slag of stoot van de grond. De vraag was namelijk op welke wijze er naar deze groep gekeken moest worden: waren het kinderen die tijdelijk zorg nodig hadden? Of waren er ook verdachten van collaboratie bij? Wat te doen met kinderen die jarenlang bij de Jeugdstorm of Hitler Jugend hadden gezeten? Conform het denken van die tijd moesten de kinderen worden geclassificeerd om hen op de juiste manier te kunnen benaderen. Voor de jeugd die als 'politiek besmet' werd gekwalificeerd betekende dit dat zij zelf afstand moesten nemen van het nationaalsocialisme. Voor hen werden activiteiten ontplooid die hen moesten 'genezen' van deze dwaalleer en opvoeden tot echte vaderlanders.

Ook de mensen die zich vanaf het eerste uur met de kinderen van NSB-ers bezig hielden, onder wie velen die tijdens de bezetting bij het verzet betrokken waren geweest, zagen het voorhouden van de 'ware' idealen als belangrijk. Zij wilden de verzetsidealen in de praktijk omzetten en deze kinderen een eerlijke kans geven in plaats van ze te beoordelen naar de daden van hun ouders. Mensen als Marie Kamphuis, Jo Boer en Avica ten Holt-Taselaar waren allemaal voor korte of langere tijd verbonden aan het VBJ of de jeugdafdeling van de STPD. Vooral Kamphuis bleef ook daarna nog actief om de problematiek van voormalige NSB-gezinnen onder de aandacht te brengen van het maatschappelijk werk.

Behalve door verzetsidealen werden deze vrouwen namelijk ook gedreven door ideeën over hoe de nieuwe Nederlandse samenleving in de juiste richting gestuurd kon worden. Het is niet voor niets dat zij allemaal voortkwamen uit of betrokken bleven bij de jeugdzorg en het maatschappelijk werk. Met name het maatschappelijk werk maakte in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een stormachtige ontwikkeling door. Het werd gezien als dé manier om de snel veranderende samenleving te kunnen sturen en probleemgroepen te kunnen benaderen en integreren. Na 1950 was echter de specifieke aandacht voor NSB-kinderen alweer verdwenen. Hun problematiek was toch vooral sterk verbonden geweest met eerste opvang en de algemene onrust over het 'morele ver-

val' van vlak na de bevrijding. Toen hun ouders vrijkwamen, waren zij niet langer een specifieke beleidscategorie. De hoop was dat door spoedig herstel van de gezinnen zowel de kinderen als de ex-nsb'ers zelf goed zouden integreren in de samenleving.

Het gezin werd in de eerste jaren na de oorlog door de maatschappelijke elites gezien als de hoeksteen van de samenleving. Echtscheidingen of andere tekenen die op 'teloorgang' van het gezin duiden werden dan ook een mogelijke reden om politieke delinquenten voor vervroegde vrijlating in aanmerking te laten komen. Het was een afweging: moesten de collaborateurs bestraft worden en opgesloten of moesten de gezinnen worden hersteld? De kracht van het gezinsideaal van toen blijkt wel uit het feit dat men geloofde dat een hecht gezin niet politiek ontsporen kón. Een belangrijke oorzaak voor collaboratie werd namelijk gezocht in het feit dat veel gezinnen voor en tijdens de bezetting niet meer gefunctioneerd hadden, net zo min als andere maatschappelijke structuren – sommige kerken staken de hand in eigen boezem, Kamphuis wees op het gebrekkige sociaal werk, velen erkenden de belabberde politieke en maatschappelijke reactie op de economische crisis. De collaborateur was een losgeslagen individu geweest, zonder verankering in de gemeenschap van gezin, kerk en natie en dus vatbaar voor de verlokkingen van een totalitaire ideologie. En, zo vreesde men na de oorlog, dit proces kon zich in de toekomst herhalen. Vandaar het belang dat gehecht werd aan een sterke integratie van de voormalige 'foute' milieus in de Nederlandse samenleving.

Dit overheidsbeleid gericht op integratie in het bestaande beleid en in de bestaande, zich na de bezetting snel herstellende verzuilde structuren, had maar gedeeltelijk succes. De overheidsinstanties of speciaal voor de nsb-kinderen en –jeugd opgerichte organisaties als het vbj hadden uiteindelijk slechts beperkte invloed. Het merendeel van de kinderen van nsb'ers kwam sowieso nooit met deze instanties in aanraking omdat de moeder niet gearresteerd was. Maar ook het succes van het beleid om de kinderen en jongeren warm te laten lopen voor de verzuilde jeugdbeweging (hét instrument om de jeugd in de bestaande verhoudingen in te voegen) stond of viel uiteindelijk met de medewerking van deze jongeren, van hun ouders én van de jeugdverenigingen zelf. Voor nsb-gezinnen die niet binnen een bepaalde levensbeschouwelijke zuil pasten, lag het niet voor de hand hun kinderen naar een jeugdafdeling van zo'n zuil te sturen. Het was hun wereld niet. Ook binnen jeugdverenigingen zelf werd niet actief gezocht naar kinderen uit voormalige nsb-gezin-

nen. Deze kinderen waren toch 'anders'. Zij konden erbij horen, maar niet als NSB-kind, maar als katholiek kind, arbeiderskind of protestants kind. Kortom, alleen als hun oude NSB-identiteit onzichtbaar was.

Integratie betekende in de praktijk dus assimilatie: de 'foute' milieus moesten ophouden te bestaan. Zij moesten schuld bekennen en zich bekeren tot goede vaderlanders. Dit stuitte veel voormalig NSB'ers tegen de borst. In sommige gevallen betekende het dat zij aan het nationaalsocialisme bleven hangen, maar vaak kwam de onwil vooral voort uit het feit dat zij niet inzagen wat zij nu precies fout hadden gedaan – behalve 'op het verkeerde paard gewed' – en waarom zij heel hun identiteit moesten afzweren. Wat was er mis met hun ideaal van een sterk Nederland? Wat hadden zij (of hun ouders) te maken met de gaskamers? Waarom wilde niemand luisteren naar hun goede bedoelingen? Wat was er mis geweest met de strijd aan het oostfront: iedereen was toch tegen het communisme? De tehuisleiding en de reclasseerders van de STPD bleven op die vragen van kinderen en ex-NSB'ers dezelfde antwoorden geven: het nationaalsocialisme was een terreurideologie, verantwoordelijk voor miljoenen slachtoffers, het was 'fout' om zo'n leer te steunen en zij dienden hun schuld in te zien en zich open te stellen voor wat 'goed' was, oftewel, voor democratie, christendom en humanisme. Sommige nationaalsocialisten 'bekeerden' zich inderdaad. Maar vaak waren het gesprekken tussen doven. De tegenstelling uit de oorlogstijd die overwonnen moest worden om de NSB-milieus te kunnen assimileren werd juist steeds opnieuw bevestigd. Ex-NSB'ers haalden hun schouders op of verzonken in rancune over het feit dat hun kant van het verhaal niet gehoord werd. Reclasseerders verbeterden hun ergernis over zo veel koppigheid en gebrek aan inzicht in wat er werkelijk gebeurd was in de jaren 1940-1945.

Pas wanneer er niet meer over politiek werd gesproken ging het beter. Reclasseerders die hielpen bij het vinden van een woning, een jeugd-leider die een kind gewoon bij de vereniging haalde: zolang er niet aan de oorlog gerefereerd werd, was er weer een manier van samenleven mogelijk.

Tussen ouders en samenleving

Na 1950 kende de overheid geen specifiek beleid meer voor kinderen van NSB'ers. Ook hun ouders waren vaak al terug in de samenleving. De

STPD werd opgeheven. Over de oorlog werd in veel gezinnen gezwegen of er werd op een gefragmenteerde, anekdotische wijze over gesproken. De kinderen, vooral wanneer zij tijdens of na de oorlog waren geboren, wisten vaak niet precies wat er aan de hand was. Soms werden zij er door de buurt of op school hardhandig aan herinnerd dat hun ouders 'fout' waren geweest. De kinderen leerden dat je het heikele onderwerp 'de oorlog' beter kon mijden. Sommigen schaamden zich voor het dubieuze verleden van hun ouders en waren continu op hun hoede uit angst 'ontmaskerd' te worden als 'fout'. Anderen ontweken de oorlog en alles wat daarmee samenhing: zij wilden er niets over weten en meden situaties waarin het ter sprake kon komen.

Kinderen van ex-NSB'ers konden zich gestigmatiseerd gaan voelen en het idee krijgen dat het verleden van hun ouders hun werd nagedragen of dat zij werden aangesproken op zaken waar zij niets aan konden doen. Voor sommigen leidde dit ertoe dat zij voor hun gevoel onschuldig gestraft werden. Wanneer ook de ouders benadrukten dat zijzelf onterecht bestraft waren, kon dit leiden tot bitterheid. Vaak was de verhouding tot de ouders echter gecompliceerd. Regelmatig kwam het voor dat de ouders niet wisten om te gaan met de problemen waar hun kinderen tegenaan liepen door het oorlogsverleden. Zij keken bijvoorbeeld de andere kant uit wanneer hun zoon of dochter geslagen was door kinderen uit de buurt of zeiden dat ze het er zelf wel naar gemaakt zouden hebben. Andere ouders werden overbeschermend en probeerden hun kinderen zo veel mogelijk weg te houden uit de grote boze buitenwereld. Wanneer hun kinderen op eigen benen probeerden te gaan staan, werd hen dit niet in dank afgenomen. Het voelde voor deze ouders als verraad, als afgewezen worden door hun eigen kinderen, als een keuze vóór de vijandige samenleving en tégen de ouders. De kinderen van voormalige NSB'ers konden door de houding van de ouders in de knel raken. Zij wilden loyaal zijn, maar moesten zelf ook hun houding ten opzichte van het verleden bepalen. Dit kon leiden tot schuldgevoelens, zowel tegenover de ouders als tegenover de samenleving. Sommige kinderen van NSB'ers hadden het gevoel dat zij de schuld van hun ouders moesten overnemen en goed maken wat zij hadden misdaan. Andere kinderen concludeerden echter dat hun ouders in feite onschuldig waren en juist de samenleving iets goed te maken had tegenover hen.

Kinderen van NSB'ers reageerden dus zeer verschillend op de zwijgzame jaren vijftig en gingen heel verschillend om met wat zij wisten over

het oorlogsverleden van hun ouders. Zelfs binnen een gezin waren en zijn vaak grote verschillen aan te wijzen tussen broers en zussen. Het toont de diversiteit in ervaringen, de invloed van persoonlijke kenmerken en vooral ook dat een 'fout' verleden van de ouders lang niet altijd dezelfde gevolgen had voor de kinderen. Sommigen hebben psychische schade opgelopen, maar anderen niet. Er zijn er ook die zich tot op de dag van vandaag niet bewust zijn van een eventueel 'fout' verleden of van wie de ouders de draad na de oorlog vrij moeiteloos weer hebben opgepakt. De periode tijdens en vlak na de oorlog was dan slechts een korte onderbreking geweest in een verder 'normaal' leven.

Een nieuwe identiteit

Memoires en autobiografische schetsen van nakomelingen van nsb'ers laten de opkomst zien van het beeld van het 'onschuldige kind' in de jaren tachtig. Dit had zijn oorzaken in de omstandigheden van die jaren, met een groeiende aandacht voor slachtofferschap en kritische kanttekeningen bij de 'goed' versus 'fout'-tegenstelling. Maar het kwam ook voort uit de problematische identiteitsvraagstukken van de kinderen zelf in hun jeugd: zij waren soms van jongs af aan eraan gewend hun 'ware' identiteit geheim te houden of werden door hun omgeving telkens aan hun 'foute' afkomst herinnerd. Zij hadden het stempel 'fout' bij wijze van spreken bij de geboorte meegekregen en wisten niet hoe hier van af te komen. Door het levensverhaal te vertellen vanuit het kader van het onschuldige kind vonden zij een oplossing voor deze identiteitsproblematiek: een onschuldig kind kán namelijk niet 'fout' zijn. Het ging niet meer om 'goed' of 'fout', maar om wat een kind overkomen was in tijden van oorlog en vlak daarna. De groeiende aandacht voor de psychische gevolgen van de oorlog en het slachtofferschap van 'vergeten groepen' vanaf de jaren zeventig bood kinderen van nsb'ers tegelijkertijd de mogelijkheid hun ervaringen en herinneringen te vertellen én een maatschappelijk geaccepteerde identiteit te verwerven.²

Bovendien werd door deze manier van vertellen de gedeelde oorlogservaring gevonden die de eerste decennia na de oorlog had ontbroken. 'Goed' en 'fout' werden vervangen door ouderschap en slachtofferschap. En slachtoffer, dat kon iedereen zijn die had geleden onder de gevolgen van de oorlog. De nakomelingen van collaborateurs stonden met hun verhaal dus niet langer buiten het 'officiële' vertoog over de oorlog.

Maar lang niet alle Nederlanders van wie de ouders 'fout' waren geweest willen zich als slachtoffer presenteren. Wanneer zij hun levensverhaal opschrijven of vertellen onderzoeken zij wie hun ouders eigenlijk waren, waarom dezen de keuzen hebben gemaakt die ze gemaakt hebben, tijdens en na de oorlog, en wat de consequenties – maatschappelijk en voor de gezinsverhoudingen zelf – waren. Angst voor maatschappelijke uitsluiting of het gevoel voortdurend door de samenleving aangevallen te worden op hun veronderstelde 'fout' zijn kennen deze nakomelingen niet, of niet meer. Niet alle kinderen van 'foute' ouders zien zichzelf dus als precies dat: 'kinderen van "foute" ouders'. Zij zijn geen 'onschuldige kinderen' maar volwassenen die terugkijken op hun jeugd.

Moeizame verzoening

Instanties als het BBJ en de STPD hadden een duidelijke taak bij de opvang van zonder ouders geraakte kinderen van NSB'ers en bij de reclassering van politieke delinquenten. Maar zij hadden vooral ook een hoger doel: het integreren van het 'foute' deel van de natie. Hun activiteiten waren dan ook mede gericht op het creëren van maatschappelijk draagvlak voor het opnieuw opnemen van deze gezinnen in de gemeenschap. Daarmee waren zowel het BBJ als de STPD voorbeelden van organisaties die moesten bijdragen aan de maatschappelijke verzoening tussen de voormalige vijanden.

Deze verzoening is maar gedeeltelijk gelukt. Deels lag dat aan de manier waarop medewerkers van de STPD en het BBJ te werk gingen, deels aan de opstelling in de voormalige NSB-milieus, en deels ook aan de samenleving zelf. Desalniettemin zijn deze organisaties voorbeelden van een actieve zoektocht naar herstel van de geschonden gemeenschap.

In Nederland zijn grootschalige liquidaties achterwege gebleven, evenals formeel uitsluitingsbeleid van kinderen van de voormalige vijanden. Al snel was er weer sprake van een stabiele samenleving. De oorlogstegenstelling was echter niet verdwenen. De discussies tussen de STPD-medewerkers en de politieke delinquenten, de moeizame heropvoeding in de tehuizen: ze laten allemaal zien dat veel betrokkenen bleven vasthouden aan hun ideeën uit de oorlogstijd. De NSB'ers en hun kinderen wilden erkenning voor hun goede bedoelingen, voor de ellende die zij zelf in de laatste fase van de oorlog en daarna hadden onder-

gaan. En ze wilden bovendien dat zij zich niet in alle opzichten moesten aanpassen. Dit was echter veel te veel gevraagd van een samenleving die vijf jaar bezetting en dictatuur had ondergaan en waar bovendien een genocide had plaatsgevonden, met hulp en steun van een deel van de eigen bevolking.

Er waren in de wederopbouwtijd twee manieren om van de oorlogstegenstelling af te komen: persoonlijke contacten of zwijgen. Door persoonlijke contacten konden nieuwe vriendschappen ontstaan of kon in ieder geval het gevoel van isolement doorbroken worden. Dit lieten de weekends voor jeugdige politieke delinquenten en jongeren uit de jeugdbeweging bijvoorbeeld zien. Men leefde langs elkaar heen en pas wanneer mensen actief bij elkaar werden gebracht, kwam er weer contact. Juist in de verzuilde samenleving van toen was het langs elkaar heen leven van verschillende groepen echter eerder normaal dan dat het als iets onwenselijks werd gezien. Bovenop de levensbeschouwelijke verschillen kwam ook nog eens het standsbesef dat in Nederland in die tijd sterk aanwezig was. Het lag dus voor de hand dat mensen uit een bepaald milieu, in dat milieu bleven. Ons kent ons en ieder kent zijn plaats.

Een deel van de voormalige nsb'ers en ss'ers vond dit ook geen enkel probleem: onder de oude kameraden vonden zij gelijkgestemden en mensen voor wie zij niets verborgen hoefden te houden. Ze konden uitgebreid praten over vroeger en bevestigden elkaars gelijk. Het was deze groep die door organisaties van oud-politieke delinquenten werd aangesproken. De sopd, nesb en hinag wilden aan de verweesde nsb'ers en ss'ers opnieuw een thuis bieden. Zij zouden opnieuw als nationaal-socialisten bij elkaar moeten gaan horen, eventueel – voorlopig – als een eigen zuiltje binnen het bestaande bestel. Dit streven ging lijnrecht in tegen het officieuze overheidsbeleid van assimilatie. Het kon bovendien rekenen op scherpe maatschappelijke protesten: zodra het oorlogsverleden werd opgerakeld, koos de publieke opinie massaal partij en werden de grenzen tussen 'goed' en 'fout' opnieuw getrokken. Wie als 'fout' bekend kwam te staan, had maatschappelijk afgedaan.³

Voor de kinderen van nsb'ers was het in de wederopbouwperiode balanceren tussen thuis en buiten, heden en verleden. De oorlogstegenstellingen smeulden in die jaren nog na. Het 'foute' verleden van hun ouders kon in steeds andere gedaanten opduiken. Voor sommige kinderen betekende dit een angstige en gespannen tijd. Er lag een smet op hun jeugd.

Dankwoord

Hoe bedank je mensen die liever hun naam niet genoemd zien? Veel van de mensen die ik voor dit onderzoek heb gesproken, stelden prijs op een pseudoniem. Ik zou toch iedereen – geanonimiseerd opgevoerd of niet – die ik de afgelopen twee jaar uitgebreid heb mogen spreken als eerste willen bedanken. Al die mensen die mij bij hen thuis gastvrij hebben ontvangen, of die de reis naar het NIOD maakten om hier met mij te spreken. Sommigen hebben veel moeite gedaan om nog van alles uit te zoeken, papieren erbij te halen, familie op te bellen. Dit was voor hen niet alleen een tijdrovende aangelegenheid, maar vaak ook een emotionele. Voor mij was het mijn werk, maar voor hen ging het over hun leven...

Daarnaast wil ik mijn collega's bedanken. Vooropgesteld de leden van de wetenschappelijke begeleidingscommissie: prof. dr. Machteld de Metsenaere (Vrije Universiteit Brussel), prof. dr. Sjoerd Faber (Vrije Universiteit Amsterdam), prof. dr. Piet de Rooy (Universiteit van Amsterdam) en namens het NIOD prof. dr. Peter Romijn, dr. Conny Kristel en dr. Jolande Withuis. Veel van mijn collega's aan de Herengracht ben ik dank verschuldigd voor alle tips, ondersteuning, het meedenken en het bieden van een prettige werkomgeving. Onderzoek doen is geen eenzame bezigheid – je hebt elkaar voortdurend nodig.

Tot slot zou dit boek niet geschreven zijn zonder de subsidie van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws), eenheid Oorlogsgetroffenen en Herinnering Tweede Wereldoorlog. Ook de mensen van de Werkgroep Herkenning die altijd voor me klaarstonden en met grote interesse de voortgang volgden wil ik hier bedanken. Te weten dat je onderzoek beantwoordt aan een vraag uit de samenleving is een enorme stimulans.

NOTEN

PROLOOG

- 1 Zie www.niod.nl en www.erfennissenvancollaboratie.nl

INLEIDING

- 1 O. van Andel-Ripke, 'nsb-kinderen. En de zonden der vaderen...', in: *Je maintiendrai* 24.12.1945
- 2 D.Q.R. Mulock Houwer [et al.], *Vijftigduizend kinderen roepen om hulp* (Amsterdam 1946), p. 23
- 3 Zie o.a. S. Faber en G. Donker, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen'* (Haarlem 2000)
- 4 Zie o.a. P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders* (Houten 1989), A.D. Belinfante, *In plaats van Bijlagesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978)
- 5 Zie hierover o.a. 'De mensen die met de Duitsers geheid hebben te licht gestraft, oordeelt het publiek', in: *De Publieke Opinie* 2 (1947-1948), 8.3.1948. Zie ook o.a. W.M.E. Noach, *De bijzondere rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren* (s-Gravenhage 1948)
- 6 Zie o.a. N. Roht-Arriaza and Javier Mariezcurrena (red.), *Transitional justice in the twenty-first century. Beyond truth versus justice* (Cambridge 2006), M.-C. Foblets and T. von Trotha (red.), *Healing the wounds. Essays on the reconstruction of societies after war* (Oxford [etc.] 2004), N. Biggar, *Burying the past. Making peace and doing justice after civil conflict* (Washington DC. 2003), A. Rigby, *Justice and reconciliation. After the violence* (Boulder, CO [etc.] 2001), M. Minow, *Between vengeance and forgiveness. Facing history after genocide and mass violence* (Boston 1998), A. Schaap, *Political reconciliation* (Londen [etc.] 2005), M. Humphrey, *The politics of atrocity and reconciliation. From terror to trauma* (Londen [etc.] 2002)
- 7 Zie o.a. J. Elster, *Closing the books. Transitional justice in historical perspective* (Cambridge 2004)
- 8 Zie I.M. Tames, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006)
- 9 Zie o.a. S. Audoin-Rouzeau and A. Becker, *1914-1918. Understanding the Great War* (Londen 2002), J. Horne (red.), *State, society, and mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge 1997)
- 10 Zie I. de Haan, 'Paths of Normalization after the Persecution of the Jews: The Netherlands, France, and West Germany in the 1950s', in: R. Bessel and D. Schumann (red.), *Life after Death. Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s* (Cambridge [etc.] 2003), p. 65-92
- 11 Zie T.M.L. Vorst-Thijssen en N.G.J. de Boer, *Daar praat je niet over! Kinderen van foute ouders en de hulpverlening* (Utrecht 1995), T.R.M. Willemse, 'Kinderen van nsb'ers,

- 1944-1949', in: *MGv, Maandblad voor Geestelijke volksgezondheid* 41 (1986) no.4, p. 367-381, J. Hofman, 'Het lot van de NSB-kinderen. Een oud maar actueel probleem', in: *MGv* 39 (1984) no.3, p. 243-255, M.W.J. Lindt, *Als je wortels taboe zijn. Verwerking van levensproblemen bij kinderen van Nederlandse nationaal-socialisten* (Kampen 1993)
- 12 Voor dit onderzoek zijn achttien nieuwe interviews afgenomen.
- 13 Zie o.a. R. Rijke, *Op zoek naar erkenning. De strijd van een NSB-kind om een plaats in de na-oorlogse samenleving* (Weesp 1985), P. Berserk, *De tweede generatie. Herinneringen van een NSB-kind* (Utrecht 1985)
- 14 Zie de archievenlijst voor een overzicht van de geraadpleegde archieven.
- 15 Op 5.1.2007 is gesproken met pater Jan van Kilsdonk sj., die gewerkt heeft als kamp-aalmoezenier. Op 28.8.2007 heeft een gesprek plaatsgevonden met mevrouw R. Hij-ink, commandante van het vrouwenkamp Fort de Bilt. Beide bijzondere gespreks-partners zijn inmiddels overleden.
- 16 Zie J.C.H. Blom, 'Lijden als waarschuwing. Oorlogsverleden in Nederland', in: *Ons Erfdeel*, 4 (1995), p. 531-541
- 17 J. Vanderwal Taylor, *A Family Occupation. Children of the War and the Memory of World War II in Dutch Literature of the 1980s* (Amsterdam 1997), p. 19
- 18 Zie J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983), A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978), I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland, 1945-1995* (Den Haag 1997)
- 19 J. Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002)
- 20 Zie bijvoorbeeld M. Flothuis, (et al., red.), *Kinderen van de oorlog. Getuigenissen uit de emotionele nalatenschap van '40-'45* (Nijmegen 1990), Stichting Icode, *Oorlogskinderen: toen en nu* (Utrecht 1995), F.A. Falch, *Kinderen van... Interviews met de naoorlogse generatie* (Leiden 1999), E.E. Werner, *Through the eyes of innocents. Children witness World War II* (Boulder [etc.] 2000), C. Landgraf, R. Pfirschke (red.), *Unterwegs mit Koffer und Teddybär. Europas Kinder und der Zweite Weltkrieg* (Rheinbach 2005)
- 21 Vanderwal Taylor, *Family occupation*, p. 16
- 22 Idem, p. 19

HOOFDSTUK I

- 1 H. van Beetem, *De eerste tien jaar van de oorlog 1940-'45. Van een oorlog die maar niet voorbij wil gaan*, ongepubliceerd manuscript 2006, collectie NIOD
- 2 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10a. Het laatste jaar I* ('s-Gravenhage 1980), 1^e helft, p. 203
- 3 Idem, p. 181
- 4 Idem, p. 193
- 5 Z. Matthée, *Voor Volk en Vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam 2007), p. 206
- 6 De Jong, *Het Koninkrijk*, 10a, 1^e helft, p. 197
- 7 Idem, p. 202
- 8 D. Blaauwendraad-Doorduijn, *Niemandland* (Amsterdam 1989), p. 32-33
- 9 Idem, p. 35
- 10 Idem, p. 36

- 11 De zuidelijke provincies werden in de loop van het najaar door de geallieerden bevrijd. Zie hierover hoofdstuk 2.
- 12 C. Gosewins, *Een licht geval* (Amsterdam 1980), p. 129
- 13 Blaauwendraad-Doorduijn, *Niemandland*, p. 39
- 14 Matthée, *Voor Volk en Vaderland*, p. 209
- 15 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10b, Het laatste jaar II* (s-Gravenhage 1981), 1^e helft, p. 291-294
- 16 Idem, p. 294
- 17 Idem, p. 296
- 18 Rietje Siebel memoreert bijvoorbeeld hoe zij op hun terugtocht fruit plukten en zich tegen boze Duitsers verweerden met de tekst dat zij (de Duitsers) 'ons land hadden leeggeroofd en dat wij hun nu met gelijke munt terugbetaalden'. R. Siebel, *Mijn verhaal had niet verteld mogen worden. Een zwijgende generatie sterft uit*, ongepubliceerd manuscript, collectie NIOD, p. 78
- 19 Blaauwendraad-Doorduijn, *Niemandland*, p. 42
- 20 G. Scheffel-Baars en P. Mantel, *NSB-kinderen in tehuizen. 'De oorlog' in 1988* (Amsterdam 1988), p. 89
- 21 Matthée, *Volk en Vaderland*, p. 210
- 22 De Jong, *Het Koninkrijk*, 10b, 1^e helft, p. 298, 294
- 23 Interview Marijke Ijseldonk 18.1.2007
- 24 I. van Bakkum, *Vlucht naar Duitsland, 1944-1945. Verslag aan de hand van brieven van 2 kinderen*, ongepubliceerd manuscript, collectie NIOD
- 25 Idem, p. 23
- 26 N.K.C.A. in 't Veld, *De s.s. en Nederland. Documenten uit ss-archieven 1935-1945* (s-Gravenhage 1976), ook De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 10b, p. 291-e.v.
- 27 Dossiers Maximiliaanstraat, Nationaal Archief, Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg Zuid-Holland, toegangsnummer 3.05.26
- 28 R. Rijke, *Niet de schuld, wel de straf. Herinneringen van een NSB-kind* (Bussum 1982), o.a. p. 93. Zie ook bijv. I.P. Spruit, *Onder de vleugels van de partij: kind van de Führer. Levensverhaal van een Nederlandse ex-ss'er* (Bussum 1983)
- 29 Rinnes Rijke was het pseudoniem van Piet van Weelden, wiens naam ook in de archieven van de Bijzondere Jeugdzorg opduikt.
- 30 Dit gold bijvoorbeeld voor Otto, geboren in 1933 en in 1944 met zijn klasgenoten van de *Reichsschule* Valkenburg geëvacueerd naar Duitsland. Anders dan veel andere jongens keerde hij in de winter van 1945 naar Nederland terug. Zie Scheffel-Baars en Mantel, *NSB-kinderen in tehuizen*, p. 58-59. Minder geluk had Piet die enkele jaren ouder was dan Otto en samen met zijn tweelingbroer op dezelfde eliteschool zat. Eenmaal in Duitsland kregen hij en zijn klasgenoten de keuze om voor de ss (en dus het front) te tekenen, of naar een werkkamp gestuurd te worden. Piet en zijn broer wisten niet wat erger zou zijn. Ze besloten dat ze verschillende keuzen moesten maken om zo de kans te vergroten dat tenminste een van hen het zou overleven. Ze trokken strootjes en zo kwam Piet bij de ss. Zie Piet R., *Oorlogsherinneringen*, ongepubliceerd manuscript, collectie NIOD
- 31 P. Berserk, *De tweede generatie*
- 32 Idem, p. 60
- 33 Idem, p. 62

- 34 Interview Nico van Gein 12.1.2007
- 35 Idem
- 36 Interview Ernst 18.1.2007, interview Marijke IJsseldonk 18.1.2007
- 37 Van Beetem, *De eerste tien jaar van de oorlog* en Correspondentie Van Beetem-Tames, januari 2009
- 38 Correspondentie Van Beetem-Tames, januari 2009
- 39 Idem
- 40 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 12B. Epiloog* (’s-Gravenhage 1988), p. 498-e.v.
- 41 Correspondentie Van Beetem-Tames, januari 2009
- 42 Interview Ernst 18.1.2007
- 43 M. Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), p. 107
- 44 Mantel en Scheffel-Baars, *NSB-kinderen in tehuizen*, p. 58-60
- 45 Berserk, *De tweede generatie*, p. 66-68
- 46 Dit schijnt in die tijd een veelvoorkomende manier te zijn geweest om mensen uit te putten en te vernederen; velen die in de ss dienden noemen het bijvoorbeeld ook als geliefde pesterij in de ss-opleidingskampen.
- 47 Berserk, *De tweede generatie*, p. 68
- 48 Blaauwendraad-Doorduijn, *Niemandland*, p. 89
- 49 Idem, p. 91-92
- 50 Klachten over de behandeling bij aankomst aan de Nederlandse grens, met name met betrekking tot de DDT-behandeling, zijn ook bekend van alle andere groepen die terugkeerden. Voormalig verzetsstrijders, joodse kampoverlevenden en de mannen van de Arbeitseinsatz voelden zich er eveneens door beledigd en vernederd. Een gevoel dat volgens sommigen van hen nog versterkt werd door het feit dat zij met ex-collaborateurs in dezelfde grenskampen werden vastgehouden. De voormalige collaborateurs herinneren zich deze gezamenlijke opsluiting niet, maar focussen juist op hun uitsluiting. Zie o.a. H. Piersma (red.), *Mensenbeugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001)
- 51 Blaauwendraad-Doorduijn, *Niemandland*, p. 93
- 52 Mantel en Scheffel-Baars, *NSB-kinderen in tehuizen*, o.a. p. 61
- 53 B. Kromhout, *Fout geboren. Het verhaal van kinderen van foute ouders* (Amsterdam 2004), p. 62-63
- 54 Idem, p. 63
- 55 S. van der Zee, *Potgieterlaan 7. Een herinnering* (Amsterdam 1997)
- 56 Idem, p. 43
- 57 Idem, p. 58
- 58 Zie hierover o.a. *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 5c Verhoren* (’s-Gravenhage 1950). Zie ook hoofdstuk 4 en de resultaten van het NIOD-onderzoeksproject ‘Het leven in de interneringskampen voor politieke delinquenten. Een vergelijking tussen België en Nederland’ door Helen Grevers, te verwachten publicatie in 2012.

HOOFDSTUK 2

- 1 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 10a, 2e helft, p. 844
- 2 Idem, p. 822
- 3 Van Breugel, Rapport verzorging kinderen, z.d., Nationaal Archief, Den Haag, Militair Gezag, (1939) 1943-1947 (1956), nummer toegang 2.13.25, inventarisnummer 2992
- 4 Bossenbroek, *Meelstreek*, p. 192
- 5 Idem, p. 193
- 6 G. Gerner, Rapport betreffende de uitbesteding van kinderen van n.s.b.-ers en Col-laborateurs, z.d., NA-Den Haag, Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 2992
- 7 Zie ook R.D. Futselaar, *Lard, lice, and longevity. A comparative study of the standard of living in occupied Denmark and the Netherlands, 1940-1945* (Amsterdam 2008)
- 8 C. Kristel, 'Inleiding', in: C. Kristel (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002), p. 52
- 9 Idem, p. 52
- 10 Idem, p. 25-26
- 11 Idem, p. 10
- 12 Idem, p. 15
- 13 Bossenbroek, *Meelstreek*, p. 202-205
- 14 Bijvoorbeeld de joodse vrouw die terugkeerde uit Bergen-Belsen en na aankomst in Nederland opgesloten werd in kamp Valkenburg, waar nsb-vrouwen zaten. Dit was voor haar een schok: ze had gedacht dat ze nu bevrijd was en dat alles eindelijk voor-bij zou zijn. Ook herinnerde zij zich dat de nsb-vrouwen haar en de andere joodse vrouwen uitscholden en angst aanjoegen. Zie Bossenbroek, *Meelstreek*, p. 266
- 15 Bossenbroek noemt er alleen al zeven als de belangrijkste. Bossenbroek, *Meelstreek*, p. 189
- 16 Bossenbroek, *Meelstreek*, p. 211
- 17 Idem, p. 214
- 18 Dit waren bijvoorbeeld kinderen die op hongertocht gegaan waren en niet terugge-keerd; volgens Kamphuis enige duizenden op dat moment in die regio.
- 19 M. Kamphuis, N. Jagt, B. Waaldijk, *Kijken in de spiegel van het verleden. Maatschappe-lijk werk in historisch perspectief* (Houten 2007), p. 68
- 20 Idem, p. 69
- 21 http://www.new-impulse.com/mks/detailmwerker.asp?tbl_mwer_id=1 Zie over Ma-rie Kamphuis ook het artikel van Ditje Reudink, nog te verschijnen, en B. Waaldijk, 'Marie Kamphuis en de wijde wereld van het maatschappelijk werk', in: B. Waaldijk, J. van der Stel en G. van der Laan (red.), *Honderd jaar sociale arbeid. Portretten en prak-tijken uit de geschiedenis van het maatschappelijk werk* (Assen 1999)
- 22 Kamphuis, *Kijken in de spiegel van het verleden*, p. 44
- 23 Zie Inleiding Inventaris Archief Marie Kamphuis, Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIV), Amsterdam, Archief Marie Kamphuis, toegangsnummer 423
- 24 Zie J. Boer, 'Naoorlogse kinderkampen: een verdrietig hoofdstuk uit de bevrijdings-geschiedenis', in: *Maandblad Drenthe* 56 (1985), 4 mei 1985
- 25 P. Broomans, 'Jij komt dus Drenthe opbouwen... Een portret van Jo Boer', in: M. Hoogendijk (red.), *Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20ste eeuw* (Zutphen 1991), p. 72-74

- 26 Boer, 'Naoorlogse kinderkampen', in: *Maandblad Drenthe* 56 (1985), 4 mei 1985, p. 75
- 27 Kamphuis, *Spiegel*, p. 70. Kamphuis spreekt van één dag, Boer houdt het op twee dagen. Zie Boer, 'Naoorlogse kinderkampen', p. 76
- 28 Kamphuis, *Spiegel*, p. 70
- 29 Idem, p. 71
- 30 Idem, p. 72
- 31 Marie Kamphuis aan haar ouders, Groningen, 7 juni 1945, IIAV-Amsterdam, Marie Kamphuis, 423
- 32 Marie Kamphuis aan haar ouders, Groningen, 1 juli 1945, IIAV-Amsterdam, Marie Kamphuis, 423
- 33 Kamphuis, *Spiegel*, p. 73
- 34 J. Boer, Jeugdzorg in de provincie Drenthe. Verslag van de werkzaamheden afdeling Jeugdzorg Militair Gezag van 24 April – 1 September 1945, Assen, 14 augustus 1945, NA-Den Haag, Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 1324
- 35 Boer, 'Naoorlogse kinderkampen', in: *Maandblad Drenthe* 56 (1985), 4 mei 1985, p. 77
- 36 Idem, p. 77
- 37 Zie J. Elsendoorn, *De vermorzeling. Het verhaal van een overlevende* (Amsterdam 1979), ook Correspondentie K. ten Holt – Tames, januari 2009
- 38 R. Luiks, *Kinderen van de rekening. De opvang en reclassering van kinderen van NSB'ers en jeugdige politieke delinquenten 1944-1951*, Afstudeerscriptie Vrije Universiteit Amsterdam 1986-1987
- 39 Idem, p. 45
- 40 Idem, p. 49. Er zijn talloze voorbeelden van touwtrekkerij tussen rechtmatige eigenaren van gebouwen die door de Duitsers gevorderd waren en die bij de bevrijding opnieuw in beslag genomen werden. Vooral wanneer het joods eigendom betrof en overlevenden aanspraken maakten op hun bezit kon de bestemming voor NSB-kinderen of jeugdige politieke delinquenten extra pijnlijk zijn.
- 41 Luiks, *Kinderen van de rekening*, p. 49
- 42 Idem, p. 49
- 43 Correspondentie K. ten Holt – Tames, januari 2009
- 44 Zie p. 62-63
- 45 M. Thomassen, Jeugdzorg in de Provincie Noord-Brabant, Vught juni 1945, NA-Den Haag, Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 1324
- 46 Ook voor de oorlog werden pleeggezinnen en tehuizen gefinancierd door de gemeentelijke Sociale Dienst. Zij betaalde onkostenvergoedingen voor voeding, kleding, et cetera. Dit deed de gemeente echter alleen wanneer er geen vermogen van de ouders was waardoor deze kosten gedekt konden worden. Het achterliggende idee was dat mensen niet aangespoord dienden te worden hun kinderen op kosten van de overheid te laten onderhouden.
- 47 Thomassen, Jeugdzorg, NA-Den Haag, Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 1324
- 48 Kort Verslag van de bespreking over de Verzorging van n.s.b.kinderen, gehouden op Maandag 16 Juli 1945 des namiddags te 14.15 uur, ten kantore Tolweg 1 te 's-Gravenhage, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 13
- 49 Zie verschillende correspondentie in NA-Den Haag, Militair Gezag, 2.13.25, o.a. PMC Drenthe aan chef staf MG, Secties I, II, XIV, zp. 23.8.1945, NA-Den Haag, Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 1324

- 50 G.F. Galema, Notulen van de vergadering van 10 September 1945 in de kleine vergaderzaal van het Stafkwartier Militair Gezag, gehouden ter bespreking van de problemen verbonden aan de zorg van de kinderen der om politieke redenen gedetineerden, Stafkwartier, 12.9.1945, NA-Den Haag, Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 1334
- 51 Zie over de jpd ook hoofdstukken 3 en 4
- 52 H. Kolfschoten, Nota over de zorg voor n.s.b. kinderen, z.d. (september 45), Nationaal Archief, Den Haag, ministeries AOK en AZ, Kabinet van de Minister-President, nummer toegang 2.03.01, inventarisnummer 1308
- 53 Zie uitgebreide correspondentie in NA-Den Haag, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 1308
- 54 Geciteerd in Boer, 'Naoorlogse kinderkampen', in: *Maandblad Drenthe* 56 (1985), 4 mei 1985, p. 77-78
- 55 Boer, 'Naoorlogse kinderkampen', in: *Maandblad Drenthe* 56 (1985), 4 mei 1985, p. 78
- 56 A.M.J. Taselaar, 'De Oorlogspleegkinderen', in: *De Groene Amsterdammer* 1.9.1945
- 57 'Van onze jongens en meisjes. En de NSB-jeugd', in: *De Gelderlander* 29.8.1945
- 58 Zie o.a. 'Kinderprobleem aangepakt', in: *De Tilburgsche Courant* 26.9.1945, 'Met potlood en blocnote door Nunspeet. Een bezoek aan het kamp voor n.s.b. kinderen', in: *De Elburger Courant* 29.9.1945
- 59 Zie o.a. *Trouw* 6.9.1945
- 60 Zie Correspondentie van de redactie 1945, Correspondentie Van Randwijk, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOO), Amsterdam, Archief Vrij Nederland, toegangsnummer 185a, inventarisnummer 572, 582
- 61 Zie ook K. Alkema en G. van der Drift, 'Mist tussen de dijken. De stemming in de weekbladpers en de opvang van oorlogsslachtoffers', in: C. Kristel (red.), *Polder-schouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002), p. 263-292 waaruit naar voren komt hoe in de dagbladen de eerste periode na de oorlog pessimisme over zedenverwildering en de slechte behandeling van de politieke delinquenten een belangrijke rol speelden, en hoe door onder meer de verzuilde maatschappelijke structuur er in de pers weinig aandacht bestond voor het oorlogsleed buiten de eigen levensbeschouwelijke groep.
- 62 B.M. Sweers, *Vrije Meeningen in een Vrij Land* (Amsterdam 1946)
- 63 Zie o.a. Brief diaconie Nederlandsch-Hervormde Gemeente Hillegersberg aan BBJ, Hillegersberg, 26 oktober 1946, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv. nr. 112
- 64 Mantel en Scheffel-Baars, *NSB-kinderen*, p. 102-103
- 65 Kamphuis, *Spiegel*, p. 73
- 66 Mantel en Scheffel-Baars, *NSB-kinderen*, p. 108, Kromhout, *Fout geboren*, p. 68
- 67 Berserk, *Tweede generatie*, p. 83
- 68 Mantel en Scheffel-Baars, *NSB-kinderen*, p. 84
- 69 Correspondentie Van Beetem – Tames, januari 2009
- 70 Van Beetem, *De eerste tien jaar*, p. 188-189
- 71 Correspondentie Van Beetem – Tames, januari 2009
- 72 Boer, Verslag bezoek Seminarium St. Willebrordus Katwijk a/d Rijn op Dinsdag 6 November 1945, door de Militaire Commissaris voor de provincie Drenthe, te velde, 22 November 1945, NA Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 10
- 73 'Oorlogspleegkinderen vragen dringend om hulp', in: *Het Vrije Volk* 15.12.1945

- 74 Zie diverse correspondentie van Jan Koomen uit december 1945 en januari 1946 in NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 111
- 75 J. Koomen, Rapport omtrent de klachten over het Lord Row Allan Kindertehuis, Schiedam 16 januari 1946, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 112
- 76 De onkostenvergoeding die voor iedere minderjarige betaald werd.
- 77 Wed. Tiering aan Bureau Bijzondere Jeugdzorg (BBJ), Rotterdam, 11 januari 1946, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 112
- 78 A. van Atten aan BBJ, Rotterdam 11 januari 1946, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 112
- 79 Zie dossiers Kinderen in pleeggezinnen, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26
- 80 'De jeugd uit het politiek ontspoorde milieu', in: *Het Parool* 21.11.1945, 'N.S.B. kinderen en onderwijs', in: *Het Vrije Volk* 26.11.1945, 'De N.S.B.-kinderen', in: *De Maasbode* 30.11.1945; ook over de situatie in de tehuisen: *Trouw* 11.12.1945, *De Spiegel* 15.12.1945. Ook 'Twee minuten met: mej. A.M.J. Taselaar, hoofd Bureau Bijzondere Jeugdzorg', in: *Het Vrije Volk* 15.12.1945, 'Oorlogspleegkinderen vragen dringend om hulp', in: *Het Vrije Volk* 15.12.1945, 'Kinderen van N.S.B.-ers', in: *De Vlam* 22.12.1945, 'De verzorging van NSB-kinderen kost f30.000 per dag', in: *Algemeen Handelsblad* 24.12.1945, 'NSB-kinderen. En de zonden der vaderen...', in: *Je maintiendrai* 24.12.1945, 'Kerken komen op voor gevangenen', in: *Trouw* 24.12.1945
- 81 'NSB-kinderen in gezinnen!', in: *Trouw* 9.1.1946, 'Behandeling van N.S.B.-kinderen', in: *Trouw* 9.1.1946, 'Van haat tot tederheid', in: *De Groene Amsterdammer* 12.1.1946, 'Buitengewone synode geref. Kerken', in: *Trouw* 25.1.1946, 'Kinderen wier ouders 'fout' waren...', in: *Paraat* 9.3.1946, 'Het hart op de juiste plaats, onze verantwoordelijkheid ten opzichte van de kinderen van N.S.B.-ers', in: *De Koerier* 16.3.1946, 'N.S.B.-kinderen. Alles moet gedaan worden om hen de weg terug te doen vinden', in: *De Vlam* 2.3.1946, 'Heropvoeding N.S.B. kinderen. Bezoek aan het tehuis Marienhof', in: *Veritas Delft* 18.3.[1946], 'Ons eigen kind', in: *Brabantsch Nieuwsblad* 4.4.1946, 'Liefde voor de N.S.B.-kinderen!' in: *De Maasbode* 13.5.1946
- 82 Gezien de gebrekkige administratie uit die periode zijn echter ook in november 1945 nog niet alle cijfers even betrouwbaar.
- 83 Zie Tabellen betreffende de kinderen van om politieke redenen gedetineerden en veroordeelden, opgenomen door Bijzondere Jeugdzorg in tehuisen en gezinsverpleging, Nationaal Archief, Den Haag, ministerie van Justitie: 7e Afdeling: Bureau Bijzondere Jeugdzorg, 1945-1951, nummer toegang 2.09.42.02
- 84 Idem
- 85 Dit is exclusief de aan de particuliere verenigingen overgedragen kinderen. Zie noot 83 en 84.

HOOFDSTUK 3

- 1 Jaarvergadering Pro Juventute 1948, Nationaal Archief, Den Haag, Verbond Pro Juventute, 1900-1976, nummer toegang 2.19.052.02, inventarisnummer 47
- 2 In het vorige hoofdstuk kwam dit bijvoorbeeld bij de betrokkenen niet aan de orde.
- 3 P. de Rooy, 'Kinderbescherming in Nederland', in: B. Kruithof, J. Noordman en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Nijmegen 1982), p. 105-125, p. 114

- 4 Idem, p. 120
- 5 Idem, p. 121
- 6 Cijfers ministerie van Binnenlandse Zaken, Afdeling Rijkstucht- en opvoedingswezen, Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, Bijlage A 1, 1946-47, Rijksbegroting bij het dienstjaar 1946, p. 51
- 7 Outline Manuscript Gedenboek 10 jaar vbs, 1953, Nationaal Archief, Den Haag, Afdelingen, commissies en werkgroepen van het Directoraat-Generaal voor de Volksontwikkeling en taakvoorgangers van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, (1926) 1945-1965, nummer toegang 2.14.51, inventarisnummer 40
- 8 Idem
- 9 Idem
- 10 NA-Den Haag, okw / Volksontwikkeling, 2.14.51, inv.nr. 40
- 11 W. Brokerhof en H.W. von Sassen, 'De ongeschoolde jeugd in onze maatschappij: een sociaal-paedagogisch probleem (II)', in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 10 (1955) nr. 7-8 (juli-aug.)
- 12 *Moderne Jeugdraad*, no. 2, November 1948, p. 6, aanwezig in NA-Den Haag, okw / Volksontwikkeling, 2.14.51, inv.nr. 40
- 13 Verschillende correspondentie, NA-Den Haag, okw / Volksontwikkeling, 2.14.51, inv.nr. 628
- 14 M. Kamphuis, 'Het tekort der ouderen', in: *Moreel Balans. Referaten gehouden op het tweedaagse congres van de secties Moreel Herstel van het Provinciaal Volksberstel Groningen en van de Commissie Herstel Groningen op 14 en 15 november 1945 in Groningen* (Groningen 1946), p. 31-44, p. 32-33
- 15 Idem, p. 35
- 16 Idem, p. 35
- 17 Idem, p. 42
- 18 Idem, p. 33
- 19 W.A.W. de Graaf, *De zaaitijd bij uitnemendheid. Jeugd en puberteit in Nederland 1900-1940*, (De Lier 1989), p. 180
- 20 Idem, p. 186
- 21 Zie hiervoor ook de opmerking van Ten Holt-Taselaar over erfelijke belasting, hoofdstuk 2, p. 75
- 22 *Verslag van het Bureau Bijzondere Jeugdzorg*, p. 7
- 23 In de kladversie van het verslag stond zelfs 'de blaam en de verachting', maar dat werd doorgestreept. Zie Stukken betreffende de samenstelling van het eindverslag van het Bureau Bijzondere Jeugdzorg van de 7e afdeling van het ministerie van Justitie, 1 november 1945- 28 februari 1949, NA-Den Haag, Justitie / Bijzondere Jeugdzorg, 2.09.42.02, inv.nr. 111-112
- 24 *Verslag BBJ*, p. 26
- 25 Idem, p. 26
- 26 Verslag van de bespreking betreffende het probleem van reclasseering en heropvoeding van gedetineerden in de strafkampen, gehouden op vrijdag 27 juli 1945, des morgens om 10.00 uur in het gebouw Militair Gezag, Nassaulaan 23, 's-Gravenhage, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 13
- 27 Ook later kwam het voor dat joodse kinderen bij nsb-kinderen in één tehuis terecht

- kwamen. Omdat dit meestal spanningen opleverde, werden de joodse kinderen vaak snel overgeplaatst. Een voorbeeld is beschreven in J. Elsendoorn, 'Verslagen Jeugd', in: *Vrije Vaart* 2 (1946), nr. 2
- 28 Verslag van de vergadering betreffende reclasseering van gedetineerden, gehouden op dinsdag 31 juli 1945, des morgens om 10.00 uur in het gebouw D.M.C., Nassaulaan 23, 's-Gravenhage, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 13
- 29 Idem
- 30 Idem
- 31 Rapport bevattende eenige voorstellen, betreffende de behandeling van de N.S.B.-jeugd, Lochem, 15.9.1945, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 13
- 32 Idem
- 33 Idem
- 34 Idem
- 35 Zie Notulen van de vergadering van 10 September 1945 in de kleine vergaderzaal van het Stafkwartier Militair Gezag, gehouden ter bespreking van de problemen verbonden aan de zorg van de kinderen der om politieke redenen gedetineerden, Stafkwartier, 12.9.1945, NA-Den Haag, Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 1334. Zie ook Toelichting in de agenda, zp. 10.9.1945, NA-Den Haag, Militair Gezag, 2.13.25, inv. nr. 1334
- 36 M.M. Bakker aan mej. mr. S. Nieboer, Noordwijk 22.2.1946, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 10
- 37 Bakker noemt de Belgische verzetsfilm 'Soldaten zonder uniform' en de bioscoopjournaals over het proces over het kamp Bergen-Belsen.
- 38 M.M. Bakker aan mej. mr. S. Nieboer, Noordwijk 22.2.1946, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 10
- 39 Idem
- 40 L.W. Hildernisse aan Inspectrice BBJ Zuid-Holland, Wijk aan Zee, 22.2.1946, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 10
- 41 Elsendoorn, 'Verslagen Jeugd', p. 12-15, in: *Vrije Vaart* 2 (1946), nr. 2
- 42 Idem, p. 12-15
- 43 Idem, p. 14
- 44 Interview Nico van Gein 12.1.2007
- 45 Blaauwendaard-Doorduijn, *Niemandslaan*, p. 101
- 46 L.W. Hildernisse aan Inspectrice BBJ Zuid-Holland, Wijk aan Zee, 22.2.1946, NA-Den Haag, Bijzondere Jeugdzorg ZH, 3.05.26, inv.nr. 10
- 47 Elsendoorn, 'Verslagen Jeugd', p. 123, in: *Vrije Vaart* 2 (1946), nr. 2
- 48 Mantel en Scheffel-Baars, *NSB-kinderen in tehuizen*, p. 104
- 49 *Moderne Jeugdraad*, no. 2, November 1948, p. 6, aanwezig in NA-Den Haag, okw / Volksontwikkeling, 2.14.51, inv.nr. 40
- 50 N. van Eerde-Kooy, *Een wereld omspannen met vriendschap. Rode Valken, Trekvogels en Zwaluwen in de AfC* (Amsterdam 2002), p. 243
- 51 Interview Tessa Muller, 4.1.2007
- 52 Kromhout, *Fout geboren*, p. 116-117
- 53 Interview Nico van Gein, 12.1.2007
- 54 Interview Maarten Steenman 20.6.2007

- 55 Interview Ingrid van Waarden 16.1.2007
- 56 Interview Ernst 18.1.2007
- 57 Mantel en Scheffelbaars, *NSB-kinderen in tehuizen*, p. 96, 104
- 58 Elsendoorn, 'Verslagen Jeugd', p. 15, in: *Vrije Vaart* 2 (1946), nr. 2
- 59 Idem, p. 15
- 60 'Verbied de o.n.i.! Bruinhemdenorganisatie moet verdwijnen', in: *De Waarheid* 16.7.1946. De opmerkingen over Tims dienstneming bij de NSKK kloppen. Zie Geheim rapport, Den Haag 27.5.1946, NA-Den Haag, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 1305
- 61 'Leider van ONI gearresteerd. Nieuwe Jeugdstorm?', *Het Vrije Volk* 17.7.1946
- 62 'Geruchten rondom Haagse Jeugdvereniging', *De Nederlander* 16.7.1946
- 63 Geheim rapport, Den Haag 27.5.1946, NA-Den Haag, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv.nr. 1305
- 64 Idem
- 65 Zie o.a. Utrechts Archief, Utrecht, Archief Rooms-Katholieke Kerk, toegangsnummer 449, inventarisnummer 560 (Katholieke Arbeiders Jeugd)
- 66 Brief aan de heer Secretaris-Penningmeester van de Nederlandse Athletiek Unie, Den Haag 2.8.1946, NA-Den Haag, okw / Volksontwikkeling, 2.14.51, inv.nr. 821
- 67 Archiefmateriaal van jeugdbewegingen is moeilijk te traceren en vaak erg onvolledig. Voor deze studie is het AJC-archief doorgenomen (IISG) en het materiaal over de Katholieke jeugdbeweging (Utrechts Archief): deze waren redelijk goed ontsloten. Zie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam, Archief AJC, (1913-) 1918-1959 (-2008) en UA-Utrecht, RK Kerk, 449, inv.nr. 560
- 68 *De Nederlandse Jeugdgemeenschap. Globaal overzicht over organisatievorm en werkzaamheden, samengesteld ter gelegenheid van het 5-jarig bestaan, 1 juli 1945- 1 juli 1950* (Amsterdam 1950), p. 16
- 69 Idem, p. 33
- 70 'Ter inleiding', *Vrije Vaart*. 1 (1945) nr. 1, p. 1
- 71 Van Eerde-Kooy, *Een wereld*, p. 23
- 72 J. Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd. De Katholieke Arbeiders Jeugd, de Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd en de emancipatie van de werkende jongeren in Nederland, 1944-1969* (Baarn 1987), p. 101

HOOFDSTUK 4

- 1 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 12, 1e helft, Epiloog, p. 514
- 2 Piet R., *Oorlogsberinneringen*, ongepubliceerd manuscript, collectie NIOD
- 3 Interview Rie Hijink 28.8.2007. Hijink waakte niet alleen voor misbruik van vrouwen door mannen, maar realiseerde zich ook dat de vrouwen zelf bijzonder geïnteresseerd konden zijn in mannelijk gezelschap, zoals bleek toen buiten haar weten een groep mannen was afgeleverd om reparatiewerkzaamheden uit te voeren in haar kamp.
- 4 [M.C. Van Wijhe], *Het kamp te Vught* (Vught 1945)
- 5 K. Strijd, *Wat moet er met de NSB'ers gebeuren?* (Almelo 1945), p. 5
- 6 Idem, p. 10
- 7 Idem, p. 11-13
- 8 F.M.J.M. Duynstee, 'Het probleem der politieke delinquenten', in: *Het Binnenhof* 4.8.1945

- 9 Idem
- 10 Memorandum STPD aan regering. Op. cit. in: Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 183
- 11 Zie bijvoorbeeld H.B.S. Holla en F. Raaijmakers, *De landverrader vrij?! Rapport uitgebracht aan den Interprovincialen Raad der Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (GOIWN)* (Eindhoven 1945)
- 12 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 232
- 13 Idem, p. 232. Zie voor vergelijkbare ideeën ook J.P. Sartre, 'Qu'est-ce qu'un collaborateur?', in: *Situations. III: [Études]* (Paris 1949), p. 43-62
- 14 G. Kempe in: *Vrij Nederland* 9.10.1948. Op. cit. in: Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 232
- 15 De protestantse kerken werkten ook samen in de Interkerkelijke Contact Commissie (icc)
- 16 Zie Circulaire van den aartsbisschop aan de geestelijkheid, in: S. Stokman, *Het verzet der Nederlandse bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie. Herderlijke brieven, instructies en andere documenten* (Utrecht [1945])
- 17 Herderlijke brief aartsbisschop J. de Jong, in: Stokman, *Het verzet der Nederlandse bisschoppen*
- 18 Soms stuitte hij wat betreft de vrijlating op bezwaren bij de geestelijken. Interview Jan van Kilsdonk 5.1.2007
- 19 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 193
- 20 Idem, p. 194
- 21 F.J. Harterink, *Verslag van mijn internering. Bergum, Wolvega, Leeuwarden, Ameland, Farmsum, 15 april 1945- 17 januari 1947* (Leeuwarden 1997), o.a. p. 209
- 22 Idem, p. 193
- 23 Idem, p. 179
- 24 Idem, p. 226
- 25 Idem, p. 227
- 26 Idem, p. 216
- 27 Idem, p. 232
- 28 Idem, p. 206
- 29 Idem, p. 206
- 30 Interview Jan van Kilsdonk 5.1.2007. Op 16.8.46 had Van Kilsdonk wel in *De Linie* geschreven dat hij de sfeer in de kampen slecht vond.
- 31 Interview Jan van Kilsdonk 5.1.2007
- 32 Zie Zielzorg geïnterneerden, UA-Utrecht, RK Kerk, 449, inv.nr. 1755
- 33 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 196
- 34 Interview Tessa Muller 4.1.2007
- 35 Juul aan Hans, 26.11.1945, Privécollectie Lisa van Karspel
- 36 Interview Nico van Gein 12.1.2007
- 37 Interview Lodewijk Westers 9.1.2007; R. Siebel, *Mijn verhaal had niet verteld mogen worden*, ongepubliceerd manuscript 2006, Collectie NIOD
- 38 'Brieven uit de kampen', in: *Uitzicht* 22.6.1946
- 39 Idem
- 40 Idem
- 41 Gecit. in: H. Stouten, *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politieke delinquenten, 1940-1945* (Hoogezand 1986), p. 93

- 42 Zie Maandverslag STPD afd Jeugdzaken voor de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht over de maand Juli 1947, Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, A.M.J. ten Holt-Taselaar, Nationaal Archief, Den Haag, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD), 1945-1952, nummer toegang 2.09.42.01; Overzicht maandverslag over juli 1947 afdeling Jeugdzaken Amsterdam, Maandverslag Juli 1947 Rotterdam, Maandverslag Noord-Brabant en Zeeland Juli 1947, Maandverslag Juli 1947 Utrecht in: Maandrapporten van de afdelingen Jeugdzaken in den lande, Januari 1947-September 1950, NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1663
- 43 Stouten, *Verkeerd spoor*, p. 76
- 44 Idem, p. 119-120
- 45 Zie hoofdstuk 3
- 46 Zie bijvoorbeeld J. le Poole, 'Jeugdzaken: zoals de ouden zongen, piepen de jongen', in: *Toezicht* najaar 1948
- 47 Ds N. Padt, 'Gesprek met de tegenpartij van 1940-1945', in: *Toezicht* januari 1949, p. 149
- 48 De Haas, 'Schuldvraag', in: *Toezicht* maart-april 1949
- 49 Naschrift bij 'Brieven uit de kampen', in: *Uitzicht* 31.8.1946
- 50 Gesprek J.A. Marsman 24.10.2008
- 51 'Brief aan Dirk', in: *Uitzicht* 18.5.1946, p.2-3
- 52 'Brieven uit de kampen', in: *Uitzicht* 8.6.1946
- 53 Naschrift redactie bij Brieven uit de kampen, in: *Uitzicht* 8.6.1946
- 54 Zie o.a. 'Traditie', in: *Uitzicht* 15.6.1946
- 55 'Brieven uit de kampen', in: *Uitzicht* 7.9.1946
- 56 'Brieven uit de kampen', in: *Uitzicht* 14.9.1946
- 57 Naschrift Brieven uit de kampen, in: *Uitzicht* 14.9.1946
- 58 Zie o.a. 'Brieven uit de kampen', in: *Uitzicht* 14.12.1946 en 21.12.1946
- 59 Paalman aan directeur STPD (Le Poole), Den Haag 20.10.1947, R.J.A. Paalman, Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1633
- 60 Paalman aan directeur STPD (Le Poole), Groningen z.d. (zomer 1947), R.J.A. Paalman, Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1633
- 61 Zie R.J.A. Paalman, Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1633
- 62 Maandoverzicht November 1947, Maandrapporten van de afdelingen Jeugdzaken in den lande, Januari 1947 – September 1950, NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1663
- 63 Idem
- 64 Stouten, *Verkeerd spoor*, p. 106
- 65 Idem, p. 106
- 66 Zie bijvoorbeeld Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, Bijlagen 1945-46, 212 Verslag Commissie voor privaat en strafrecht omtrent de bezoeken aan interneringskampen voor politieke delinquenten
- 67 Afschrift Acte van Invrijheidstelling, Privé collectie C.R.

- 68 Onder deze veertig geëxecuteerden bevonden zich vijf Duitsers.
- 69 P. Romijn, 'Pastors and perpetrators', in: *Journal for European Studies* 16 (1996), p. 373-387, p. 382
- 70 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 12, 1e helft, p. 545-546
- 71 M. Teeuwen, 'Opvattingen over resocialisatie', in: K. Schuyt en M. Kommer (red.), *Niet bij straf alleen. De spanning tussen idealisme en realisme in het reclasseringswerk* (Amsterdam 1998), p. 189-219, p. 189-190
- 72 Nationaal Bureau voor Reclassering, *Patronaat en celbezoek. Handleiding voor de praktische reclasserder* ('s-Gravenhage 1948) p. 39
- 73 Idem, p. 40
- 74 Maandverslag STPD afdeling Jeugdzaken voor de voor de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, over de maand Mei 1947, A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 75 Circulaires aan afdelingen bureaus Jeugdzaken etc. Jan 1947 – Okt 1949, NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1762
- 76 Idem
- 77 Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953) A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, Maandverslag STPD afdeling Jeugdzaken voor de voor de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, over de maand Juli 1947, NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 78 De Haas, 'Theorie en Praktijk', in: *Toezicht* april 1948
- 79 Le Poole, 'Zijn er nog nationaal-socialisten in ons land?', in: *Toezicht* juni 1948
- 80 *Verslag der werkzaamheden van de Afdeling Friesland van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, Jan. '46-Dec. '49* ('s-Gravenhage [1950])
- 81 Maandverslag STPD afdeling Jeugdzaken voor de voor de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, over de maand December 1947, Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 82 Maandrapporten van de afdelingen Jeugdzaken in den lande, Januari 1947 – September 1950, Afdeling Jeugdzaken Amsterdam, Jan. '47 t/m Dec. '48, NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01
- 83 De Vonk was oorspronkelijk een vakantiehuis voor 'fabrieksmeisjes'. Momenteel is het een behandelcentrum van Stichting Centrum '45 voor vluchtelingen en asielzoekers met een oorlogstrauma.
- 84 Er waren respectievelijk dertig en vijftien jongens uitgenodigd.
- 85 Rapport week-end Afdeling Jeugdzaken op 'De Vonk', 20-21 Maart 1948 en Afschrift Visie op het week-end te noordwijk op 20-21 maart 1948 [J.R.A.B.], Utrecht 30 maart 1948 in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht Corres-

- pondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 86 Rapport week-end Afdeling Jeugdzaken op 'De Vonk', 20-21 Maart 1948 in: A.M.J. ten Holt-Taselaar. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv. nr. 1629
- 87 Idem
- 88 Idem
- 89 Idem
- 90 Idem
- 91 Afschrift Visie op het week-end te Noordwijk op 20-21 maart 1948 [J.R.A.B.], Utrecht 30 maart 1948 in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629. Ook 'P. Berserk' schrijft in zijn autobiografie uit de jaren tachtig dat hij eens 'zo dom was' om zich te laten overhalen voor een weekend met de Christelijke Jongelingenvereniging: 'Toen ik in hun midden verscheen, gaapten ze mij aan alsof ik een prehistorisch monster was.' Volgens hem probeerden ze hem te bekeren en toen hij wilde vertrekken hielden ze hem tegen. Ze zouden namelijk nog samen om het kampvuur gaan zitten die avond. Berserk schrijft echter dat hij genoeg had van kampvuren. Berserk, *De tweede generatie*, p. 84
- 92 Maandverslag STPD afdeling Jeugdzaken voor de voor de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, over de maand April 1948 in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 93 Zie o.a. idem
- 94 Zie idem
- 95 [L.B.] aan Mej. Slootweg, Rotterdam 4 februari 1949, in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 96 Verslag over het week-end op 12 en 13 februari 1949, gehouden in de jeugdherberg kasteel Asseburg, te Uitgeest, in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 97 Verslag weekend 13-14 November 1948, C.J. Verwaal, in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 98 Idem

- 99 [J.A. de G.] aan C.J. Verwaal, Rotterdam 24 januari 1949 in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 100 [J.H.] aan dhr. Verwaal, Utrecht 12 februari 1949, in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 101 Verslag van De Horst door [F.D. van B.], in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 102 [E. de V.] aan C.J. Verwaal, Amsterdam 3 Februari 1949, in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 103 Verslag mej. T. Slootweg Rotterdam Meisjesweekend op 'de Vonk' te Noordwijk, 18-19 December 1948 in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 104 Zie verschillende profielen in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 105 Mej. J. de Graaf, Meisjesweekend op 'de Vonk' te Noordwijk, Leiden, 18-19 December 1948 in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 106 Zie A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 107 A.M.J. ten Holt-Taselaar, 'Moeders in gevangenschap', in: *Toezicht* maart en april 1949, p. 17-19
- 108 Verslag [J.K.] Amsterdam in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 109 Verslag [E. van der V.] Den Haag in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en

- Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 110 Verslag van het week-end 29-30 Januari 1949 Opgemaakt door mej. Komen en Snijders van Afd. Jeugdzaken Amsterdam in: A.M.J. ten Holt-Taselaar, gewestelijk inspectrice van de afdeling Jeugdzaken voor de provincie Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Correspondentie met verschillende functionarissen van de Stichting, November 1945 – December 1951 (1953), NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1629
- 111 Zie o.a. Kromhout, *Fout geboren*, p. 84-85
- 112 Blaauwendraad-Doorduijn, *Niemand's land*, p. 103-104
- 113 Berserk, *De tweede generatie*, p. 98-99
- 114 L. Bolle, *Het Nederlands Beheersinstituut en de behandeling van NSB-gezinnen. Eind verslag van een onderzoek naar een overbeidsinstantie en haar omgang met NSB-gezinnen in de periode na de bevrijding*, stageverslag NIOD 2007
- 115 Wel was er regelgeving die recherche en opsporing van verdwenen goederen mogelijk maakte. Zo kon een politieke delinquent bijvoorbeeld aangeven waar en bij wie hij delen uit zijn eigen inboedel had zien staan.
- 116 De foto's werden ingenomen omdat zij als bewijsmateriaal konden dienen bij de rechtzaak. Denk bijvoorbeeld aan foto's in uniform of met leden van het Duitse bezettingsbestuur.
- 117 Zie o.a. Kromhout, *Fout geboren*, p. 85 en Mantel en Scheffel-Baars, *Kinderen in tehuizen*, p. 111
- 118 'Europa's jeugd van 1945 zit nog midden in de oorlog', *de Volkskrant* 27.6.1946
- 119 'Kreeg u en uw gezin afgelopen jaar onvoldoende te eten?' in: *De Publieke Opinie* 2 (mei 1947 – november 1948)
- 120 Zie *De Publieke Opinie*, 1 (mei 1946-april 1947)
- 121 Verslag over de maanden Juli en Augustus 1950, Maandrapporten van de afdelingen Jeugdzaken in den lande, Januari 1947 – September 1950, NA-Den Haag, STPD, 2.09.42.01, inv.nr. 1663
- 122 Ministerie van Justitie, DGBR, Tenkink aan heeren Deputaten van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de Correspondentie met de Hoge Overheid, Den Haag 31 juli 46, in: Stukken betr. interkerkelijke contact commissie voor de zaken van de politieke delinquenten 1945-46, Utrechts Archief, Utrecht, Archief Gereformeerde kerken in Nederland. Deputaatschap correspondentie met de hoge overheid, toegangsnummer 36, inv.nr. 145
- 123 Dienst voor Sociale Zaken Utrecht, in: Correspondentie Commissie van hulpbetoon der Doopsgezinde gemeente, Utrechts Archief, Utrecht, Archief Doopsgezinde Gemeente, toegangsnummer 228, inventarisnummer 338
- 124 Persbureau der Nederlands Hervormde Kerk, Den Haag, UA-Utrecht, GKN Deputaatschap correspondentie, 36, inv.nr. 145
- 125 Idem
- 126 Zie bijvoorbeeld Vergadering van de commissie voor den onderstand, op Donderdag 21 februari 1946 des avonds te 7 uur in het Centraal Bureau, Muntstraat 5, Utrechts Archief, Utrecht, (gereformeerde) Diaconie Utrecht, toegangsnummer 816, inventarisnummer 884
- 127 Commissie van hulpbetoon. Notulen van de vergadering van Zaterdag 7 December 1946, UA-Utrecht, Doopsgezinde Gemeente, 228, inv.nr. 334

- 128 Register, UA-Utrecht, Doopsgezinde Gemeente, 228, inv.nr. 340
- 129 Jaarverslagen Commissie van hulpbetoon. Jaarverslag over 1947, UA-Utrecht, Doopsgezinde Gemeente, 228, inv.nr. 338
- 130 In Utrecht betrof dat bedragen van respectievelijk 14,82 gulden per week voor een 'gewoon' gezin en 17,89 gulden voor een ex-nsb-gezin. In de gemeenten met meer dan 20.000 inwoners waren dit respectievelijk 14,41 gulden en 17,95 gulden. Zie *Armenzorg*, December 1946-januari 1947, Utrechts Archief, Utrecht, Archief van de Vereniging ter Verbetering van de Armenzorg, vanaf 1946 Vereniging Zorg en Bijstand, toegangsnummer 821-3, inventarisnummer 34

HOOFDSTUK 5

- 1 Harterink, *Verslag van mijn internering*, p. 216; Zie hoofdstuk 4, p. 127
- 2 Interview Ernst 18.1.2007
- 3 Zie o.a. E. Zerubavel, *The Elephant in the Room. Silence and Denial in Everyday Life* (New York [etc.] 2006)
- 4 Interview Tessa Muller 4.1.2007
- 5 Interview Jan van Kilsdonk 5.1.2007
- 6 Blaauwendraad-Doorduijn, *Niemandland*, p. 117-118
- 7 Op lang niet alle scholen werd er aandacht besteed aan de recente geschiedenis. De leraren hadden veel vrijheid in het zelf bepalen welke onderwerpen behandeld werden en op welke wijze.
- 8 Zie bijvoorbeeld de dissertatie van Maartje Hermesen, *Geschiedisonderwijs als publiek en politiek strijdtoneel. Naoorlogse debatten over het schoolvak geschiedenis in de Bondsrepubliek Duitsland en Nederland*, Universiteit Maastricht, te verschijnen in 2010.
- 9 Interview Helmert Woudenberg 4.6.2007
- 10 Zie over Jaap en Ischa Meijer in die periode: E. Gans, *Jaap en Ischa Meijer. Een joodse geschiedenis* (Amsterdam 2008)
- 11 Interview Lodewijk Westers 9.1.2007
- 12 Kromhout, *Fout geboren*, p. 105-113
- 13 E. Zeijl [et al.], *Kinderen in Nederland* (Den Haag/Leiden 2005)
- 14 M. Fekkes [et al.], 'Bullying: who does what, when and where? Involvement of children, teachers and parents in bullying behavior', in: *Health Education Research* 20 (2005), no. 1, p. 81-91
- 15 Idem, p. 81
- 16 J.J. Nesor [et al.], 'Peer victimisation in schools: Predisposition to, reasons for and measures against this prevalent phenomenon', *Acta Criminologica* 17 (2004) no. 2, p. 83-98
- 17 Interview Hans Dam 25.1.2007
- 18 Idem
- 19 Interview Marijke IJsseldonk 18.1.2007
- 20 Van der Zee, *Potgieterlaan* 7, p. 137
- 21 Idem
- 22 Interview Marijke IJsseldonk 18.1.2007
- 23 Hans had bescherming verwacht van zijn vader en neemt zijn moeder veel minder kwalijk. Waarschijnlijk omdat 'de ellende begonnen was' door zijn vaders oorlogsverleden.

- 24 Interview Maarten Steenman 20.6.2007
- 25 Interview Pieter Zandman 23.1.2007
- 26 Zie ook Blaauwendraad-Doorduijn, *Niemandland*, p. 163-164
- 27 Hans aan Juul, juli 1947, Privécollectie Lisa van Karspel
- 28 Idem
- 29 Idem
- 30 G. Rosenthal, 'Denying and veiling the past: The dialogue in families of Holocaust survivors and families of Nazi perpetrators', in: *The History of the family* 7 (2002), p. 225-238
- 31 Interview Ada de Jager 8.2.2007
- 32 Interview Maarten Steenman 9.1.2007
- 33 Idem
- 34 Zie ook Van der Zee, *Potgieterlaan* 7 over de frustraties van zijn 'moeilijke' moeder, die vond dat haar man schandig gestraft was en over zijn 'slappe' vader, die niettemin al snel weer een bestaan opbouwde als vertegenwoordiger.
- 35 H.W. van der Vaart Smit, *Kamptoestanden 1944-'45-'48* (Haarlem 1949)
- 36 Zie H. Welzer (red.), *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis* (Frankfurt am Main 2007)
- 37 H. Welzer [et al.], *Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (Frankfurt am Main 2002), p. 197
- 38 Idem, p. 200
- 39 H. Marks und F. Pfannkuche, 'Die Toleranz der Generationen. Wie Gut und Böse in den Niederlanden unterschieden werden', in: Welzer, *Krieg der Erinnerung*, p. 112-149
- 40 Zie ook R. Condry, *Families shamed. The consequences of crime for the relatives of serious offenders* (Uffculme, Devon 2007), o.a. p. 96-99
- 41 Zie o.a. p. 104 ("in een concentratiekamp!") archiefmateriaal STPD, verslag Vrije Vaart, Van der Vaart Smit, *Kamptoestanden*
- 42 Welzer, *Opa war kein Nazi*, p. 207
- 43 Condry, *Families shamed*, p. 6
- 44 Zie o.a. Condry, *Families shamed*, 2007
- 45 Zie hoofdstukken 3 en 4.
- 46 Condry, *Families shamed*, o.a. p. 69
- 47 Zie bijvoorbeeld hoofdstuk 3
- 48 Condry, *Families shamed*, p. 66
- 49 Idem, p. 82

HOOFDSTUK 6

- 1 *Leeuwarder Courant* 7.1.1953
- 2 *Leeuwarder Courant* 3.1.1953
- 3 Zie bijvoorbeeld de ophief rond H. Bikker en andere ontsnapten de afgelopen jaren, o.a. *Algemeen Dagblad* 30.1.2007, *de Volkskrant* 27.1.2007
- 4 'De houding van het publiek tegenover andere volken', in: *De publieke opinie* 2 (mei 1947-november 1948)
- 5 Zie J. Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005)
- 6 Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, zevende vergadering, 10 juli 1946, Bijlagen 1945-1946

- 7 Zie o.a. *De Waarheid*, 20.2.1946, 1.3.1946, 16.7.1946, 18.7.1946 en 5.7.1947
- 8 Handelingen Tweede Kamer 1946-1947, zeventiende vergadering, 22 november 1946
- 9 K. Groen, *Landverraders. Wat deden we met ze? Een documentaire over de bestraffing en berechting van NSB'ers en kollaborateurs en de zuivering van pers, radio, kunst en bedrijfsleven na de tweede wereldoorlog* (Baarn 1974) p. 304
- 10 Zie o.a. Withuis, *Erkenning*, Amsterdam 2002
- 11 J.J. van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (Arnhem 1949-1954)
- 12 F. van Vree, 'Televisie en de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog', in: *Theoretische Geschiedenis* 22 (1995) nr. 1, p. 1-26
- 13 Zie H. Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap, 1945-1989* (Amsterdam 2005)
- 14 I. de Haan, *Na de ondergang*
- 15 Idem, p. 107-115
- 16 Idem, p. 111-112
- 17 Idem, p. 115
- 18 Zie Siebel, *Dit verbaal had niet verteld mogen worden*, ook interview Rietje Siebel 10.1.2007
- 19 R. Rijke, *Op zoek naar erkenning. De strijd van een NSB-kind voor een plaats in de na-oorlogse samenleving*
- 20 Idem, p. 18
- 21 Idem, p. 89 en p. 92
- 22 Berserk, *De tweede generatie*, p. 68
- 23 Interview Nico van Gein 12.1.2007
- 24 Van der Zee, *Potgieterlaan* 7, p. 227
- 25 Idem, p. 205
- 26 Idem, p. 218
- 27 Interview Maarten Steenman 20.6.2007, zie ook hoofdstuk 5
- 28 Interview Tessa Muller 4.1.2007
- 29 <http://www.monitorracisme.nl/content.asp?PID=172&LID=1>
- 30 Handelingen Tweede kamer 1952-1953, zesde vergadering, 5 november 1952
- 31 Idem
- 32 Idem
- 33 Handelingen Tweede kamer 1952-1953, achtste vergadering, 7 november 1952
- 34 Wel stond de politie toe dat Hartman en enkele anderen enige dagen later een krans legden. Ook in later jaren zijn er nog vaak besloten herdenkingen geweest. Later werd de begraafplaats een bedevaartsoord voor neonazi's.
- 35 *De Noodboorn*, Februari 1953
- 36 Idem
- 37 Idem
- 38 Idem
- 39 Idem
- 40 Zie hierover uitgebreid J. van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland, 1940-1990* (Amsterdam 1991)
- 41 Idem, hoofdstuk 3

- 42 Handelingen Tweede Kamer 1958-1959, Politieke Delinquenten, Bijeenkomsten oud-ss'ers en nsb'ers, II bl. 2007, zevende vergadering, 16 oktober 1958
- 43 Idem
- 44 Zie onder meer Handelingen Tweede Kamer begroting I 1953-1954, Rijksbegroting dienstjaar 1954, hoofdstuk IV, Voorlopig verslag no. 9
- 45 'Jonge fascist (nationaal-socialisten) steken in Nederland de kop weer op', in: *Aantreden*, 14, 2 (februari 1959), p. 76-77
- 46 Idem
- 47 Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, p. 56-58
- 48 Idem, p. 111
- 49 M. Kamphuis en M. M. Gleisner, 'Social work in Postwar Holland', p. 251
- 50 Idem
- 51 M. Kamphuis, *Wat is social casework? Een eerste inleiding* (Alphen aan den Rijn 1950), p. 19
- 52 Idem, p. 20
- 53 Idem, p. 68
- 54 Idem, p. 71
- 55 I. de Haan en J. W. Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat. Het ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS), 1952-2002* (Zutphen 2002) p. 82
- 56 Idem, p. 83
- 57 Idem, p. 82
- 58 Zie hierover stukken in NA-Den Haag, Kabinet Minister-President, 2.03.01
- 59 A. Mooij, 'De langste schaduw. Het denken over psychische oorlogsgevolgen', in: C. Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002), p. 261-292
- 60 In de politicologie heten beleidsdoelen die niet openlijk besproken worden 'verboden goals'. Verboden goals ontstaan wanneer bepaalde kwesties zo gevoelig liggen dat zij niet openlijk aangekaart kunnen worden. In de definitie van de bestuurskundige Dwora Yanow: 'Those goals which are publicly unspeakable because there is no explicit public consensus underlying them.' Zie Yanow, 'Silences in public policy discourse: Organizational and policy myths', in: *Journal of Public Administration Research and Theory* 2 (1992), p. 399-423
- 61 Blaauwendraad-Doorduijn, *Niemandslaan*, p. 171-173 en p. 177
- 62 Idem, p. 177
- 63 Idem, p. 177-178
- 64 Idem, p. 184
- 65 Idem, p. 185
- 66 Interview Tessa Muller 4.1.2007
- 67 Interview Maarten Steenman 20.6.2007
- 68 Van der Zee, *Potgieterlaan* 7, p. 117 e.v.
- 69 Idem, p. 114
- 70 Idem, p. 114
- 71 Idem, p. 266
- 72 Zie bijvoorbeeld Van der Zee, *Potgieterlaan* 7, p. 77-78
- 73 Interview Helmert Woudenberg 4.6.2007

74 Interview Tessa Muller 4.1.2007

75 Idem

CONCLUSIE

- 1 Zie de resultaten van het NIOD-onderzoeksproject ‘Het leven in de interneringskampen voor politieke delinquenten. Een vergelijking tussen België en Nederland’ door Helen Grevers, te verwachten publicatie in 2012.
- 2 Zie het NIOD-onderzoek ‘Kinderen van ‘foute’ ouders als slachtoffergroep’ door Bram Enning, te verwachten publicatie in 2012.
- 3 Zie het NIOD-onderzoek ‘Integratie en uitsluiting van voormalige “foute” milieus in de jaren vijftig en zestig’ door Ismee Tames, te verwachten publicatie in 2012.

Archieven

**Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)
Amsterdam**

Archief Marie Kamphuis

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Amsterdam

Archief AJC

Archief Algemene Werkgevers-Vereniging

Archief ANDB

Archief W. Klinkenberg

Archief W.P. Zeilmaker

Nationaal Archief Den Haag

Archief Algemene Vereniging voor Kinderbescherming

Archief Bureau Bijzondere Jeugdzorg

Archief Directoraat-Generaal voor Volksontwikkeling en haar taakvoorgangers van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

Archief J. le Poole

Archief Militair Gezag

Archief Ministerie Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk (AOK) en Algemeene Zaken (AZ) en Kabinet Minister-President (KMP)

Archief ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Hulpverlening Oorlogsslachtoffers en Evacuatiezaken

Archief Nationale Federatie voor Kinderbescherming

Archief Stichting Toezicht Politieke Delinquenten

Archief Verbond Pro Juventute

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) Amsterdam

Archief Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland

Archief Stichting 1940-1945

Archief Vrij Nederland

Utrechts Archief

Archief Doopgsgezinde Gemeente

Archief Gemeentebestuur Utrecht

Archief Gereformeerde Kerken in Nederland

Archief Hervormde Kerk

Archief Humanistisch Verbond

Archief Rooms-Katholieke Kerk

Archief van de Vereeniging ter Verbetering van de Armenzorg, vanaf 1946 Vereniging Zorg en Bijstand

Literatuur

- Aichhorn, A., *Verwaarloosde jeugd. De psychoanalyse in de beropvoeding. Tien voordrachten ter inleiding* (Utrecht 1952)
- Andel-Ripke, O. van, 'NSB-kinderen. En de zonden der vaderen ...' in: *Je maintiendrai* 6 (1945) 24 december 1945
- Armando, en H. Sleutelaar, *De ss'ers. Nederlandse vrijwilligers in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1967)
- Assmann, J., 'Collective memory and cultural identity' in: *New German critique* (1995) nr. 65, p. 125-134
- Assmann, J., *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1992)
- Audoin-Rouzeau, S., *L'enfant de l'ennemi (1914-1918). Viol, avortement, infanticide pendant la Grande Guerre* (Paris 1995)
- Audoin Rouzeau, S. and A. Becker, *1914-1918. Understanding the Great War* (Londen 2002)
- Bakhuizen, P., 'Ook deze gedetineerden zijn schepselen Gods'. *Heropvoeding en reclassering van politieke delinquenten in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (doctoraalscriptie, Utrecht 1996)
- Bakker, N., 'Het kind en de geestelijke volksgezondheid tijdens de wederopbouw. Een dag op een Medisch Opvoedkundig Bureau' in: M. Reuling, D.W. Postman, J. Noordman (red.), *Opvoeding, onderwijs & overheid. Thema's uit de wijsgerige en historische pedagogiek* (Amsterdam 2002) p. 139-150
- Bar-on, D., *Legacy of silence. Encounters with children of the Third Reich* (Cambridge etc. 1989)
- Bartstra, J.S., 'Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa, 1940-1945' in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde N.R.* 18 (1955) nr. 6, p. 141-180
- Beetem, H. van, *De eerste tien jaar van de oorlog 1940-1950. Van een oorlog die maar niet voorbij wil gaan* (ongepubliceerd manuscript 2006, collectie NIOD)
- Bekkum, I. van, *Vlucht naar Duitsland, 1944-1945. Verslag aan de hand van brieven van 2 kinderen* (ongepubliceerd manuscript 2003, collectie NIOD)
- Belinfante, A.D., *In plaats van Bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978)
- Berg, J.D. van den, *Herstel in rechten van politieke delinquenten* (Zwolle 1949)
- Berger, A.L. and N. Berger (red.), *Second generation voices. Reflections by children of Holocaust survivors and perpetrators* (Syracuse 2001)
- Berserk, P., *De tweede generatie. Herinneringen van een NSB-kind* (Utrecht 1985)
- Bessel, R., and D. Schumann (red.), *Life after death. Approaches to a cultural and social history of Europe during the 1940s and 1950s* (Cambridge etc. 2003)
- Biggar, N. (red.), *Burying the past. Making peace and doing justice after civil conflict* (Washington DC 2003)

- Blaauwendraad-Doorduyn, D., *Niemandland* (Amsterdam 1989)
- Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (s-Gravenhage 1989)
- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983)
- Blom, J.C.H., 'Lijden als waarschuwing. Oorlogsverleden in Nederland' in: *Ons erfdeel* 4 (1995) p. 531-541
- Boer, J., 'Naoorlogse kinderkampen. Een verdrietig hoofdstuk uit de bevrijdingsgeschiedenis' in: *Maandblad Drenthe* 56 (1985) p. 74-78
- Boersema, B.R.C.A., *De Linie, 1946-1963. Een weekblad in handen van Jezuwieten* (Amsterdam 1978)
- Bolhuis, J.J. van [et al.] (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (Arnhem 1949-1954)
- Bolle, L., *Het Nederlands Beheersinstituut en de behandeling van NSB-gezinnen. Eindverslag van een onderzoek naar een overheidsinstantie en haar omgang met NSB-gezinnen in de periode na de bevrijding* (stageverslag NIOD 2007)
- Bossenbroek, M., *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001)
- Bree, M. de, *Het vreselijke zwijgen* (Sliedrecht 1994)
- Breen, M.S. (red.), *Truth, reconciliation, and evil* (Amsterdam etc. 2004)
- Brieven aan pater Van Kilsdonk* (Amsterdam 1982)
- Brokerhof, W. en H.W. von Sassen, 'De ongeschoolde jeugd in onze maatschappij. Een sociaal-paedagogisch probleem (II)' in: *Sociaal Maandblad Arbeid* 10 (1955) nr. 7-8 (jul.-aug.)
- Brokken, C., *Wat mij betreft. Memoires* (Amsterdam etc. 2000)
- Broomans, P., 'Jij komt dus Drenthe opbouwen ... Een portret van Jo Boer' in: M. Hoogendijk (red.), *Kruidenige wieven. Drentse vrouwen in de 20^e eeuw* (Zutphen 1991) p. 71-74
- Bruijn, P. de, en K.H.E. Gravemeyer, *De Kerk en de morele ontaarding in ons volk* (S.l. 1947)
- Bryld, C., 'The five accursed years. Danish perception and usage of the period of the German occupation, with a wider view to Norway and Sweden' in: *Scandinavian journal of history* 32 (2007) p. 86-115
- Condry, R., *Families shamed. The consequences of crime for the relatives of serious offenders* (Uffculme 2007)
- Cooper, K. and J. Gregory (red.), *Retribution, repentance, and reconciliation. Papers read at the 2002 Summer Meeting and the 2003 Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society* (Woodbridge etc. 2004)
- Dam, J.C. van [et al.], *Taak en onderlinge verbouding van particulier initiatief en overheid ten aanzien van de maatschappelijke zorg. Prae-adviezen* (Haarlem 1949)
- Dasberg, L., 'De pedagogiek in Nederland na de oorlog' in: *Grafiet. Tijdschrift voor sociale wetenschappen, literatuur en beeldende kunst* (1983) nr. 4, p. 192-199
- Deák, I. (red.), *The politics of retribution in Europe. World War II and its aftermath* (Princeton 2000)
- Diederichs, M., *Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (Amsterdam 2006)
- Donselaar, J. van, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland, 1950-1990* (Amsterdam 1991)

- Dunnage, J. (red.), *After the war. Violence, justice, continuity and renewal in Italian society* (Market Harborough 1999)
- Duynstee, F.M.F.J., 'Het probleem der politieke delinquenten' in: *Het Binnenhof. Katholiek dagblad voor 's-Gravenhage en omstreken*, 4 augustus 1945
- Eck, D. van, *Berechting van oorlogsmisdadigers en de gronden voor een internationaal strafrecht* (Nijmegen etc. 1947)
- Eerde-Kooy, N. van, *Een wereld omspannen met vriendschap. Rode Valken, Trekvogels en Zwaluwen in de A7C* (Amsterdam 2002)
- Elsendoorn, J., 'Verslagen jeugd', in: *Vrije Vaart* 2 (1946), nr. 2
- Elsendoorn, J., *De vermorzeling. Het verhaal van een overlevende* (Amsterdam 1979)
- Elster, J., *Closing the books. Transitional justice in historical perspective* (Cambridge etc. 2004)
- Enquêtecommissie Regeringsbeleid. *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek* ('s-Gravenhage 1949-1973)
- Ericsson, K. and E. Simonsen (red.), *Children of World War II. The hidden enemy legacy* (Oxford etc. 2005)
- Faber, S. en G. Donker, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen'* (Haarlem 2000)
- Falch, F.A., *Kinderen van ... Interviews met de naoorlogse generatie* (Leiden 1999)
- Fekkes, M. [et al.], 'Bullying. Who does what, when and where? Involvement of children, teachers and parents in bullying behavior' in: *Health education research* 20 (2005) p. 81-91
- Flothuis, M. [et al.] (red.), *Kinderen van de oorlog. Getuigenissen uit de emotionele nalatenschap van '40-'45* (Nijmegen 1990)
- Foblets, M.-C. and T. von Trotha (red.), *Healing the wounds. Essays on the reconstruction of societies after war* (Oxford etc. 2004)
- Franssens, J.P., *Een gouden kind* (Amsterdam 1991)
- Franssens, J.P., *Een goede vader* (Amsterdam 1993)
- Frommer, B., *National cleansing. Retribution against Nazi collaborators in postwar Czechoslovakia* (Cambridge etc. 2005)
- Fühner, H., *Nachspiel. Die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern, 1945-1989* (Münster etc. 2005)
- Futselaar, R.D., *Lard, lice, and longevity. A comparative study of the standard of living in occupied Denmark and the Netherlands, 1940-1945* (Amsterdam 2008)
- Gans, E., *Jaap en Ischa Meijer. Een joodse geschiedenis* (Amsterdam 2008)
- Gastelaars, M., *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam 1985)
- Geschriften van de Vereniging van Reclasserings-Instellingen* ('s-Gravenhage 1946-heden)
- Gevers, L., 'Restauratie, vernieuwing en zuivering. Het katholicisme in de Lage Landen en de politieke nadering van de Tweede Wereldoorlog' in: M. de Keizer (red.), *Religie. Godsdienst en geweld in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2006)
- Ginkel, R. van, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999)
- Goei, L.M.L.K. de, *De psychiëgenisten. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1924-1970* (Nijmegen 2001)
- Gool, J. van, *Foute boel* (Haarlem 1981)

- Gosewins, C., *Een licht geval* (Amsterdam 1980)
- Gotovitch, J. en C. Kesteloot (red.), *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent 2003)
- Graaf, W.A.W. de, *De zaaitijd bij uitnemendheid. Jeugd en puberteit in Nederland 1900-1940* (De Lier 1989)
- Graaff, B. de, *Op de klippen door de vaargeul? De omgang van de historicus met (genocidaal) slachtofferschap* (Amsterdam 2006)
- Gravemeyer, K.H.E., *Het woord des levens te midden van de dood* (s-Gravenhage 1951)
- Greven, M.E., 'De opsluiting van jeugdige politieke delinquenten in de rijkswerkinrichting Marum, 1947-1951' in: *Tijdschrift voor criminologie* 31 (1989) p. 317-332
- Groen, K., *Landverraders, wat deden we met ze? Een documentaire over de bestraffing en berechting van NSB-ers en kollaborateurs en de zuivering van pers, radio, kunst en bedrijfsleven na de tweede wereldoorlog* (Baarn 1974)
- Haan, I. de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland, 1945-1995* (Den Haag 1997)
- Haan, I. de, 'Paths of normalization after the persecution of the Jews. The Netherlands, France, and West Germany in the 1950s' in: R. Bessel and D. Schumann (red.), *Life after death. Approaches to a cultural and social history of Europe during the 1940s and 1950s* (Cambridge etc. 2003) p. 65-92
- Haan, I. de, en J.W. Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat. Het Ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS)* (Zutphen 2002)
- Haas, M.J. de (red.), *Problemen van het maatschappelijk werk* (Purmerend 1949)
- Halls, W.D., *The youth of Vichy France* (Oxford 1981)
- Hart de Ruyter, T., red., *Jeugd en samenleving* (s-Gravenhage 1959)
- Harterink, F.J., *Verslag van mijn internering. Bergum, Wolvega, Leeuwarden, Ameland, Farmsum, 15 april 1945-17 januari 1947* (Leeuwarden 1997)
- Havenaar, R., *De NSB tussen nationalisme en volkse solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (s-Gravenhage 1983)
- Heinrich, J.-P., *Particuliere reclasering en overheid in Nederland sinds 1823* (Arnhem 1996)
- Henke, K.-D. und W. Woller (Hrsg.), *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg* (München 1991)
- Henkes, B., 'De tweede schuld, of over de last familie te zijn. Nationaal-socialisme en de overdracht van historische ervaringen binnen familieverband' in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1999) p. 89-112
- 'Heropvoeding n.s.b. kinderen. Bezoek aan het tehuis Marienhof' in: *Veritas Delft*, 18 maart 1946
- Hessen, J.S. van, *Jeugdbeweging in vijfvoud. Een onderzoek naar het georganiseerde groepsleven van de jeugd* (Assen 1954)
- Heijden, C. van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001)
- Heijden, P.M. van der, *Nazi-mentaliteit en geestelijke volksgezondheid. Facetten der toegepaste psychologie* (Groningen etc. 1949)
- Hilarius, J., *Van Dolle Dinsdag tot de vrede uitbrak* (Castricum 2004)
- Hirschfeld, G., *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945* (Haarlem 1991)
- Hofman, J., *De collaborateur. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter* (Meppel etc. 1981)

- Hofman, J., 'Het lot van NSB-kinderen. Een oud, maar actueel probleem' in: *MGv, maandblad voor geestelijke volksgezondheid* 39 (1984) p. 243-255
- Holla, H.B.S. en F. Raaijmakers, *De landverrader vrij?! Rapport uitgebracht aan den Interprovinciale Raad der Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland (GOIWN)* (Eindhoven 1945)
- Hoof, F. van, *Dubbele tongen en giftige pennen. Het verhaal van een NSB-kind* (Houten 1997)
- Horne, J. (red.), *State, society, and mobilization in Europe during the First World War* (Cambridge 1997)
- 'De houding van het publiek tegenover andere volken' in: *De Publieke Opinie* 2 (1948) 8 maart 1948
- Houten, B. van, *Fout. Lebensbericht meines Vaters* (Antwerpen etc. 1987)
- Houten, B.W. van (red.), *Handboek voor de bijzondere jeugdzorg. Justitiële kindbescherming* (2^e dr., 's-Gravenhage 1959)
- Houwink ten Cate, J.T.M. en N.K.C.A. in 't Veld, *Fout. Getuigenissen van NSB'ers* ('s-Gravenhage 1992)
- Humphrey, M., *The politics of atrocity and reconciliation. From terror to trauma* (Londen etc. 2002)
- Huyse, L. [et al.], *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België, 1942-1952* (Leuven 1991)
- Huyse, L., 'Cijfers en feiten over de na-oorlogse interneringscentra' in: J. Ballincks en K. van Deuren (red.), *P. Longinus De Munter O.F.M. Franciscan en fotograaf* (Brugge 1992)
- Huyse, L. en K. Hoflack, 'Het leven na de straf. De reïntegratie van de collaborateurs uit de Tweede Wereldoorlog in België, Nederland en Frankrijk' in: *Panopticum. Tijdschrift voor strafrecht, criminologie en forensisch welzijnswerk* 13 (1992) nr. 5, p. 429-440
- Stichting Icodo, *Oorlogskinderen, toen en nu* (Utrecht 1995)
- Jonasse, W., *De keerzijde. De strijd om orde en menselijkheid in het kamp Levantkade te Amsterdam in de periode na juli 1945* (S.l. 1983)
- Jong, L. de, *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1953)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10a. Het laatste jaar I* ('s-Gravenhage 1980)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10b. Het laatste jaar II* ('s-Gravenhage 1981)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 12. Epiloog* ('s-Gravenhage 1988)
- Jong, M.C. de (red.), *Rapport betreffende de strafrechtelijke behandeling van jeugdige personen* (Amsterdam 1953)
- Jong, M.C. de en N. Muller, *Straffen en helpen. Opstellen over berechting en reclassering aangeboden aan mr. dr. N. Muller* (Amsterdam etc. 1954)
- 'Jonge fascist (nationaal-socialist) steken in Nederland de kop weer op' in: *Aantreden* 14 (1959) nr. 2, 76-77
- Kaanan, P.J., *Uit de dagen van verdrukking, bevrijding en vernieuwing. Verslag van de Ned. Kath. Mijnwerkersbond* (Kerkrade 1947)
- Kalma, W.S., *De barmhartigheid en de ware oorzaak van de vrijlating der 'politieke delinquenten'* (Den Dolder 1947)

- Kamphuis, M., 'Het tekort der ouderen' in: *Morele balans. Referaten gehouden op het tweedaagse congres van de secties Moreel Herstel van het Provinciaal Volksberstel Groningen en van de Commissie Herstel Groningen op 14 en 15 november 1945 in Groningen* (Groningen 1946) p. 31-44
- Kamphuis, M., *Wat is social casework? Een eerste inleiding* (Alphen aan den Rijn 1950)
- Kamphuis, M. en M.M. Gleisner, 'Social work in Postwar Holland' in: *Journal of social casework* 28 (1947), nr. 7, p. 249-253
- Kamphuis, M., N. Jagt, B. Waaldijk, *Kijken in de spiegel van het verleden. Maatschappelijk werk in historisch perspectief* (Houten 2007)
- Kampman, D., *Verwerking* (eigen uitgave, Groningen 2006)
- Kemenade, F. van, *De blauwe vlinder* (Kampen 1993)
- Kennedy, J.C., *De deugden van een gidsland. Burgerschap en democratie in Nederland* (Amsterdam 2005)
- Kilsdonk, J. van, *Delf mijn gezicht op. Toespraken en overwegingen over de mens, 1962-1988* (Kampen 1989)
- Koekebakker, J., *Onze kindbescherming in oorlog en vrede. Studie in opdracht van de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid* (Purmerend 1946)
- Koekebakker, J., *De zorg voor onze geestelijke gezondheid* (Leiden 1946)
- Koekebakker, J., *Kinderen onder toezicht. Psycho-paedagogische beschouwingen over patronaat en gezinsvoogdij* (Purmerend 1948)
- Koekebakker, J., *Verzorging en opvoeding in kindertehuizen. Rapport van de Werkgroep Geestichtdifferentiatie* (Den Haag 1959)
- Kooy, G.A., *Het ecbec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland, 1931-1945* (Assen 1964)
- Kooijman, S.C., *Verraders waarvoor in een bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn'. Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein van de bijzondere rechtspleging, 1945-1952* ('s-Gravenhage 2000)
- 'Kregen u en uw gezin afgelopen jaar onvoldoende te eten?' in: *De Publieke opinie* 2 (1947) 27 december 1947
- Kristel, C. (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002)
- Kromhout, B., *Fout geboren. Het verhaal van kinderen van foute ouders* (Amsterdam 2004)
- Lagrou, P., *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge etc. 2000)
- Landgraf, C., R. Pfirschke (Hrsg.), *Unterwegs mit Koffer und Teddybär. Europas Kinder und der Zweite Weltkrieg* (Rheinbach 2005)
- Linde, J.M. van der, *Werkelijk, ik kan alles. Werkers in kerkelijke arbeid in de Nederlandse Hervormde Kerk, 1945-1966* (Zoetermeer 1995)
- Linde, M. van der, *De Horst 1945-1990. Beelden van een bewogen geschiedenis* (Driebergen 1991)
- Linde, M. van der, *Het visioen van Eijkman. Dr. J. Eijkman, de Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen en de vernieuwing van Nederland 1892-1945* (Hilversum 2003)
- Lindt, M.W.J., *Als je wortels taboe zijn. Verwerking van levensproblemen bij kinderen van Nederlandse nationaal-socialisten* (Kampen 1993)
- Lloyd, C., *Collaboration and resistance in occupied France. Representing treason and sacrifice* (Basingstoke etc. 2003)

- Lottman, H.R., *The people's anger. Justice and revenge in post-liberation France* (Londen etc. 1986)
- Luiks, R., *Kinderen van de rekening. De opvang en reclassering van kinderen van NSB-ers en jeugdige politieke delinquenten 1944-1951* (doctoraalscriptie Amsterdam 1987)
- Luiks, R., 'Hebt U nog zo'n NSB-meisje voor ons? Opvang en reclassering van kinderen van NSB'ers en jeugdige politieke delinquenten' in: *Spiegelbistoriael* 24 (1989) p. 75-80, p. 99
- Maandag, B. en T. van der Mee, *De 'asocialen'. Heropvoeding in Drentse kampen* (Rotterdam 2005)
- Maandblad voor berechting en reclasseering van volwassenen en kinderen. Orgaan van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen* (Alkmaar 1922-1971)
- Mantel, P. (red.), *De Werkgroep Herkenning twintig jaar, 1982-2002* (Utrecht 2002)
- Matthée, Z., *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam 2007)
- 'De mensen, die met de Duitsers geheid hebben te licht gestraft, oordeelt het publiek' in: *De Publieke Opinie* 2 (1947-1948) maart 1948
- Meulen, J. van der, *Uit nood geboren. Lievenshove 1945-1948* (Bergen op Zoom 1992)
- Meijers, F. en M. du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig. Het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort 1987)
- Meyers, J., *Mussert. Een politiek leven* (Amsterdam 1984)
- Minow, M., *Between vengeance and forgiveness. Facing history after genocide and mass violence* (Boston 1998)
- Mooij, A. 'De langste schaduw. Het denken over psychische oorlogsgevolgen' in: C. Kristel (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002) p. 261-292
- Mulock Houwer, D.Q.R. [et al.], *Vijftigduizend kinderen roepen om hulp!* (Amsterdam 1946)
- Muller, N., *Rehabilitation work (reclassering) in the Netherlands, 1823-1950* (s-Gravenhage 1950)
- Muller, N., *Strafen opvoeding voor volwassenen in Engeland* (S.l. 1948)
- Muller, N. [et al.], *Opstellen over recht, wet en samenleving. Op 1 oktober 1948 door vrienden en leerlingen aangeboden aan prof.mr. W.P.J. Pompe* (Nijmegen etc. 1948)
- Nationaal Bureau voor Reclassering, *Patronaat en celbezoek. Handleiding voor de praktische reclasseerder* (s-Gravenhage 1948)
- Nederlands Genootschap tot Reclassering, *Jaarverslag over...* (Amsterdam 1947-1973)
- De Nederlandse Jeugdgemeenschap. Globaal overzicht over organisatievorm en werkzaamheden, samengesteld ter gelegenheid van het 5-jarig bestaan, 1 juli 1945-1 juli 1950* (Amsterdam 1950)
- Nederlandse Stichting voor Statistiek, *Opinie-onderzoek inzake de bestraffing van politieke delinquenten: ingesteld in opdracht van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten. Uitkomsten van een onderzoek gedurende de maand Januari 1948 ingesteld door de afdeling Opinieonderzoek van de Nederlandse Stichting voor Statistiek* (Leidschendam 1948)
- Neser, J.J. [et al.], 'Peer victimisation in schools. Predisposition to, reasons for and measures against this prevalent phenomenon' in: *Acta criminologica. Southern African journal of criminology* 17 (2004) nr. 2, p. 83-98
- Newman, E. (red.), *Recovering from civil conflict. Reconciliation, peace and development* (Londen etc. 2002)

- Noach, W.M.E., *De bijzondere rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren* ('s-Gravenhage 1948)
- De Noodboorn. Mededelingenblad der Stichting Oud-Politieke Delinquenten*, februari 1953
- Noorlag, A., *Een leven lang gezwegen. Getuigenissen van voormalige NSB'ers en hun familie* (Bedum 2007)
- Oostenbrink-Evers, H., 'De kerkrechtelijke ontwikkelingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog' in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 3 (1995) p. 106-133
- Paape, A.H., 'Fout bewaakt. De behandeling van de politieke delinquenten in Nederland' in: *Onze jaren* (1972) p. 80-86
- Palies, A.L.C., *De politieke delinquent. Enige sociale en psychiatrische aspecten bij de berechting en reclassering van politieke delinquenten* (Assen 1948)
- Peet, J., *Het uur van de arbeidersjeugd. De Katholieke Arbeiders Jeugd, de Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd en de emancipatie van de werkende jongeren in Nederland, 1944-1969* (Baarn 1987)
- Piersma, H. (red.), *Mensenbeugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001)
- Piersma, H., *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap, 1945-1989* (Amsterdam 2005)
- Ponteville, I. en C. Kesteloot, *Kinderen van verzetslui of collaborateurs. Opgroeien zonder vader of moeder* (S.l. ca. 2002)
- Publikatie van de Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn* (Haarlem 1949-1982)
- R., P., *Oorlogsberinningen* (ongepubliceerd manuscript, collectie NIOD)
- Ragache, G., *Les enfants de la guerre. Vivre, survivre, lire et jouer en France, 1939-1949* (Paris 1997)
- Reclasserings-jaarverslag, Leger des Heils* (Amsterdam 1947-1976)
- Reuling-Schappin, M., 'Heropvoeding en reclassering van politiek besmette jeugd in Nederland, 1945-1950' in: *Comenius* 11 (1991) p. 347-362
- Rigby, A., *Justice and reconciliation. After the violence* (Boulder etc. 2001)
- Roht-Arriaza, N. and J. Mariezcurrena (red.), *Transitional justice in the twenty-first century. Beyond truth versus justice* (Cambridge 2006)
- Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestrafing en reclassering van 'foute' Nederlanders* (Houten 1989)
- Romijn, P., 'Pastors and perpetrators' in: *Journal of European studies* 16 (1996) p. 373-387
- Rooy, P. de, 'Kinderbescherming in Nederland' in: B. Kruithof, J. Noordman en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Nijmegen 1982) p. 105-125
- Rooy, P. de, 'Jeugd is een argloos, overmoedig spel. De jeugdbewegingstraditie in de Nationale Jeugdstorm' in: J. Eggink (red.), *De kunst van het mores leren. Liber amicorum voor J.E.G.C. Dibbitts* (Amersfoort 1988) p. 94-109
- Rosenthal, G. (red.), *The Holocaust in three generations. Families of victims and perpetrators of the Nazi regime* (Washington DC 1998)
- Rosenthal, G., 'Denying and veiling the past. The dialogue in families of Holocaust survivors and families of Nazi perpetrators' in: *The history of the family* 7 (2002) p. 225-238
- Rost van Tonningen, G., *Uitverkoren maar niet bevlogen. Hoe doorbreken wij het bleke en verstarde leiderschap in Nederland?* (Heemstede 2005)

- Rost van Tonningen-Heubel, F.S., *Ode aan alle gevallen van de Lage Landen* (Velp 1995)
- Rouso, H., *The Vichy syndrome. The history and memory in France since 1944* (Cambridge etc. 1987)
- Rümke, H.C., *Studies en voordrachten over psychiatrie* (2^e dr., Amsterdam 1948)
- Rüter, C.F., 'De bijzondere rechtspleging. Symbool of alibi' in: *Ars aequi. Juridisch studentenblad* 21 (1972) nr. 7, p. 346-371
- Rijke, R., *Niet de schuld, wel de straf. Herinneringen van een NSB-kind* (Bussum 1982)
- Rijke, R., *Op zoek naar erkenning. De strijd van een NSB-kind om een plaats in de na-oorlogse samenleving* (Weesp 1985)
- Siebel, R., *Mijn verhaal had niet verteld mogen worden. Een zwijgende generatie sterft uit* (ongepubliceerd manuscript 2006, collectie NIOD)
- Sartre, J.P., 'Qu'est-ce qu'un collaborateur?' in: *Situations. III: [Études]* (Paris 1949) p. 43-62
- Schaap, A., 'Forgiveness, reconciliation, and transitional justice' in: A.F. Lang Jr. (ed.), *Hannah Arendt and international relations. Readings across the lines* (New York etc. 2005) p. 67-93
- Schaap, A., *Political reconciliation* (Londen etc. 2005)
- Scheffel-Baars, G. en P. Mantel, *NSB-kinderen in tehuizen. 'De oorlog' in 1988* (doctoraalscriptie Amsterdam 1988)
- Schenk, W., *Wangedrag van kinderen. Onderzoek naar aard en oorzaken ten aanzien van 600 Rotterdamsche kinderrecht-kinderen* (Baarn 1935)
- Sichrovsky, P., *Born guilty. Children of Nazi families* (Londen 1988)
- Soyinka, W., *The burden of memory, the muse of forgiveness* (New York etc. 1999)
- Spruit, I.P., *Onder de vleugels van de partij. Kind van de Führer; levensverhaal van een Nederlandse ex-ss'er* (Bussum 1983)
- Stokman, S., *Het verzet der Nederlandse bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Deutsche tyrannie. Herderlijke brieven, instructies en andere documenten* (Utrecht 1945)
- Stouten, H., *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politieke delinquenten, 1940-1945* (Hoogezand 1986)
- Strijd, K., *Wat moet er met de NSB-ers gebeuren?* (Almelo 1945)
- Strijd, K., *Theologie bij de tijd. Een keuze uit zijn werk aangeboden bij zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam* (Baarn 1976)
- Stuffers, P.J., *Dwangopvoeding. Vorming van onmaatschappelijke kinderen tot maatschappelijke mensen* (Rotterdam 1947)
- Sweers, B.M., *Vrije meeningen in een vrij land* (Amsterdam 1946)
- Swerts, L., *Dagboek van een zware tijd. Repressiejaren 1944/1950* (Antwerpen 1968)
- De taak van de voorlichting.* Inleidingen gehouden op de studieweek voor reclasseringsambtenaren te Baarn van 20 tot 24 april 1948 ('s-Gravenhage 1948)
- Tames, I.M., *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006)
- Taselaar, A.M.J., 'De oorlogspiegelkinderen' in: *De Groene Amsterdammer* 68 (1945) 1 september 1945
- Taselaar, A.M.J., 'Van haat tot tederheid' in: *De Groene Amsterdammer* 69 (1946) 12 januari 1946
- Teeuwen, M., 'Opvattingen over resocialisatie' in: K. Schuyt en M. Kommer (red.), *Niet bij straf alleen. De spanning tussen idealisme en realisme in het reclasseringswerk* (Amsterdam 1998) p. 189-219

- Toezicht. Tijdschrift voor en door medewerkers van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten* (Den Haag 1948-1949)
- Toornstra, K., *Van onderwijzer tot burgemeester. 'n Halve eeuw strijdbaar in het socialisme* (Apeldoorn 1972)
- Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk* ('s-Gravenhage 1946)
- Tijdschrift voor maatschappelijk werk. Orgaan van de Nationale Federatie voor Maatschappelijk Werk en de Nationale Federatie voor Kinderbescherming* (Alphen aan den Rijn 1947-1971)
- Uitzicht. Weekblad voor de bewarings- en interneringskampen* ('s-Gravenhage 1946)
- Vaart Smit, H.W. van der, *Kamptoestanden 1944-'45-'48* (Haarlem 1949)
- Vanderwal Taylor, J., 'Rinnes Rijke's Niet de schuld wel de straf, as a social phenomenon. An attempt to come to terms with a tragic past' in: *Canadian journal of Netherlandic studies* 12 (1991) nr. 2, p. 28-32
- Vanderwal Taylor, J., *A family occupation. Children of the war and the memory of World War II in Dutch literature of the 1980s* (Amsterdam 1997)
- Veegens, D.J., *Overzicht van de bijzondere rechtspraak (Bijzondere raad van cassatie en bijzondere gerechtshoven)* (Zwolle 1947)
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De ss en Nederland. Documenten uit ss-archieven 1935-1945* ('s-Gravenhage 1976)
- Verslag der Handelingen der Eerste Kamer der Staten-Generaal* ('s-Gravenhage 1814-heden)
- Verslag der Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal* ('s-Gravenhage 1814-heden)
- Verslag der werkzaamheden van de Afdeling Friesland van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, Jan. '46-Dec. '49* ('s-Gravenhage [1950])
- Verslag der werkzaamheden van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten* ('s-Gravenhage 1948)
- Visser, H., *Het verleden voorbij* (Sliedrecht 1989)
- Vorst-Thijssen, T.M.L. en N.G.J. de Boer, *Daar praat je niet over! Kinderen van foute ouders en de hulpverlening* (Utrecht 1995)
- Vree, F. van, 'Televisie en de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog' in: *Theoretische geschiedenis* 22 (1995) p. 1-26
- Vrije vaart. Orgaan van de Nederlandse Jeugd Gemeenschap* (Amsterdam 1946-1968)
- Waaldijk, B., J. van der Stel en G. van der Laan (red.), *Honderd jaar sociale arbeid. Portretten en praktijken uit de geschiedenis van het maatschappelijk werk* (Assen 1999)
- Wanskin, D.J., *Wezen en taak van het maatschappelijk werk* (S.l. 1946)
- Wedzinga, A., *De strafopvoedkundige behandeling in de bijzondere strafgevangenis voor jonge mannen te Zutphen* (S.l. 1938)
- Welzer, H. (Hrsg.), *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis* (Frankfurt am Main 2007)
- Welzer, H. [et al.], *Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (Frankfurt am Main 2002)
- Werner, E.E., *Through the eyes of innocents. Children witness World War II* (Boulder etc. 2000)
- Williams, A.J., *Liberalism and war. The victors and the vanquished* (Londen etc. 2006)
- Willemse, T.R.M., 'Kinderen van NSB-ers, 1944-1949' in: *MGV, maandblad voor geestelijke volksgezondheid* 41 (1986) p. 367-381
- Willemse, T.R.M., 'De 20^e eeuw, 1905-1988. Van opvoedingsgesticht tot behandeling-

- huis' in: S. Groenveld, J.J.H. Dekker en T.R.M. Willemse, *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen* (Hilversum 1997) p. 339-400
- Wink, A., *Gids van opvoedingsinrichtingen in Nederland* (Rotterdam 1949)
- Withuis, J., *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002)
- Withuis, J., *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005)
- Wijgh, H., *Het Kainsteken. Mijn eigen kleine oorlog* (Amsterdam 2004)
- Wijhe, M.C. van, *Het kamp te Vught* (Vught 1945)
- Yanow, D., 'Silence in public policy discourse. Organizational and policy myths' in: *Journal of public administration research and theory* 2 (1992) p. 399-423
- Zebel, S., *Negative associations. The role of identification in group-based guild* (Ridderkerk 2005)
- Zee, S. van der, *Potgieterlaan 7. Een herinnering* (Amsterdam 1997)
- Zee, S. van der, *Voor Führer, volk en vaderland. De ss in Nederland* (3^e dr., Alphen aan den Rijn 1979)
- Zerubavel, E., *The elephant in the room. Silence and denial in everyday life* (New York etc. 2006)
- Zeijl, E. [et al.], *Kinderen in Nederland* (Den Haag etc. 2005)
- Zwaan, J., (red.), *De zwarte kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de NSB* (Weesp 1984)

Geraadpleegde dagbladen

<i>Algemeen Handelsblad</i>	<i>Trouw</i>
<i>Je maintiendrai</i>	<i>De Vlam</i>
<i>De Linie</i>	<i>de Volkskrant</i>
<i>De Maasbode</i>	<i>Vrij Nederland</i>
<i>De Nederlander</i>	<i>Het Vrije Volk</i>
<i>Nieuwe Rotterdamse Courant</i> (NRC)	<i>De Waarheid</i>
<i>Paraat</i>	
<i>Het Parool</i>	Verschillende regionale dagbladen
<i>De Telegraaf</i>	

AFKORTINGEN

AJC	– Arbeiders Jeugdcentrale
ANJV	– Algemeen Nederlands Jeugdverbond
ARP	– Anti-revolutionaire Partij
BBJ	– Bureau Bijzondere Jeugdzorg
BS	– Binnenlandse Strijdkrachten, voluit: Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS)
BNV	– Bureau Nationale Veiligheid
CBVO	– Centraal Bureau voor de Verzorging der Oorlogsslachtoffers, daaronder ressorteerden de districtbureaus (DBVO's)
CICSA	– Centraal Instituut voor Christelijke Sociale Arbeid
CPN	– Communistische Partij Nederland
EJON	– Europese Jongeren Orde op Nationale Grondslag
Expogé	– Nederlandse Vereniging voor Ex-Politieke Gevangenen
HARK	– Hulp Actie Rode Kruis
HLAG	– <i>Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit der Angehörigen der ehemaligen Waffen-SS</i>
HINAG	– Hulp aan Invalide oud-Oostfrontstrijders, Nabestaanden, politieke Gevangenen en anderen
HJ	– <i>Hitler Jugend</i>
IKO	– Interkerkelijk Overleg
JGOB	– Jonge Geheelonthoudersbond
jpd	– jeugdige politieke delinquenten
KAJ	– Katholieke Arbeidersjeugd
KVP	– Katholieke Volkspartij
MG	– Militair Gezag
Ministerie van okw	– Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
NBI	– Nederlands Beheersinstituut
NIOD	– Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NBS	– Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, meestal aangeduid met BS
NEJO	– Nationaal-Europese Jongeren Organisatie
NESB	– Nationaal-Europese Sociale Beweging
NJG	– Nederlandse Jeugdgemeenschap
NJN	– Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie
NJS	– Nationale Jeugdstorm
NSB	– Nationaal-Socialistische Beweging
NSKK	– <i>Nationalsozialistisches Kraftfabrikkorps</i>
NSV	– <i>Nationalsozialistische Volkswoblfabrik</i>
NSVO	– Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie
NVD	– Nederlandse Volksdienst

BESMETTE JEUGD

NVH	– Nederlands Volksherstel
ONI	– Ontspanning na Inspanning
OPK	– Oorlogspleegkinderen
OT	– <i>Organisation Todt</i>
PMC	– Provinciale Militaire Commissaris
POD	– Politieke Opsporingsdienst
PRA	– Politieke Rechercheafdeling
SD	– <i>Sicherheitsdienst</i>
Sipo	– <i>Sicherheitspolizei</i>
SS	– <i>Schutzstaffel</i>
SOPD	– Stichting Oud-Politieke Delinquenten
STPD	– Stichting Toezicht Politieke Delinquenten
VBS	– Vorming Buiten Schoolverband
VHK	– Vrouwelijk Hulp Korps
WA	– Weer Afdeling van de NSB
WHN	– Winterhulp Nederland

LIJST VAN PSEUDONIEMEN

Hans Dam	Maarten Steenman
Nico van Gein	Ingrid van Waarden
Ada de Jager	Lodewijk Westers
Lisa van Karspel	Marijke Ijseldonk
Tessa Muller	Pieter Zandman

PERSONENREGISTER

- Andel-Ripke, Olga van 12, 23
 Baan, Pieter 125
 Bakker, M.M. 103-105
 Bea 111, 112
 Beatrix, koningin der Nederlanden 18
 Beetem, Harry van 25, 30, 40-43, 51, 79-81
 Belinfante, mr. A. 71
 Bendien, A. 55, 65
 Bernhard, prins der Nederlanden 105
 Berserk, P. 37-39, 45, 79, 153, 199, 200
 Blaauwendraad-Doorduijn, Duke 27-30, 32-35, 45, 46, 106, 153, 166, 218, 219
 Boehlé, directeur 82-84
 Boer, Jo 60, 61, 63-65, 74-76, 80-82, 85, 88, 214, 227
 Brand, mej. 83
 Breugel, G. van 53, 54
 Churchill, Winston 114
 Clerq, René de 204
 Cora 78, 108
 Couzy, Louise 31, 32
 Dam, Hans 170, 172, 173, 175, 188
 Damhof, A.H. 31-33
 Dirk 135
 Dolf 174
 Donker, L.A. 190, 191, 197
 Donselaar, Jaap van 206, 208
 Drees, Willem 203-205
 Duinkerken, P.J. 60, 61
 Duynstee, prof.mr. F.M.F.J. 122-124
 Els 34
 Ernst 43, 44, 111, 115, 163
 Eva 46
 Feldmeijer, Henk 27
 Fischer, Franz 197, 202
 Frank, Anne 176
 F nten, Ferdinand aus der 197, 202
 Geelkerken, Cornelis van 27
 Gein, Nico van 39, 106, 108, 110, 131, 200
 Gortzak, H. 190, 191, 203, 207
 Gosewins, André 29
 Gosewins, Catharina 29, 30
 Graaf, N.H. de 72
 Gravemeijer, dominee K.H.E. 146
 Greetha 199
 Groot, Paul de 193
 Haan, I. de 198
 Harterink, F.J. 126-128, 163
 Hartman, Jan 202, 203, 206, 208, 209
 Hijink, Rie 121
 Hildernisse, L.W. 105, 106
 Hitler, Adolf 35, 49, 101, 104, 131, 146, 200
 Holt-Taselaar, A.M.J. (Avica) 65, 66, 75, 76, 88, 139, 143-147, 151, 227
 Iet 33-35
 Jager, Ada de 179
 Jan 82, 83
 Janny 46, 78
 Jong, kardinaal Jan de 29, 125, 126, 129, 130
 Jong, Lou de 9, 26, 32, 51
 Kamphuis, Marie 59, 60-63, 65, 67, 74-76, 78, 88, 96, 97, 108, 211-214, 217, 227, 228
 Karspel, Lisa van 177, 178
 Kempe, G.Th. 125
 Kilsdonk, Jan van 128, 129, 166

BESMETTE JEUGD

- Kist, mr. B. 90, 107
 Koert, adjunct-directeur Van 81, 82
 Kok, Chr. 70, 72
 Kolfshoten, mr. H.A.M.T. 73, 85, 123, 124
 Koomen, Jan 82-84
 Kotälla, Joseph 197
 Kromhout, Bas 18, 46
 Kruls, H.J. 52, 53

 Lages, Willy 197
 Lamers, mr. E.A.M. 71, 72
 Leeuw, G. van der 93
 Lia 32
 Lignac, mr. T.E.W. 100
 Lindonk, mr. W.P. van 71, 72
 Logger, Leendert 208, 209
 Luiks, Ruud 65, 66

 Mantel, P. 44, 46, 78, 79
 Marrie 46, 47
 Marsman, J. 135
 Meijer, Ischa 167
 Meijer, Jaap 167
 Mia 110, 114
 Muller, Tessa 109, 110, 130, 165, 168, 188, 198, 201, 219, 221
 Mussert, Anton 26, 27, 31, 33, 35, 193
 Muyzenberg-Willemsse, Brecht van den 194

 Nagel, Jan 208
 Neut, directeur Van der 81
 Nieboer, S. 69, 81

 Ongerboer, N. 101
 Otto 79, 80

 Paalman, R.J.A. 138-140
 Padt, dominee N. 151
 Pia 46, 78
 Piet 105-106
 Pieters, A. 31, 35
 Poole, Jaap le 144, 146

 R., Piet 121
 Randwijk, H.M. van 196
 Rauter, Hanns 27
 Rijke, Rinnes 36, 37, 39, 45, 199
 Roosjen, A.B. 197
 Rost van Tonningen-Heubel, F. 221

 Samkalden, Ivo 207
 Scheffel-Baars, G. 44, 46, 78, 79
 Schokking, F.M.A. 197, 198
 Seyss Inquart, Arthur 27
 Siebel, Rietje 198
 Steenman, Maarten 110, 111, 173, 174, 176, 180, 181, 188, 201, 220
 Stouten, H. 133, 134, 140
 Strijd, Krijn 122, 125
 Stroink, G. 32

 Thomassen, A. 67, 68, 70
 Tims, Rudy 112-114

 Vaart Smit, H.W. van der 182, 221
 Veld, J. in 't 190
 Visser, zuster 83

 Waarden, Ingrid van 111, 181, 188
 Wagenaar, Gerben 194, 207
 Westers, Lodewijk 168, 169, 179, 180
 Wijhe, M.C. van 121, 122, 125, 128, 129
 Wilhelmina, koningin der Nederlanden 9, 61
 Withuis, Jolande 20
 Wolthuis, J.A. 202, 204-206, 209
 Woudenberg, H.J. 167
 Woudenberg, Helmert 167, 168, 198, 221

 Ijsbrand 135, 136
 Ijsseldonk, Marijke 33, 40, 171, 172, 175

 Zandman, Pieter 175-177
 Zee, Sytze van der 47, 48, 51, 172, 200, 201, 220
 Zee, Wim van der 220
 Zegers, L.M. 75, 76

‘Politiek besmette jeugd.’ Zo werden ze genoemd, de kinderen van NSB’ers en andere Nederlanders die tijdens de Tweede Wereldoorlog aan Duitse kant stonden. In de jaren van de wederopbouw hadden kinderen van ‘foute’ ouders een uitzonderlijke positie. Zij werden aangekeken op de daden van hun ouders. Tegelijkertijd kon de overgrote meerderheid van deze kinderen persoonlijk niets worden aangerekend.

In dit boek onderzoekt Ismee Tames hoe in het naoorlogse Nederland werd omgegaan met schuld en boete. Daarbij laat zij overtuigend zien dat het leven van deze kinderen op een unieke manier de toenmalige opvattingen over opvoeding, gezin en man-vrouwverhoudingen weerspiegelt. Deze opvattingen waren bepalend voor de manier waarop de overheid en maatschappelijke organisaties, maar ook de buurt, de school en de jeugdbeweging reageerden op deze kinderen. Bovendien was van cruciaal belang hoe er in de gezinnen waarin zij opgroeiden omgegaan werd met het verleden.

Tames schetst een geheel nieuw beeld van de jaren 1945-1960. Om te voorkomen dat er in een volgende oorlog opnieuw een groep collaborateurs zou ontstaan, moesten de kinderen van ‘foute’ Nederlanders zo snel mogelijk worden geïntegreerd en onzichtbaar gemaakt. Deze geforceerde integratie had vaak een averechts effect: zij voelden zich afgewezen en in het nauw gebracht. Dat inzicht maakt *Besmette jeugd* tot een historisch werk met grote actualiteitswaarde.



Ismee Tames (1976) is als historicus en politicoloog verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). Zij doet onderzoek naar de gevolgen van de collaboratie in Nederland en coördineert het onderzoeksprogramma ‘Erfenissen van Collaboratie’. In 2006 promoveerde zij op *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918*.



9 789460 030178